

ԵՐԵՎԱՆԻ Վ.ԲԲՅՈՒՆՈՒՍՈՎԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՄԱՐԱՆ

Ռ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Երեվան
«Լինգվա» հրատ.
2009 թ.

ԴՏԴ 940 (07)
ԳՄԴ 63.3 (4Մբ) ց7
Գ 479

Տպագրում է Երևանի Վ.Բրյուսովի անվ. պետական լեզվաբանական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Ռ.Ռ.

Գ 479 Մեծ Բրիտանիայի պատմություն: /Լրամշակված/ –Եր.:
Լինգվա, 2009, –184 էջ:

Գրախոս՝ ՀՊՄՀ-ի քաղաքագիտության և քաղաքական պատմության ամբիոնի վարիչ, պ.գ.թ., դոցենտ Յու. Բայյան

Խմբագիր՝ ՀԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտ. խմբի ղեկավար, պատմական գիտությունների դոկտոր Է.Լ. Ղանիելյան

Զեռնարկում համառոտ շարադրված է Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմությունը հին ժամանակներից մինչև XXI դարի սկիզբը: Այն համապատասխանում է ուսումնական պլանով նախատեսված համապատասխան դասընթացին ներկայացվող պահանջներին և օգտակար կիրար բոլոր նրանց համար, ովքեր հետաքրքրվում են Մեծ Բրիտանիայի հին և նորագույն պատմությամբ:

ԳՄԴ 63.3 (4Մբ) ց7

ISBN 978-9939-56 -027-4

© «Լինգվա», 2004թ., 2009թ.

© ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Ռ., 2004թ., 2009թ.

ԳԼՈՒԽ I

ԱՆԳԻՒԱՆ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Բրիտանիան մինչև անգլոսաքսոնական նվաճումը

2000թ. մ.թ.ա. Բրիտանական կղզիները նվաճում են իբերների ցեղերը, որոնք ներխուժել էին Իբերական թերակղզուց: Նրանք զբաղվում էին որսով, հողագործությամբ, անասնապահությամբ, առևտուր էին անում Իսպանիայի և միջերկրածովյան մյուս երկների հետ:

Մոտավորապես մ.թ.ա. 1800թ. մեծ տարածում են ստանում մեգալիթյան կառուցվածքները: Օրինակ, մինչև 7 մետր բարձրության հասնող մենաքարերը կանգնեցվում էին թաղման տեղերում, ինչպես նաև ցեղերը բաժանող սահմանների վրա: Սակայն այն ժամանակվա ամենահետաքրքիր և խորիրավոր հուշարձաններից էին օղակաձև կանգնեցված քարերը, որոնք, հավանաբար, հնագույն հեթանոսական պաշտամունքային վայրեր էին: Նրանց մնացորդները պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Ամենահայտնիներն են Սթոունհենջը և էյվերին: Գիտնականների մի մասն այն կարծիքի է, որ Սթոունհենջը կարող էր լիներ նաև հնագույն աստղադիտարան:

Կելտական առաջին ցեղերը ներխուժեցին Բրիտանական կղզիներ մ.թ.ա. 700թ.: Դրանք գելերն էին, որոնք խառնվեցին տեղի բնակիչների հետ: Այսօր գելերի լեզուն մնացել է միայն իոլանդիայի մի քանի շրջաններում, Շոտլանդիայի հյուսիսում և Մեծ կղզում: Մոտավորապես մ.թ.ա. 400թ. կղզիները նվաճում են բրիտները, որոնց ժամանակ օգտագործվում են արդեն երկաթյա իրեր, երկարյա զենք, կառուցվում են ռազմական բերդեր: Մոտավորապես մ.թ.ա. 200թ. բելգերը հյուսիսային Գալիայից Բրիտանական կղզիներ են ներխուժում: Կելտական ցեղերի հասարակական կյանքի մասին շատ քիչ տեղեկություններ կան: Դրանք հասել են մեզ շնորհիվ պեղումների և Հոլիոս Կեսարի, որը նկարագրել է կելտական ցեղերը իր «Օրագիր գալիական պատերազմի մասին» գրքում: Կելտերը բաժանվում էին ցեղերի և միությունների: Ցեղերը իրենց հերթին բաժանվում էին տոփիների: Հոլոր պատկանում էր համայնքին, սակայն արդեն կային խոշոր հողատարածքներ, որոնք տոփիներն են ռազմական պավագանու սեփականությունն էին: Այդ ժամանակ արդեն գոյություն ունեին խոշոր քաղաքային կենտրոն-

Աեր՝ Լոնդինի (Լոնդոն) և ուրիշներ: Հռոմեացիներն այդ երկիրն անվանում էին Բրիտանիա, ինչպես նաև Ալբիոն: Բրիտանական և Գալիական կելտերի միջև գոյություն ունեին առևտրական կապեր: Բրիտանական կելտերի կյանքում շատ մեծ տեղ էին զբաղեցնում դրուիդ-քրմերը, որոնց կենտրոնը գտնվում էր Անգլիա կղզում: Դրուիդների ձեռքում կենտրոնացված էր մեծ իշխանություն, բարձր էր նաև նրանց հեղինակությունը:

Մ.թ.ա. 55 թ. օգոստոսին Հռլիոս Կեսարը, որն այդ ժամանակ արդեն նվաճել էր Գալիան, 10.000 բանակով ներխուժեց Բրիտանիա՝ նպատակ մնելով նվաճել բելգերին, սակայն դա ապարդյուն փորձ էր, որովհետև բելգերը ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեցին հռոմեացիներին:

Մ.թ.ա. 54թ. Հռլիոս Կեսարը կատարեց Բրիտանական կղզիները նվաճելու երկրորդ փորձն արդեն ավելի մեծ ուժերով, որը նույնահան ապարդյուն էր:

Սակայն հենց այդ ժամանակ էլ կելտերի մոտ սկսվում են միջցեղային պատերազմները, որոնցից օգուտ են քաղում հռոմեացիները: 43թ. Կլավդիոս կայսը մեծ բանակ է ուղարկում Բրիտանական կղզիներ և հռոմեական լեգիոնները նվաճում են Սեծ Բրիտանիայի կղզու մի մասը:

Նվաճումն ընթանում էր շատ դանդաղ, որովհետև կելտական ցեղերը կատաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս հռոմեացիներին:

Հռոմեացիները կառուցում էին բերդեր, ճանապարհներ, քաղաքներ: Կառուցվեց, այսպես կոչված, «Հաղորիանոսի պատը», որը պետք է պաշտպաներ նվաճված հողերը այն կելտական ցեղերից, որոնք դեռ հնագույն չեն, և ինչպես նաև պետք է պաշտպաներ արտաքին վտանգից:

Երկրի գաղութացումը և ռռմանացումը շատ ակտիվ էր տեղի ունենում: Սակայն լեռնային շրջաններում ռռմանացումը այդպես էլ տեղի չունեցավ: Սեծ Բրիտանիայի կենտրոնական և հարավային շրջանները ընդգրկվեցին Հռոմեական կայսրության կազմի մեջ որպես «Բրիտանիա» նահանգ: Նահանգը գտնվում էր հռոմեական նահանգապետի հսկողության տակ: Սկսած IV դ. Կեսից (343թ.) մինչև 383թ. տեղի է ունենում այսպես կոչված հռոմեական Բրիտանիայի փլուզման առաջին փուլը, որի ժամանակ Բրիտանական կղզիների վրա հարձակվում են պիկտերը և սկոտերը:

Հռոմեական Բրիտանիայի փլուզման երկրորդ փուլը տեղի է ունենում 383-410թթ: 383թ. Բրիտանիայում հռոմեական բանակի

սպա Մագնուս Մակսիմուսն իրեն կայսր է հռչակում, բանակի հետ միասին տեղափոխվում Գալիա և նվաճում այն, իսկ 387թ.՝ նաև Իտալիան, սակայն արդեն 388թ. նա գահազրկվում է: Համարվում է, որ այս պահից սկսած հռոմեական բանակն այլևս չվերադարձավ Բրիտանիա:

Անկիոփելով կարելի է ասել, որ Բրիտանիան հռոմեացիների ժամանակ կազմում էր հռոմեական քաղաքակրթության տարածման մի մասը, սակայն ռոմանացումը ընդգրկել էր Բրիտանական կղզիների միայն մի մասը, իսկ մնացած տեղերում պահպանվել էր կելտական հիմքը: Եթի Բրիտանիան կտրվեց Հռոմից, և ռոմանացված Բրիտանիան մնաց, փաստորեն, կելտական շրջափակման մեջ, այդ ժամանակ տեղի ունեցավ, այսպես կոչված, կելտական վերածնունդը: VIդ. սկզբին հռոմեական քաղաքակրթությունը անկում ապրեց:

Կենտրոնացված իշխանության գոյության բացակայությունը հեշտացրեց Բրիտանիայի նվաճումը անգլերի և սաքսերի կողմից:

Անգլոսաքսոնական նվաճումները: Բրիտանիայի քրիստոնեացումը

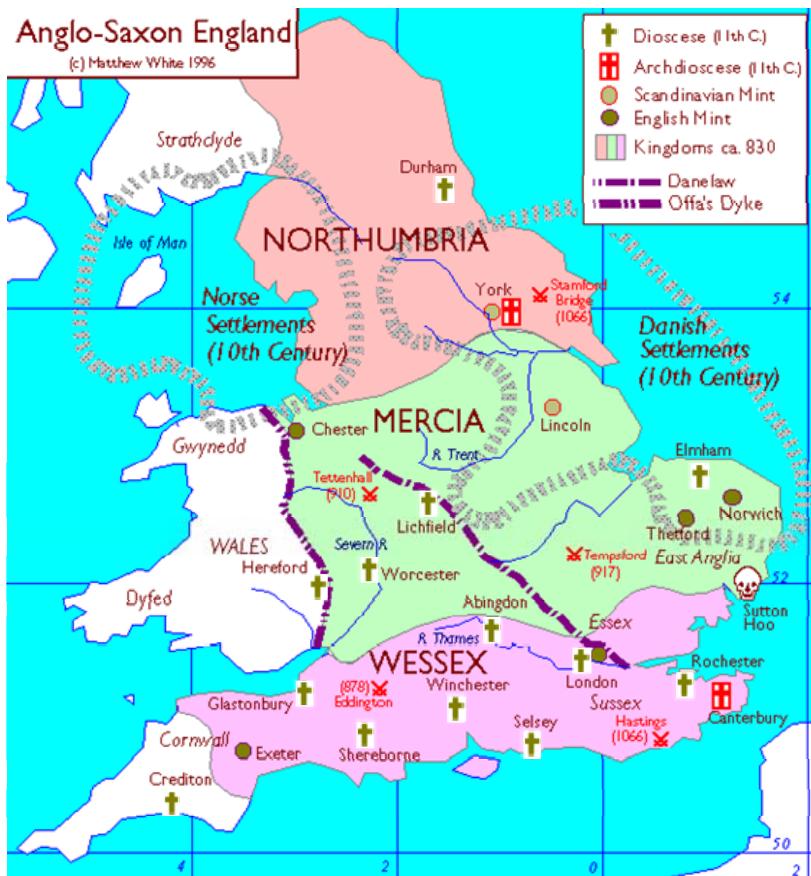
Իրար դեմ պատերազմող կելտական ցեղերն իրենց մոտ ռազմական ծառայության էին հրավիրում անգլերին, սաքսերին, և յուտերին (գերմանական ցեղեր), որոնք գալիս էին, Եվրոպական մայրցամաքից: Նրանցից կազմված ջոկատները դարձան Բրիտանիայի առաջին նվաճողները: Պետք է ասել, որ չկան ստույգ տեղեկություններ, թե ինչպես էր սկսվել գերմանական ցեղերի ներխուժումը: Այն գրավոր տեղեկությունները, որոնք հասել են մեզ, շատ քիչ են: Մեր աղբյուրներն են՝ Գիլդասի աշխատությունը «Բրիտանիայի պետրոն մասին» (VI դ.), Նիոսի «Բրիտերի պատմությունը» (VII դ.) և «Անգլ-Սաքսոնյան ժամանակագրությունը» (IX-XI դ.): Օգտագործելով այդ գրավոր աղբյուրները և հնագիտական պեղումների արդյունքները՝ կարելի է անել հետևյալ հետևող պատմությունները: Ամենայն հավանականությամբ յուտերի ջոկատները գրավեցին Քենքը և Ուայթ կղզին: Դա նվաճման սկիզբն էր: Բրիտանիայի հետագա նվաճումը յուտերի, անգլերի և սաքսերի կողմից տեղի է ունենում V դ. Երկրորդ կեսին: Այդ ժողովական ջոկատները դաժանությամբ ոչնչացնում էին իրենց ճանապարհի վրա ամեն ինչ,

թալանում և քանդում էին վանքերը և եկեղեցիները, իսկ տեղի բնակիչները դիմադրություն համարյա ցույց չէին տալիս:

Նվաճման երկրորդ փուլը սկսվում է V դ. Վերջում: Սակայն հենց այդ ժամանակ բրիտերին հաջողվում է ժամանակավորապես համախմբվել Ավրելիանոսի գլխավորությամբ, որը հռոմեական անվանի ընտանիքից էր: Ավրելիանոսին հաջողվում է հաղթանակել, որից հետո մոտ 50 տարի սաքսերը կելտերին հանգիստ են թողնում: Այդ ժամանակաշրջանին են վերաբերվում թագմարիվ ավանդությներ, որոնք նվիրված են Արթուր թագավորին: Ամենից հավանական է, որ նա տեղական կառավարիչներից էր՝ հենց Ավրելիանոսը: Առաջին հիշատակումն Արթուր թագավորի նասին մենք հանդիպում ենք «Կամբրիայի աննալների» գրքի մեջ, որի հեղինակը մի անանուն վանական է: Այն գրվել է մոտ 900 թվ., այսինքն իրադարձություններից 450 տարի անց: Արդեն հետագայում սկսում են տարածվել Կլոր սեղանի ասպետների և Կամելյուտի նասին առասպելները: Այնուամենայնիվ, չի կարելի նվազեցնել այդ պատմությունների նշանակությունը, որովհետև նրանցից շատերը պարունակում են մեծ կարևորություն ունեցող պատմական վկայություններ:

Հենց այդ ժամանակ, սակայն, տեղի է ունենում նաև բրիտերի մասսայական գաղթացումը դեպի մայրցամաք՝ Արմորիկ՝ (Բրետան): Վերջնականապես Բրիտանական կղզիների նվաճումը անգերի, սաքսերի և յուտերի կողմից տեղի ունեցավ VII դ. սկզբին: Կելտական բնակչության հիմնական նասը նվաճված տեղերում խառնվեց նվաճողների հետ, իսկ կելտերենը գնալով մոռացվեցին:

VII դ. ստեղծվեցին յոթ անգլոսաքսոնական թագավորություններ՝ Էսսեքսը, Սասեքսը, Ուեսսեքսը (սաքսոնական), Նորթթամբրիան, Մերսիան և Արևելյան Անգլիան (անգլներ), Քենքը (յութեր): Այդ թագավորություններց ամենահզորներն էին՝ Նորթթամբրիան, Մերսիան և Ուեսսեքսը:

Մինչև VI դ. Վերջը անգլոսաքսերը հեթանոսներ էին: Բոլորից շուտ քրիստոնեությունը ընդունեց Քենթը (597թ.), և միայն 625թ.՝ Նորթամբրիան, իսկ Մերսիան դեռ Երկար ժամանակ մնում էր հեթանոսական: Այդ երեք պետությունների միջև անընդհատ պատերազմներ էին տեղի ունենում: Վերջ ի Վերջո Մերսիան նվաճում է Ուեսսեքը և սկսում է պայքարել Նորթամբրիայի դեմ: Վերջինն մեծ նշանակություն ուներ՝ որպես քրիստոնական քրիստոնեության կենտրոն և Եվրոպայի մշակութային կենտրոններից մեկը: Որպես զի հասկանալ Նորթամբրիայի նշանակությունը, պետք է կանգ առնել Քրիստոնիայի քրիստոնեացման վրա:

Բրիտանիայի քրիստոնեական եկեղեցին բաղկացած էր 2 ճյուղերից կամ ուներ 2 ուղղություն՝ 1. Բրիտանական, որը սերտ կապեր ուներ Հռոմի հետ, 2. Իռլանդական, որը մեծ չափով ան-կախ էր Հռոմից և ուներ իրեն բնորոշ առանձնահատկությունները: Իռլանդիայում քրիստոնեության քարոզությունը գլխավորեց սուրբ Պատրիկը (մահացավ 461թ.), իսկ Բրիտանիայում՝ սբ. Իլ-թուդը:

Իլթուդը և նրա աշակերտները հիմնեցին Բրիտանիայում առաջին վանքը և դպրոցը Լանվետում (V դ. Վերջ - VI դ. սկիզբ): Իռլանդական և բրիտանական առաքելությունները մրցակցում էին: Այսպես, Իռլանդական եկեղեցու ներկայացուցիչը՝ սբ. Կոլումբանը (521-597թ.), Բրիտանիայի հյուսիս-արևմուտքում՝ Այոնա կղզում, վանք հիմնեց, որտեղից նա սկսեց տարածել քրիստոնեությունը պիկտերի վրա: Շուտով քրիստոնեությունն Այոնա կղզուց տարածվեց և Նորմանքրիայում (625թ.), իսկ Նորմանքրիայի թագավոր Օւվալդը (634-642թ.) իր ուսումը ստացել էր հենց Այոնա կղզում: Հռոմեական եկեղեցու (ուղղության) կենտրոնը դառնում է Քենթերբերի քաղաքը, ինչպես նաև Տանետ կղզին: Քրիստոնեությունը այստեղից տարածվեց ամբողջ Քենթում, Էսսեքսում, Ուեսսեքսում և Արկեսյան Անգլիայում: 597թ. 40 վանական Հռոմից գալիս են Քենթ՝ քրիստոնեության քարոզությունը տանելու համար: Բրիտանական և իռլանդական քրիստոնեական եկեղեցու ուղղությունների պայքարը վերջ ի վերջո ավարտվում է առաջինների հաղթանակով 664թ. Ուիթթիյում, եկեղեցական ժողովի ժամանակ:

Անգլիան VIII դարում: Մերսիա: Այդ ժամանակաշրջանի մասին քիչ տեղեկություններ կան: Սակայն հայտնի է, որ Մերսիան հզոր թագավորություն էր: Երկրի ուժեղացումը սկսվում է Էթելբալդ թագավորի օրոք, որն կառավարեց մոտ 40 տարի, իսկ ժամանակորիներն անվանում էին նրան «անգութ բարերոս»: Նա սպանվում է 757թ., և թագավոր է դարձնում Օֆֆան, որն նույնպես հայտնի է իր անգրությամբ և Վծռականությամբ: Նրան հաջողվում է նվաճել մեծ տարածք՝ Քենթից մինչև Նորմանքրիա, ինչը նրան իրավունք տվեց անվանվել «անգլիական հողերի թագավոր»: Հայտնի է նաև, որ Օֆֆային լուրջ էին ընդունում և մայրցամաքում: Այդպես, ֆրանկերի կայսր Կառլոս Մեծը դիմում էր նրան իրու հավասարի, ինչը կարելի է համարել որպես աննախադեալ փաստ: Մերսիայի թագավորի անվան հետ է կապված նաև այդ ժամանակաշրջանի խոշորագույն

հնագիտական հուշարձանը՝ Օֆֆայի պատնեշը: Այն հսկայական պաշտպանողական կառուց էր, որը ծգվում էր Անգլիայի և Ուելսի սահմանի ամբողջ երկարությամբ (մոտ 150 մղոն, այսօր պահպանվել է մոտ 80 մղոն): Պատնեշը կառուցվել էր ուելսցիների հարձակումներից պաշտպանվելու համար և ծառայել է իր նպատակին համարյա 200 տարիների ընթացքում:

Անգլոսաքսոնական թագավորությունների հասարակարգը: Ամբողջ հողը պատկանում էր հանրությանը, իսկ թագավորի իրավասության մեջ էր մտնում հողատարածքների բաշխումը: Թագավորը տալիս էր հողը ոչ միայն հանրություններին, այլ նաև տոհմերի ավագանուն, քրմերին, զինվորներին: Հանրությունը, իր հերթին, բաժանում էր թագավորի կողմից տրված հողը անդամների միջև: Ազատ գյուղացիների՝ քերլերի (ceorl) հողատարածքը կազմում էր շուրջ 48-50 հեկտար (մեկ հայդ (hide)), տոհմերի ավագանիները՝ էրլերը¹, ունեին հողատարածքներ, որոնց չափը հասնում էր մինչև 40 հայդ, իսկ թագավորական ջոկատի զինվորներինը՝ մինչև 5 հայդ: Հանրության հետ կապված բոլոր հարցերը որոշվում էին գյուղական ժողովի ժամանակ, որը գլխավորում էր գյուղի ավագը: Մի քանի հանրություններ միավորվում և ստեղծում էին մի հարյուրական:

Մի քանի միավորված հարյուրակներ կազմում էին կոմսություններ: Կոմսությունը գլխավորում էր Էլտորնենը: Մի քանի կոմսություններ կազմում էին թագավորություն, որը գլխավորում էր թագավորը: Բոլոր ազատները նաև զինվոր էին, ունեին զենք և պարտավոր էին ծառայել աշխարհազորում, որը կոչվում էր ֆիրդ:

Ըստ անգլոսաքսոնական օրենքների՝ մարդասպանության համար մարդասպանը պետք է վճարեր հատուցում՝ վերգելո, որի չափը պետք է համապատասխաներ սպանվածի հասարակության մեջ ունեցած սոցիալական դրությանը: Վերգելիների համակարգը թույլ է տալիս պատկերացում ունենալ անգլոսաքսոների սոցիալական կառուցվածքի մասին: Քերլի սպանության համար տալիս էին 200 շիլինգ կամ 66 կով: Էրլի սպանության համար տալիս էին 600 շիլինգ: Թագավորի սպանության համար նույնպես տալիս էին վերգելո, որը գնալով մեծանում էր և VII-VIII դ.դ. հասնում էր 7.200 շիլինգի, իսկ հետագայում արդեն թագավորի սպանության համար

¹ EARL տիտղոսը սկսած XI դ. համապատասխանում է «կոմս» տիտղոսին:

Ենթարկում էին մահապատժի, ինչը ապացուցում է թագավորական կարգավիճակի բարձրացման մասին: Կախյալ վիճակի մեջ գտնվող գյուղացիների համար (որանք կելտական ծագում ունեցող գյուղացիներն էին) վճարում էին 40-80 շիլլինգ: Ստրուկի սպանության համար վճարում էին ոչ թե վերգելի, այլ տուգանք, որը ստանում էր ստրուկի տերը:

Գյուղացիութան հիմնական զանգվածը (քերլերը) ազատ էր: Նրանք աշխատում էին հանրային հողաբաժինների վրա, որոնք գտնվում էին նրանց մոտ որպես ժառանգական սեփականություն: Երլերի հողատարածքի վրա աշխատում էին կախյալ վիճակի մեջ գտնվող գյուղացիները, որոնք հողաբաժիններ էին ստանում իրենց տիրոջից՝ աշխատանքի համար:

Անգլիան IХդ. վերջից մինչև XI դ. կեսը

Նորմանները: VIII դ. վերջին Բրիտանական կղզիների վրա սկսում են հարձակվել դանիացիները և նորվեգացիները, որոնց անվանում էին նորմաններ: Անգլոսաքսոնական թագավորությունների վրա հարձակվում էին հիմնականում դանիացիները, իսկ Իռլանդիայի և Շոտլանդիայի վրա՝ նորվեգացիները: Նորմանները թալանում էին գյուղերը, քաղաքները, վանքերը, գերի էին վերցնում նարդկանց և դարձնում էին նրանց ստրուկներ, սպանում էին հոգևորականներին և վերականգնում հեթանօսությունը: IX դ. 20-30-ական թթ. անգլոսաքսոնական թագավորություններից ուժեղանում է Ուեսթրը, որին հաջողվում է իրեն ենթարկել Մերսիային: Ուեսթրը մեծ դիմադրություն ցույց տվեց նորմաններին: Դա տեղի ունեցավ Էգերոտ և Էթելվոլֆ թագավորների ժամանակ: Սակայն 866թ. տեղի ունեցավ նորմանների մեջ արշավանք Բրիտանական կղզիների վրա, որի հետևանքով 867թ. նրանց հաջողվեց նվաճել Նորմանդիան, իսկ հաջորդ տարի՝ Արևելյան Անգլիան: Մերսիան հաշտություն կնքեց նորմանների հետ և սկսեց նրանց հարկ վճարել: Անկախ էր մնում միայն Ուեսթրը: Նորմանների հաջողությունները կարելի է բացատրել 2 հիմնական հանգամանքներով՝

1. Անգլոսաքսոնական թագավորությունների միջև գյուղայուն ուներ երկպառակություն, ինչը թույլ չէր տալիս նրանց միասնական ուժերով դուրս գալ թշնամու դեմ:

2. Դանիացիները մեծ ռազմական առավելություններ ունեին: Նրանք զինված էին երկարյա երկար սրերով, վահաններով և նարտական տապարներով, կրում էին երկարյա սաղավարտներ: Նոր-

մաններն ունեին նաև ժամանակակից հզոր նավատորմ, ինչը անգլիսաբոնների մոտ բացակայում էր:

Ալֆրեդ Սեծը: Պայքար Դանիացիների դեմ: Ալֆրեդի բարեկիութմները: 871-900թ. Ուեսսեքսի թագավորն էր Ալֆրեդ Սեծը: Ալֆրեդի թագավարության տարիների պատմությունն առաջին հերթին դանիացիների դեմ պայքարի պատմությունն է: 878թ. դանիացիները Արևելյան Անգլիայից հարձակում գործեցին Ուեսսեքսի վրա, պարտության մատնեցին անգլոսաքսոնական ջոկատները և, փաստորեն, վերջ դրեցին Ուեսսեքսի թագավորությանը: Թագավոր Ալֆրեդը ստիպված եղավ փախչել Էտելնի, որը գտնվում էր սոմերսեթյան Ճահիճների մեջ: Հենց այստեղ էլ Ալֆրեդը սկսում է պատրաստվել դանիացիների դեմ պայքարի: Ալֆրեդին հաջողվում է մեծ ռազմական ուժեր հավաքել և 879թ. պարտության մատնել դանիացիներին: Ալֆրեդը հաշտություն է կնքում նրանց հետ, որը կոչվեց Վերմորյան: Ըստ այդ պայմանագրի՝ Անգլիան բաժանվեց դանիացիների և Ալֆրեդի միջև: Նորթամբրիան, Արևելյան Անգլիան, Կենտրոնական Անգլիան, Մերսիայի մի մասը գտնվում էր դանիացիների ձեռքին, իսկ Ուեսսեքսը և Լոնդոնը՝ Ալֆրեդի (Հարավ-արևմուտքը): Երկու այն մասը (հյուսիս-կենտրոն), որն անցավ դանիացիներին, կոչվեց «Դանիական օրենքի շրջան»: 879թ. հետո Ալֆրեդը նորից է սկսում պատրաստվել պատերազմի: Այդ պատճառով նա անց է կացնում շատ կարևոր բարեփոխում ռազմական ոլորտում: Այսպես, նա կառուցեց ռազմական նավատորմ, ինչպես նաև Ուեսսեքսի ամբողջ սահմանի երկայնքով՝ ամրոցներ պաշտպանության համար: Վերափոխվեց ցամաքային զորքը: Մինչ այդ անգլոսաքսոնական զորքի կորիզը կազմում էր, այսպես կոչված, «Ֆիրդը», որը կազմված էր ազատ գյուղացիներից: Այդ զորքը պրոֆեսիոնալ չէր, այլ ընդամենը աշխարհազոր: Հինա արդեն «Ֆիրդի» կեսը մնում էր տանը, իսկ ամեն մի հինգ «հայդերի» բնակչությունը զինում էր մի զինվորի և պահովում էր նրան ամեն անհրաժեշտով: Այսպիսով ռազմական ուժերի հիմքը կազմեցին ծանր զինված զինվորները: Սա արդեն ոչ թե գյուղացիներից բաղկացած, այլ պրոֆեսիոնալ բանակ էր, որոնց անվանում էին «թեներ» (thane): Այսպիսով ստեղծվում է բանակի հետևյալ կազմը՝ 1. թագավորը իր ջոկատի հետ, որի զինվորները կոչվեցին թագավորական «թեներ», 2. Էլդորմենները իրենց ջոկատներով, 3. հոգևորականները նույնպես իրենց ջոկատ-

ներով, 4. թեները, 5. «ֆիրդը»: Այսպիսի զորքը արդեն կարող էր պայքարել դանիացիների դեմ:

Դանիացիների արշավանքների հետևանքով Անգլիայի մշակութային կյանքը, փաստորեն, դադարեց: Այդ պատճառով, եթե խաղաղություն հաստատվեց, Ալֆրեդ Մեծը սկսեց ուշադրություն դարձնել կրթությանը: Թագավորն ինքն էր սովորում և ձգուում էր սովորեցնել ուրիշներեն: Նա արդեն քառասուն տարեկան էր, եթե սովորեց լատիներենը: Ալֆրեդը վերականգնում է քանդված վանքերը և վանական դպրոցները, ինքն է գրադպում դասավանդմանը և մայրցամաքից հրավիրում է կրթված վանականներին: Լայնածավալ աշխատանք էր տարպում լատիներենից անգլոսաքսոներեն թարգմանություններ անելու համար: Այդ թարգմանությունները շատ ամերաժեշտ էին, որովհետև Անգլիայում բացի հոգևորականների մի մասից հանարյա ոչ ոք լատիներեն չէր հասկանում, և անգլոսաքսոներեն գրականության մեջ մեծ կարիք կար: Ալֆրեդի ներդումը ամբողջ Երկրում կրթություն և գրագիտություն տարածման գործի մեջ շատ նետ նշանակություն ունեցավ անգլիական մշակույթի հետագա զարգացման համար: Ալֆրեդի մահվանից հետո (900թ.) պայքարը դանիացիների դեմ հաջողությանք շարունակվեց և Ունսենքսը իրեն ենթարկեց նաև «Դանիական Օրենքի շրջանը»: Էդգար թագավորի ժամանակ (959-975թ.) Երկրի հին «Բրիտանիա» անվանման կողքին սկսեց կիրառվել նաև «England» անվանումը: Դա մի ժամանակաշրջան էր, եթե բուրն առևտուր էր զարգանում մայրցամաքի հետ, եթե Լոնդոնը դարձել էր արտաքին և ներքին առևտուրի կենտրոն:

Դանիացիների նոր արշավանքը: Էնգլիայի կառավարումը (1042-1066թթ.): X դ. 90-ական թթ. ստեղծվում են Երեք մեծ սկանդինավյան թագավորություններ՝ Դանիա, Շվեդիա, Նորվեգիա: Այդ Երկրներից ամենաուժեղը Դանիան էր, որն էլ ավելի հզորացավ Կանութ Մեծ թագավորի ժամանակ (1014-1035թ.): Նա պատրաստվում էր նոր արշավանքեր կատարել դեպի Անգլիա:

Անգլիայի թագավոր Էթելրեդը որոշում է դաշնակցական կապեր հաստատել Նորմանդիայի հերցոգի հետ (Նորմանդական դքսությունը ստեղծվել էր 911թ.) և ամուսնանում է նրա դստեր Էնմայի հետ: Էթելրեդի վհճակը ավելի է բարդանում, որովհետև նա ստիպված է լինում պայքարել նաև սեփական ազնվականության դեմ, և դանիացիները, օգտվելով դրանից, 1017թ. նվաճում են ամբողջ Անգլիան:

Կանութ Մեծի պետության մեջ մտան Դանիան, Նորվեգիան և Անգլիան: Երբ վախճանվում է Էթելրեդը, նրա կինը՝ Էմման, իր որդիների՝ Էդվարդի և Աֆրեդի հետ միասին, գտնվում էր Նորմանդիայում: Երբ նա վերադարձնում է Անգլիա, Կանութը անուսնանում է նրա հետ: Պետք է ասել, որ Կանութը տարբերություն չէր դնում անգլոսաքսոնի և դանիացիների միջև: Նա հրապարակում է այսպես կոչված «Կանութի օրենքները», որոնք իրենից ներկայացնում էին անգլոսաքսոնական և դանիական օրենքների համախմբում: 1035թ, Կանութի մահվանից հետո, նորից երկպառակտություն է տեղի ունենում. Երկիրը բաժանվում է 2 մասի. հյուսիսում թագավոր է դաշնում Կանութի ավագ որդին՝ Հարոլդը, իսկ հարավում՝ Կանութի կրտսեր որդին՝ Գարդիկանութը: 1040թ., Երբ մահանում է Հարոլդը, Գարդիկանութին հաջողվում է միավորել Երկիրը: 1042թ. մահանում է Գարդիկանութը և, օգտվելով այդ հանգանքից, անգլոսաքսոնական ազնվականությունը իր առաջնորդ Գոդվինի ղեկավարությամբ Անգլիայի թագավոր է ընտրում Էթելրեդի որդուն՝ Էդուարդին, որը այդ ժամանակ ապրում էր Նորմանդիայում: Այդպես, 1042թ. ավարտվում է դանիացիների տիրապետությունը Անգլիայում:

Էդվարդ Խոստովանող անգլոսաքսոնների վերջին թագավորն էր: Իր հետ Նորմանդիայից նա բերում է մեծ թվով նորմանդացի ազնվականներ, որոնցից շատերին Էդվարդը նշանակում է պետական բարձր պաշտոնների: Անգլոսաքսոնական ազնվականությունը կորցնում է ազդեցությունը թագավորի վրա, և այս երկու խմբավորումների միջև (անգլոսաքսոնական և նորմանդական) սկսվում է քաղաքական պայքար: Անգլոսաքսոնական ազնվականությունը գլխավորում է Գոդվինը, որին հաջողվում է հավաքել զգալի ռազմական ուժեր: Նա 1051թ. դուրս է գալիս թագավորի դեմ, սակայն պարտվում է և փախչում:

Թագավորի հաջորդությունը ժամանակավոր էր: Գոդվինին նորից հաջողվում է հավաքել զորք, բացի դրանից երկրում բարձրանում էր դժգոհության ալիքը՝ ուղղված նորմանների դեմ և, հասկանալով, որ հետագա պայքարը անհմաստ է՝ Էդվարդը համձնվում է: Նորմանները փախչում են մայրամաք (1052թ.): Երկիրը ղեկավարում էր, փաստորեն, Գոդվինը, իսկ նրա մահվանից հետո՝ Հարոլդը՝ Գոդվինի որդին: Երբ Հարոլդը այցելում է Նորմանդիա, նա գերի է ընկնում Նորմանդիայի հերցոգ Վիլհելմի նոտ: Հարոլդը խոստանում է Վիլհելմին, որ Էդուարդից հետո Անգլիայի գահը կանցնի Նորմանդիայի հերցոգին: Էդուարդը մահանում է

1066թ.՝ կտակելով թագավորությունը Հարոլիին, սակայն վերջինիս դրությունը բարդ էր, որիվ հետև նրա թշնամիներն էին երկրի հյուսային մասը, ազնվականությունը, Դանիայի թագավորը և, վերջապես, Նորմանդիայի հերցոգ Վիլհելմը:

Անգլիայի նորմանդական նվաճումը (1066թ.) Վիլհելմ I Նվաճողը (1066-1087թ.)

Նորմանդիան XI դարի կեսին մի երկիր էր, որտեղ ֆեոդալական հարաբերությունները բավականին զարգացած էին: Դա արտահայտվում էր նաև ռազմական ոլորտում: Նորմանդական ռազմական ուժերը մեծ առավելություն ունեին անգլոսաքսոնների ռազմական ուժերի նկատմամբ: Նորմանդիայի հերցոգը ուներ բազմաթիվ ծանր զինված ասպետական հեծելազոր: Բացի դրանից հերցոգը իր ծեռքում էր կուտակել մեծ իշխանություն, ինչը թույլ էր տալիս նրան հնազանդության մեջ պահել և՝ ֆեոդալներին, և՝ եկեղեցուն: Ինանալով եղվարդի մահվան մասին՝ դուքս Վիլհելմը պահանջ է ներկայացնում Անգլիայի գահին տիրելու համար՝ միաժամանակ մեղադրելով Հարոլիին երրումը չկատարելու մեջ: Նա սկսում է պատրաստվել արշավանքի: Նրա մոտ գալիս էին ասպետներ Ֆրանսիայի տարբեր ծայրերից՝ Բրետանից, Ֆլանդրիայից, Պիկարդիայից, Արտուրյաց: Վիլհելմը կառուցեց շուրջ 700 նավ և իր զորքը ($\approx$ 7000) տեղափոխեց Անգլիա: Այդ ժամանակ Անգլիայի թագավոր Հարոլիդը, պատրաստվելով դիմավորելու իր թշնամուն, զորք է հավաքում Անգլիայի հարավում: Սակայն, Հարոլիդի համար անսպասելի, հյուսիսային Անգլիայի վրա է հարձակվում Նորվեգիայի թագավորը: Հարոլիդը ստիպված է լինում շտապել երկրի հյուսիս և Ստամֆորդբրիդի մոտ տեղի ունեցած ճակատանարսում նա հաղթում է (25 սեպտեմբերի, 1066թ.): Սեպտեմբերի 28-ին Անգլիայի հարավում՝ Պիկենսիլում, արդեն ներխուժում էր կատարել Վիլհելմի զորքը: Հարոլիդը շտապում է հարավ, սակայն նրա ռազմական ուժերը թուլացած էին Ստամֆորդբրիդի ճակատանարսից հետո: Բացի դրանից, նորմանների զորքը ռազմական առումով և մարտականությամբ մեծ առավելություն ուներ անգլոսաքսոնական զորքի նկատմամբ: Ճակատանարսը տեղի ունեցավ 1066թ հոկտեմբերի 14-ին Հաստինզի մոտ. Ճակատանարսում զորիւմ են Հարոլիդը և անգլոսաքսոնական ազնվականությունից շատերը: Շուտով Լոնդոնը, երկրի հյուսիսը և հարավը

հնագանդվեցին Վիլելմ Նվաճողին, և նա 1066թ. դեկտեմբերի 25-ին թագադրվեց Վեստմինստերում՝ որպես Անգլիայի նոր թագավոր: 1068թ. Լոնդոնի մոտ սկսվում է կառուցվել թագավորական ամրոցը՝ Թաուերը: 1069թ. նոր թագավորի դեմ ապստամբեցին Երկրի հյուսիսային շրջանները: Վիլելմ I-ը զորք է ուղարկում, որը մեծ դաժանությամբ ձնշում է այդ ապստամբությունը: Սրամից հետո այլևս ապստամբություններ նվաճողների դեմ չեն բարձրանում: 1085թ. Վիլելմը անց է կացնում բնակչության մարդահամար: Անգլիայի բնակչությունը այդ ժամանակ կազմում էր շուրջ 2 մլն. մարդ և նրանցից 95% ապրում էր օյուղերում: Վիլելմը Անգլիայի ամբողջ հողատարածքը հայտարարեց թագավորի սեփականություն, իսկ հողատարածքների (ֆեոդների) տիրելու պայմանները հետևյալն էին. բոլոր հողատերերը, լինեին դրանք խոշոր, թե մանր հոգևորական ֆեոդալներ, նորմաններ թե անգլոսաքսոններ, բոլորը ստանում էին իրենց հողատարածքները թագավորից: Նրանք անձնական երդում էին տալիս թագավորին և ծառայում նրան: 1087թ. Վիլելմը Սոլսբերիում հավաքում է բոլոր հողատերերին և պահանջում է նրանցից հավատարմության անձնական երդում տալ իրեն: Այստեղ արդեն նշանակություն չուներ, թե հողատերը ունից էր ստացել հողատարածք՝ թագավորից, թե՝ որևէ ուրիշ ֆեոդալից (Սոլսբերյան երդում): Երդման այդպիսի ձևը և անմիջական ծառայությունը թագավորին յուրահատուկ էր միայն Անգլիային, ինչը զգակի չափով ամրապնդում էր թագավորի իշխանությունը: Եթե երդումը խախտվում էր, ապա հողատարածքը (ֆեոդը) կարող էր հետ վերցվել: Հողատերը (բարոնը) չէր կարող հողատարածքը կտակել իր ժառանգին: Եթե ժառանգորդներ չկային, հողատարածքը վերադարձվում էր թագավորին: Վիլելմի ժամանակ բարոնները իրավունք չունեին ամրոցներ կառուցել. բոլոր ամրոցները միայն թագավորական էին: Անգլիայի նվաճումը արագացնում է օյուղացիության ձորսատիրացման գործընթացը, որի հետևանքով ազատ օյուղացիների թիվը զգալի չափով նվազում է, իսկ նոր լորդերը և բարոնները սկսում են վարել ակտիվ տնտեսական գործունեություն: Ֆեոդալիզման ավարտը նպաստեց հասարակության հետագա զարգացմանը:

Երկրում հաստատվեց թագավականին ուժեղ կենտրոնական իշխանություն, որին աջակցում էին մանր և միջին ֆեոդալները, անկատարականները և եկեղեցին: Եկեղեցու նկատմանը Վիլելմը անց էր կացնում նպատակավագ քաղաքականություն. մի կողմից նա եկեղեցուն հատկացնում է մեծ թվով հողատարածքներ, մյուս

Կողմից Վիլելմը հրաժարվեց տալ վասալական երդում Հռոմի պապին և հայտարարեց, որ ոչ ոք, բացի Անգլիայի թագավորից, իրավունք չունի միջամտել անգլիական եկեղեցու գործերին: Վիլելմը I-ը մահացավ 1087թ. Ուրանում՝ կտակելով Անգլիան իր որդուն՝ Վիլելմ II-ին:

Անգլիան Խլդ. վերջին - XII դ. առաջին կեսին: Վիլելմ II Շիկակարմիրը (1087-1100թթ.)

Վիլելմ Նվաճողը ուներ երեք որդի: Ուրեմտը ավագն էր, որին հայրը բողեց Նորմանդիան, Վիլելմին հասավ Անգլիան, իսկ կրտսեր որդին՝ Հենրին էր: Վիլելմ II-ի զահակալությունը անցավ առանց որևէ զգալի բողոքների և դժգոհությունների ֆեոդալների կողմից: Եթե 1089թ. մահանում է արքեախսկոպս Լանֆրանքը, Վիլելմն պայքար է սկսում եկեղեցու դեմ: Նա երկար ժամանակ նոր արքեախսկոպս չէր նշանակում՝ նպատակ ունենալով թագավորական զանձարան մուտքագրել եկեղեցուն պատկանող բոլոր եկամուտները: Այսպես նա վարկում էր բոլոր եկեղեցական պաշտոնների հետ: Կարելի է ասել, որ դա եկեղեցու և պետության միջև երկարատև պայքարի սկիզբն էր, որը տեղի էր ունենում ոչ միայն Անգլիայում, այլ նաև բոլոր եկորոպական երկրներում: Թագավորը զբաղվում էր նաև երկրի սահմանների ընդլայնման գործով: Այսպես, 1096թ. Ուրեմտ Նորմանդացին իր հողերը գրավ է դնում Վիլելմին՝ առաջին խաչակրած արշավանքին մասնակցելու համար: 1100թ. որսի ժամանակ Վիլելմը սպանվում է: Նրան շտապ թաղում են Վինչեստերում: Վիլելմ II-ը ժառանգ չթողեց, և Անգլիայի գահին տիրելու համար իր պահանջն է ներկայացնում Հենրին: Պետք է ասել, որ այդ ժամանակ նա գտնվում էր Անգլիայում և նույնիսկ մասնակցել էր որսին, որի ժամանակ և սպանվել էր նրա եղբայրը: Հենրի I-ը (1100-1135թթ.) թագավորվում է Վիլելմի մահից երկու օր հետո: Նոր թագավորը անմիջապես մանիֆեստ է հրչակում («Հենրի I-ի ազատության մասին խարտիա»), որում նա խոստանում է՝ եկեղեցուն ազատություն, ֆեոդալներին՝ նրանց իրավունքների պահպանում, իսկ ժողովրդին՝ «Էղվարդ թագավորի օրենքները»: Խոստանալով վերջինը՝ Հենրի I-ը, փաստորեն, պաշտպան կանգնեց անգլոսաքսոնական բնակչությանը, ինչը պետք է ապահովեր թագավորին այդ բնակչության աջակցությունը

նրա՝ նորմանդական ֆեոդալների դեմ պայքարում: Պետք է նշել, որ դեռ չէին վերացել Եթնիկական և լեզվական տարբերությունները անգլոսաքսոնի և նորմանների միջև: Ֆրանսներենը ֆեոդալական ազնվականության լեզուն էր և լատիներենի հետ միասին հանդիսանում էր նաև պետական լեզու, իսկ անգլերենը մնում էր զյուղացիների և ասպետների լեզուն: Անգլիական և ֆրանսիական եթնոսների, ինչպես նաև նրանց լեզուների ծովումը շատ դանդաղ էր ընթանում, և այդ գործընթացի ավարտը կարելի է համարել XIII դ. սկիզբը: Հենրի I-ի վարած քաղաքականությունը աջակցություն է ստանում շատերի կողմից, սակայն թագավորը ստիպված է լինում պայքարի մեջ մտնել Քենթրբերյան արքեպիսկոպոս Անսելմի հետ, որը չէր ուզում զնալ ոչ մի փոխզիջման և բացահայտորեն դեմ էր, որպեսզի Եկեղեցական պաշտոնները (բենեֆիցիաներ) բաժանվեին թագավորական իշխանության կողմից: Վերջ ի վերջո այդ պայքարը ավարտվում է համաձայնությամբ, որը կարելի է բնութագրել որպես փոխզիջում: Օրինակ՝ Եպիսկոպոսները ընտրվում էին (ստանում ինվեստիտուրա) Եկեղեցու կողմից, սակայն ընտրությունները կատարվում էին թագավորի կամ նրա ներկայացուցչի ներկայությամբ, և ընտրվողները երդում էին տալիս թագավորին:

Թագավորի իշխանությունը Հենրի I-ի օրոք, փաստորեն, անսահմանփակ էր՝ չնայած նրան, որ օրենքների ընդունումը, հարկերի հաստատումը տեղի էին ունենում Մեծ Խորհրդի համաձայնությամբ: Մեծ Խորհրդությունը հավաքվում էր տարին երեք անգամ, և նրա դերը միայն խորհրդանշական էր: Մեծ Խորհրդությունը բաղկացած էր խոչոր ֆեոդալներից, Եկեղեցականներից: Սակայն, Երկիրը ղեկավարում էին, այսպես կոչված, Փոքր Խորհրդի (Կուրիյա) կամ Թագավորական Խորհրդի մասնակիցները, որի կազմը կարող էր լինել բազմազան՝ ազնվականներից մինչև ոչ ազնվականները: Փոքր Խորհրդությունը կատարում էր Բարձրագույն Դատարանի և Բարձրագույն Ֆինանսական կազմակերպության ֆունկցիաները: Երկու կազմակերպություններն ել գլխավորում էր Յուստիցիարիոսը, որը թագավորի գլխավոր օգնականն էր: Նա հսկում էր թագավորական գանձրանը, որը գտնվում էր Վինչեստերում: Հարկերը Երկրի կոմսություններում հավաքում էին շերիֆները, որոնք հավաքած գումարը բերում և հանձնում էին Փոքր Խորհրդի ֆինանսական կազմակերպությանը՝ ներկայացնելով միաժամանակ հաշվետվություն:

Բարոնների խռովությունը: Հենրի I-ը մահացավ՝ չթողնելով արական սերի ժառանգ, և պայքարը զահի համար սկսում են երկու թերթածուներ՝ Հենրի I-ի դուստր Սաթիլդան և թագավորի քրոջ (Վիլհելմ Նվաճողի դուստր Ադելայի) որդին՝ Ստեֆանը: Սաթիլդան ամուսնացած էր Անժուի կոմս Ժոֆրուա Պլանտագենետի հետ, որից ուներ Հենրի ամուսնով որդի: Ազգից Ստեֆանին շատ ջերմորեն ընդունեցին Լինդոնում, նա թագադրվեց և բարոններից աջակցություն ստանալու համար թույլ տվեց նրանց ամրոցներ կառուցել, ինչը, իհարկե, կոպիտ միայն էր նրա կողմից: Մի քանի տարվա ընթացքում բարոնները կառուցեցին 1115 ամրոց, որոնք միանգամից դարձան բարոնների խռովության օջախ: Շուտով ֆեոդալական խռովությունը տարածվեց ամբողջ Երկրով: Հարավարևելքը պաշտպանում էր Ստեֆանին, արևմուտքը՝ Սաթիլդային: Միայն 1153թ. ստորագրվեց պայմանագիր, որով Ստեֆանը ճանաչվում էր թագավոր, սակայն այն պայմանով, որ Ստեֆանի մահվանից հետո զահը կանցնի Սաթիլդայի որդուն՝ Հենրի Պլանտագենետին:

Այդպես էլ եղավ: Երբ մեկ տարի հետո՝ 1154թ., Ստեֆանը մահանում է, Հենրի Պլանտագենետը դառնում է Անգլիայի թագավոր և նոր դիմաստիայի հիմնադիրը:

Անգլիան XII դ. Երկրորդ կեսին: Հենրի II Պլանտագենետը (1154-1189թթ.) և նրա բարեփոխումները

Հենրի II Պլանտագենետը: Հենրի Պլանտագենետը՝ Անժուի կոմսը, Ֆրանսիայի ամենախոշոր ավատատերերից մեկն էր: Հորից նրան բաժին հասան Ֆրանսիայի արևանտյան հողերը՝ Սենը, Անժուն, Տուրենը և Պուատոսն: Բացի այդ, ամուսնանալով որսուիի Էլեոնորա Ակվիտանուիու հետ, նրան անցավ նաև Ֆրանսիայի հարավ-արևմտյան մասը: Դարձավ Անգլիայի թագավոր՝ Հենրի Պլանտագենետին բաժին հասավ նաև Նորմանդիան: Պլանտագենետի կալվածքները, այսպիսով, ընդգրկում էին ֆրանսիական հողերը, որոնց համար նա վասալական երդում էր տվել Ֆրանսիայի թագավորին, և Անգլիան: Հենրի II-ը սկսում է քանդել բարոնների ամրոցները, ճնշել բարոնական խռովության մնացորդները: Իր ամբողջ թագավորության ընթացքում Հենրի II-ը, հենվելով ասպետների և քաղաքացիների վրա, պայքարում էր ուժեղ կենտրո-

նական իշխանության համար: Նա ձգտում էր նաև տարածել իր իշխանությունը Եկեղեցու վրա:

Հենրի II-ի բարեփոխումները: Թագավորը և Եկեղեցին: XIIդ. երկրորդ կեսին թագավորը անց է կացնում Եկեղեցական բարեփոխում: Անգլիական Եկեղեցին ուներ հատուկ իրավունքների կողեքս: Բացի այդ, Եկեղեցականների արտոնությունները Ստեֆանի ժամանակ ընդլայնվում են: Օրինակ, այն Եկեղեցական ծարայողները, որոնք հանցագործություն էին կատարում, դատվում էին միայն Եկեղեցու կողմից հաստատաված հատուկ դատարաններում: Հենրի II-ը որոշում է Վերադարձնալ այն վիճակին, որը գույություն ուներ մինչև Ստեֆանը:

Հենրի II-ը 1163թ. Մեծ Խորհրդի ժամանակ Վեստմինստերում առաջարկում է, որպեսզի այն Եկեղեցականները, որոնք հանցագործություն էին կատարել դատվելին աշխարհիկ դատարանների կողմից: Բարեփոխումների դեմ դուրս եկավ Քենթերբերյան արքեպիսկոպոս Թոմաս Բեկետը, որը մինչև արքեպիսկոպոս դառնալը զբաղեցնում էր կանցլերի պաշտոնը և, բացի այդ, նա, լինելով թագավորի ընկերն ու խորհրդականը, ոչ մի կապ չուներ Եկեղեցու և Եկեղեցականների հետ: Հենրի II-ը, որոշելով անցկացնել Եկեղեցական բարեփոխումներ, համոզում է Թոմաս Բեկետին դառնալ հոգևորական՝ նպատակ ունենալով հետազայում նշանակել նրան Քենթերբերյան արքեպիսկոպոս և նրա միջոցով անցկացնել բարեփոխումները: Սակայն, եթե 1162թ. Բեկետը դառնում է արքեպիսկոպոս, նա միանգամից փոխում է իր ապրելակերպը: Հրաժարվում է կանցլերի պաշտոնից, ինչով մեծ զայրույթ է առաջացնում թագավորի մոտ, պահանջում է, որպեսզի բոլոր Եկեղեցական պաշտոնները և հողերը (քենթֆիջիա) բաժանվեն միայն Եկեղեցու կողմից և այլն: Մի խոսքով, Թոմաս Բեկետը դեմ դուրս եկավ թագավորական բարեփոխումներին: Հենրի II-ի և Թոմաս Բեկետի միջև պայքար է սկսվում: Թոմասը ստիպված էր փախչել մայրցամաք, իսկ թագավորը Անգլիայից վշնդում է Բեկետի բոլոր բարեկամներին: 1170թ. տեղի է ունենում Թոմասի և թագավորի հաշտեցումը: 1170թ. դեկտեմբերի 1-ին Բեկետը վերադարձնում է Անգլիա և նորից սկսում է իր հակառագավորական գործունեությունը: Թագավորը այդ ժամանակ գտնվում էր մայրցամաքում և իմանալով, որ Բեկետը նորից քարոզում է նրա դեմ, բացականչում է. «Միթե չկա ոչ մեկը, ով կազատի ինձ այդ Եկեղեցականից»: Մի քանի ազնվական միանգամից վերադարձնում են Անգլիա և, ներխուժելով

Քենթերբերյան տաճար, սպանում են արքեպիսկոպոսին: Հռոմի պափի կարգադրությամբ Անգլիայի վրա տարածվում է ինտեր-դիկտ¹, ինչը մեծ դժգոհություն է առաջացնում ժողովրդի մոտ:

Թագավորի դրությունը կայուն չէր և զնալով ավելի էր վատ-թարանում: Անգլիա են ժամանում Հռոմի պափի կողմից ուղարկած պատվիրակներ, որոնք ընդունում են թագավորից մերժերի քա-վությունը: Բացի այդ, թագավորը ստիպված է լինում խոստանալ, որ այլևս իրաժարվում է Եկեղեցական բարեփոխումներ անցկաց-նելուց: Դա թագավորի պարտությունն էր:

Դատական բարեփոխումները: XIIդ. Կեսին Անգլիայում գոյութ-յուն ունեին հետևյալ դատական իշխնարկները՝

1. թագավորական դատարան
2. դատական ժողովներ կոմսություններում,
3. հատուկ դատարան վասսալների համար, որը գլխավորում էր ավատատերը՝ սենյորը
4. հատուկ դատարան գյուղացիության համար:

XII դ. Երկրորդ կեսին դատավարության կազմակերպման մեջ տե-ղի են ունենում զգալի փոփոխություններ: 1166թ. դատավարութ-յան մեջ մտցվում են այսպես կոչված մեղադրող երդվալները, ո-րոնք երդվելուց հետո պետք է դատավորներին և շերիֆին ասեին կասկածելի անձանց անունները, որոնց հետո բռնում և դատում էին: Եթե նրանց մեղքը ապացուցվում էր, ապա նրանց ունեցված-քը բռնագրավում էին, իսկ նրանց ենթարկում մահապատժի: 1176թ. ընդունվում են թագավորական դատարանների իրա-վունքները, մտցվում է ամբողջ Երկրի համար միասնական քրեա-կան օրենսգիրը: Այսպիսով, զնալով սահմանափակվում էին ֆեո-դալական դատարանների իրավունքները, և հակառակը՝ ընդուն-վում էին թագավորական դատարանների իրավունքները:

Ուղմական բարեփոխումները: 1181թ. ընդունվում է օրենք, ո-րով Երկրի ամբողջ ազատ բնակչությունը պարտավորվում էր ու-նենալ գենք՝ համապատսխան իր ֆինանսական միջոցների: Բացի

¹ Ինտերդիկտ (լատին. Interdictum - արգելում) – միջին դարերում կաթոլի-կական Եկեղեցու կողմից պատժելու միջոցներից մեկը: Ժամանակավոր արգելվում էին ժամերգություններուն ու ծիսակատարություններ: Կարող էր տարածվել ինչպես առանձին անձերի, այդպես էլ քաղաքի կամ Երկրի վրա:

այդ թագավորը իրավունք էր ստանում ունենալ ասպետներից և ազատ գյուղացիներից բաղկացած վարձկալ ջոկատներ, որոնք են-թարկվում էին միայն իրեն:

Այսպիսով, բոլոր բարեփոխումները ունեին մի նպատակ՝ սահմանափակել ֆեոդալների (բարոնների) իշխանությունը և ան-րապնել կենտրոնական (թագավորական) իշխանությունը:

Հենրի II-ի թագավորության վերջին տարիների քաղաքական պայմանը: Հենրի II-ն ուներ 4 որդի՝ Հենրի, Ուչարդ, Ժոֆրուա և Ջոն անուններով: 1173թ. ավագ տղան՝ Հենրին, խռովություն բարձրացրեց հոր դեմ, իսկ երբ խռովությունը անհաջողության մատնվեց, նա փախուստի դիմեց Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս VII-ի մոտ: Քիչ անց նրան միանում են նաև Ուչարդը և Ժոֆրուան: Խռովակիրներին աջակցում եր նրանց մայրը՝ Էլեոնորա Ալ-Վիտանուիհին, որին հաջողվում է ապստանքություն բարձրացնել Հենրի II-ի դեմ Ֆրանսիական կալվածքներում: Հենրի II-ը հրամա-յում է բանտարկել իր կնոջը: Էլեոնորան մնում է բանտում մինչև Հենրի II-ի մահը: Սակայն Անգլիայում քաղաքական վիճակը կա-յուն էր, ինչը թույլ տվեց Հենրի II-ին ճնշել խռովությունը ֆրանսիա-կան կալվածքներում: Դրությունը նորից է վատանում, երբ Ֆրան-սիայի թագավոր է դաշնում Ֆիլիպ II Օգոստոսը, որը ձգտում էր բռնագրավել Հենրի II-ին պատկանող ֆրանսիական կալվածքնե-րը: Ֆիլիպի կողմն են անցնում նաև Հենրի II-ի որդիներ՝ Հենրին, Ուչարդը և Ժոֆրուան: Սակայն 1183թ. մահանում է Երիտասարդ Հենրին, իսկ քիչ անց զոհվում է և Ժոֆրուան: Այսպիսով, Հենրի II-ի մոտ մնում են միայն երկու որդիներ՝ Ուչարդը և Ջոնը: Վերջին հարվածը Հենրի II-ի համար դարձավ այն լուրը, որ նրա սիրելի կրտսեր որդին՝ Ջոնը, նույնաբեր դավաճանել է իրեն և անցել Ֆի-լիպ II-ի և Ուչարդի կողմը: 1189թ. Հենրի II-ը մահանում է: Անգլիա-յի գահը անցնում է Ուչարդին:

Ուչարդ Առյուծափրտը (1189-1199): Ուչարդ I-ն ընդամենը մի քանի ամիս մնաց Անգլիայում: Հավաքելով անհրաժեշտ գումար և կառուցելով նավատորմ՝ նա մեկնում է խաչակրած արշավանքի, որտեղ նրա միակ հաջողությունը եղավ Կիպրոսի նվաճումը: Ան-բողջ իշխանությունը Անգլիայում նա թողնում է կանցլեր Ուկյամ Լոնջամին: Նոյն ժամանակ, Ջոնը վերադարնում է Անգլիա և գլխավորում է հակաբագավորական բոլոր ուժերը: Նրան հաջող-վում է Ուչարդի ժառանգորդ Ճանաչել տալ ոչ թե Արթուրին, Ժոֆ-

րուայի որդում, ինչպես ցանկանում էր Ոչչարդը, այլ իրեն՝ Զոնին: Լոնշանը ստիպված է լինում փախչել Անգլիայից, իսկ ամբողջ հշխանությունը երկրում անցնում է Մեծ խորհրդի ձեռքը: Պետք է նշել, որ թագավորական իշխանության հեղինակությունը մնում էր բարձր: Այդ ժամանակ Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ II-ը վերադաշնում է խաչակրած արշավանքից և սկսում է գրավել Ոչչարդի ամրոցները Նորմանդիայում: Ինանալով այդ մասին՝ Ոչչարդը թաքուն նի քանի ընկերների հետ միասին նոյնպես վերադաշնում է Եվրոպա, սակայն ճանապարհին գերի է վերցվում Գերմանիայի կայսր Հենրի VI-ի կողմից: Զոնը իմանալով, որ «սատանան ազատվել է», փախչում է Ֆիլիպ II-ի մոտ: Սակայն այդ լուրը ճիշտ չէր, Ոչչարդը դեռ գտնվում էր կայսրի մոտ: Զոնը և Ֆիլիպը դիմում են ամեն քայլի Ոչչարդին ազատ չարձակելու համար: Նրանք համաձայն էին ամեն ամիս վճարել կայսրին 1000 ֆունտ Ոչչարդի բանտարկության համար: Միևնույն ժամանակ կայսրը 150.000 մարկ փրկագին էր նշանակել Ոչչարդի ազատության համար: Վերջ ի վերջո գերմանական ֆեոդալները ստիպեցին կայսրին բաց թողնել Ոչչարդին: Ազատվելով՝ Ոչչարդը 1194թ. սկզբին վերադաշնում է Անգլիա: Նա սկսում է բանակ հավաքել Ֆրանսիայի դեմ պատերազմելու համար: Նա նոյնին հաշտվում է Զոնի հետ: 1194թ. մայիսին Ոչչարդը մեկնում է Նորմանդիա, և այլև Անգլիա չի վերադաշնում: Նա իր ֆրանսիական կալվածքներում պատրաստվում էր պատերազմի՝ հավաքելով ռազմական ուժեր և կառուցելով նոր ամրոցներ: 1199թ. Ոչչարդը Ակվիտանիայում իր ամրոցներից մեկը ստուգելիս, զոհվում է մի նետից: Անգլիայի զահը անցնում է Զոնին:

Անգլիան ԽIIIդ.: «Ազատությունների Մեծ Խարտիա»: Պարլամենտի ստեղծումը

Զոն թագավորի կառավարումը (1199-1216թ): «Ազատությունների Մեծ Խարտիա»: 1202թ. Զոնը պատերազմական գործողություններ սկսեց Ֆրանսիայի դեմ այն բանից հետո, եթե թագավոր Ֆիլիպ II-ը հարձակվեց Նորմանդիայի վրա՝ նպատակ ունենալով խլել Զոնից բոլոր նրա Ֆրանսիական կալվածքները: Պատերազմի ընթացքը շատ անհաջող էր Անգլիայի համար: Զոնը կորցնում է Պլանտագենետներին պատկանող ֆրանսիական կալվածքների մեծ մասը՝ Անժուն, Մենը, Տուրենը և Պուատուի մի մա-

սը: Անգլիայի ֆեոդալները (բարոնները) շատ դժգոհ էին պատերազմի անհաջողություններից, ինչպես նաև հաստատված բարձր հարկերից: Միևնույն ժամանակ Զոնը պայքար է սկսում Հռոմի պապ՝ Իննոկենտու III-ի դեմ: Վերջինս պարտադրում էր, որպեսզի Քենթերեյան արքեպիսկոպոս դառնա Սուտեֆան Լենգտոնը: Զոնը հրաժարվում էր ընդունել Լենգտոնին, և Իննոկենտին ինստերիկու է դաւադարձ Անգլիայի վրա (1208թ.): Զոնն իր հերթին բռնագրավում է Եկեղեցական հողերը: Վերջ ի վերջո Իննոկենտի III-ը խաչակրած արշավանք է հայտարարում Անգլիայի թագավորի դեմ, որը գիշավորեց Ֆրանսիան: Զոնի դրույթունը շատ ծանր էր. մի կողմից նրան դեմ էին դուրս եկել ֆեոդալները և հոգևորականությունը, մյուս կողմից թագավորից դժգոհ էին նաև ասպետները և քաղաքացիները, որովհետև հարկերի ավելացումը վերաբերվում էր նաև նրանց: Զոնը ստիպված հաշտվում է Հռոմի պապի հետ, սակայն շատ ծանր պայմաններով: 1213թ. հոկտեմբերին նա Անգլիան և Նորմանդիան հանձնում է Իննոկենտի III-ին և ստանում է հետ, սակայն արդեն ոչ թե որպես այդ կալվածքների տեր, այլ այդ կալվածքները միայն պահող, այսինքն Զոնը դառնում է Հռոմի պապի վասալը, իսկ Վերջինս՝ Անգլիայի տերը: Այս պահից հետո Զոնին սկսում են անվանել Անհոդ: Ֆրանսիայի դեմ շարունակվող պատերազմը նորից անհաջող էր Զոնի համար, և դա վերջնականապես համբերությունից հանեց ֆեոդալներին, որոնց միացան ասպետները, քաղաքացիները և ազատ գյուղացիները: Մի մասը: Սուենջում է ապստամբների լայն ճակատ, որը գիշավորում են հյուսիսային կոմսությունների բարոնները: 1215թ. մայիսի Վերջին ապստամբների գործը շարժվում է դեպի Լոնդոն: Մնալով մեկուսացված՝ Զոնը ստիպված եղավ ընդունել բարոնների պահանջները: Բարոնների և նրանց դաշնակիցների պահանջները հետագայում ստանում են «Ազատությունների Մեծ Խարտիա» անվանումը: Խարտիան բարկացած էր 63 հոդվածներից, որոնցից 30-ը պաշտպանում էին հոգևորական և աշխարհիկ ֆեոդալների շահերը, 7-ը՝ ասպետների, 3-ը՝ քաղաքացիների: Բարոնների իիմնական պահանջները կապված էին թագավորական հարկերի և թագավորական իշխանության հետ: Նրանք ձգուում էին սահմանափակել թագավորի իրավունքները ֆեոդալական հարկերի հաստատման և նրանց հավաքման մեջ: Բացի այդ, 39-ող հոդվածում նշվում էր, որ ոչ մի ազատ նարդ (ազնվական) չէր կարող ձերբակալվել, իսկ նրա ունեցվածքը ենթարկվել բռնագրավման առանց պերերի (բարոնների) դատի:

15-րդ հոդվածը պաշտպանում էր ասպետների շահերը բարոնների ուսնձգություններից, 13-րդ հոդվածը հաստատում էր Լոնդոնի և մյուս քաղաքաների իրավունքները: Այսպիսով, Խարտիան մի կողմից սահմանափակում էր թագավորի իրավունքները, պաշտպանում էր բարոնների շահերը և սահմանափակում ուժեղ կենտրոնական, թագավորական և պետական իշխանության լիազորությունները, մյուս կողմից այն պաշտպանում էր ասպետների և քաղաքների շահերը, որոնք միշտ աջակցում էին ուժեղ պետության գաղափարին, ինչը այդ ժամանակվա համար, անկասկած, առաջադեմ էր:

Հենրի III և պարլամենտի ստեղծումը: Էդվարդ I Երկարությ (1272-1307թ.): Զոն թագավորը մահանում է 1216թ., և գահը անցնում է նրա որդուն՝ Հենրի III-ին (1216-1272): Հենրի III -ի կառավարումը նույնաեւ անցավ թագավորի և բարոնների ամընդեմ պայքարում: Պայքարը բարոնների և ասպետների միջև էր: Վերջիններս քաղաքացիների հետ միասին ծգտում էին պաշտպանել սեփական շահերը: 1263թ. Երկրում սկսվում է քաղաքացիական պատերազմ: Ապստամբներին գլխավորում էր բարոն Սիմոն դե Մոնֆորը: Թագավորական զորքը գլխավորում էր արքայազն Էդվարդը: 1264թ. մայիսին տեղի է ունենում վճռական ճակատամարտ, որում ապստամբները հաղթանակ են տանում, իսկ թագավորը և արքայազն Էդվարդը գերի են ընկնում: Հենրի III-ը ստիպված է լինում պայմանագիր ստորագրել ապստամբների հետ: 1265թ. հունվարի 20-ին Վեստմինստերում հավաքվում է առաջին անգլիական պարլամենտը: Բացի բարոններից, Մոնֆորի կողմնակիցներից և բարձր հոգևորականությունից պարլամենտի մեջ ընդգրկվեցին Երկուական ասպետներ ամեն մի կոմսությունից և Երկուական քաղաքացի Անգլիայի ամեն մի խոշոր քաղաքից: Պետք է ասել, որ Հենրի III-ը չի ցորում պարլամենտը նույնիսկ այն բանից հետո, երբ 1265թ. օգոստոսի 4-ին Արքայազն Էդվարդին և թագավորին հաջողվում է ջարդել Մոնֆորի զորքը և, այսպիսով, Վերադարձնել իշխանությունը: Չի վերացնում պարլամենտը նաև Հենրի III-ի ժառանգորդ՝ Էդվարդ I-ը (1272-1307թ.): 1295թ. Էդվարդը հավաքում է նոր պարլամենտ 1265թ.-ի պարլամենտի օրինակով, իսկ 1297թ. թագավորի կողմից ընդունվում է խարտիա, որտեղ ասվում էր, որ ոչ մի հարկ այլև չի հաստատվի առանց պարլամենտի համաձայնության: Այսինքն թագավորը ընդունում է

դասերի ներկայացուցիչների իրավունքը հարկերի հաստատման հարցում (բացի զյուղացիության և քաղաքացիների մեջ մասի):

XIII^ր. վերջին պառամենտի պարտականությունները դեռ հաստատված չեն: Հաստատվեցին միայն XIV^ր. առաջին կեսին: Իսկ մինչ այդ պառամենտը հավաքվում էր տարին մեկ անգամ, հաստատում հարկերը, կատարում Գերագույն դատարանի պարտականությունը: XIV^ր. առաջին կեսին պառամենտը բաժանվեց երկու պալատների՝ լորդերի (վերին), որտեղ ընդգրկվեցին բաժանվեցին բաժան: Նրանք տեղ էին ստանում պալատում ժառանգաբարը, տիտղոսի հետ միասին: Ստորին պալատը կոչվեց «հանայնքների պալատ», որտեղ ընդգրկվեցին ասպետները և քաղաքների ներկայացուցիչները: Պարլամենտի ստեղծությունը հետո Անգլիան դաշնում է դասական միապետություն, ինչը մեծ նշանակություն ուներ երկրի հետագա քաղաքական զարգացման և կենտրոնացված պետության ստեղծման համար:

Եղվարդ I-ը վարում էր նվաճողական քաղաքականություն: Հիմնական պայքարը նա տանում էր Ուելսի և Շոտլանդիայի դեմ: Ղեր 1267թ. Ուելսի կառավարիչ Լեվելինը ստիպում է Հենրի III-ին ձանաշել նրան որպես Ուելսի արքայազն: 1277թ. Եղվարդը պատերազմական գործողություններ է սկսում Լեվելինի դեմ և միայն 1285թ. նրան հաջողվում է ավարտել Ուելսի նվաճումը: Սպանված Լեվելինի հողերը Եղվարդը բռնագրավում է, իսկ Ուելսի արքայազն տիտղոսը նա շնորհում է իր որդուն՝ գահաժառանգ Եղվարդին: Հետագայում այդ տիտղոսի շնորհումը դաշնում է ավանդույթ: Ուելսից հետո նա փորձում է նվաճել Շոտլանդիան: Մինչև 1296թ. նրան հաջողվում է նվաճել Շոտլանդիայի մեծ մասը: Սակայն 1297թ. շոտլանդացի Ուիլյամ Ուոլեսը ապստամբություն է բարձրացնում Անգլիայի դեմ՝ հավաքելով մեծ բանակ զյուղացիներից և քաղաքացիներից: Նրան հաջողվում է 1297թ. հաղբանակ տանել անգլիացիների նկատմամբ Սրբութինգ Բրիջի մոտ, սակայն հետագայում նախաձեռնությունն անցնում է Եղվարդի ձեռքը, և Ֆոլկերկի մոտ նա զարդում է ապստամբներին: Այս ճակատամարտում անգլիացիներն առաջին անգամ օգտագործեցին երկար աղեղներ, ինչը նրանց երկարատև ժամանակվա ընթացքում մեծ առավելություն էր տալիս բոլոր հակառակորդների նկատմամբ: Ուոլեսի մահապատժից հետո Շոտլանդիայում բարձրանում է նոր ապստամբություն՝ Ուորերտ Բրյուսի զիսավորությամբ: Անգլիայի և Շոտլանդիայի միջև սկսվում

Է Երկարատև պատերազմ, որն ավարտվում է 1314թ., երբ Բաննոքքեռնի մոտ տեղի է ունենում վճռական ճակատամարտը, և անգլիացիները մեծ պարտություն են կրում: Որբերտ Բրյուսը դաշնում է Շոտլանդիայի թագավոր: Շուտով բռնկված Հարյուրամյա պատերազմը Ֆրանսիայի հետ թույլ չի տալիս անգլիացիներին օգտագործել շոտլանդացիների դեմ ամրող ռազմական ուժերը և Շոտլանդիան մնում է անկախ: Եղվարդը միջնադարյան Եվրոպայի առաջին թագավորն էր, որը Երկրից դուրս է Վտարում հրեաներին: Դա տեղի է ունենում 1290թ.-ին: Միջնադարում քրիստոնյաները միշտ էլ չեն սիրել հրյաներին օտար կրոնի և վաշխառության հանար: Հրեաները ենթարկվում էին հալածանքների և ստիպված էին վճարել բազմաթիվ հարկեր: Վերջ ի վերջո սննկացած հրյաներն արդեն ոչ մի հետաքրքրություն չեն ներկայացնում Անգլիայի թագավորի հանար, և նա նրանց վտարում է Երկրից: Շուտով՝ 1306թ.-ին հրեաներին վտարում են Ֆրանսիայից, իսկ 1490թ.-ին՝ Իսպանիայից:

Անգլիան XIV դ.: Հարյուրամյա պատերազմի սկիզբը: Ուստի թայերի ապստամբությունը

Եղվարդ II-ի կառավարումը (1307-1327թ.թ.): Եղվարդ I-ը բարոնների դեմ բացահայտ ընդհարումների չեր գնում: Դրությունը փոխվեց Եղվարդ II-ի ժամանակ: Նրա ներքին քաղաքականության հիմնական նպատակն էր Վերացնել բարոնների ընդդիմությունը և իր գործողությունների մեջ ձեռք բերել անկախություն: Եղվարդ II-ը մոտիկ անձ է իրեն դարձնում Պիտեր Գավեստոնին՝ մարդ, որը ծնունդով ազնվական չէր: Գավեստոնը դաւնում է, փաստորեն, թագավորի ֆավորիտ¹ և երկրի ղեկավարը, ինչը, իհարկե, զայրույթ է առաջացնում բարոնների մեջ: Թագավորի և բարոնների միջև սկսվում է պայքարի նոր փուլ: Բարոնների ընդդիմության ուժերը գլխավորեց Լանկաստերը: Այդ պայքարը ավարտվում է բարոնների հաղթանակով, որոնք 1311թ. ստիպում են Եղվարդ II-ին գլխատել Գավեստոնին:

---

¹ Ֆավորիտ - այստեղ՝ սիրեկան, (սովորաբար թագավորի կամ թագուհու, բարձրաստիճան անձի սիրեկանը, որ հասարակության մեջ մեծ ազդեցություն է ունենում):

1321թ. թագավորի մոտ հայտնվում են նոր ֆավորիտներ՝ հայր և որդի Ղեսպենսերները: Նորից պայքար է սկսվում՝ հինա արդեն թագավորի, Ղեսպենսերների և Լանքաստերի միջև, որն ավարտվում է Լանքաստերի և նրա դաշնակիցների պարտությամբ, իսկ Լանքաստերը գլխատվում է: Ամբողջ իշխանությունը անցնում է Ղեսպենսերների ծեռքը: Սակայն դա երկար չի տևում: Բարոնները կազմակերպում են նոր խռովություն: Բարոնների հետ էր նաև Եղվարդ II-ի կինը՝ թագուհի Իզաբելան (Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ IV-ի դուստրը): Իզաբելան իր որդու՝ Եղվարդի և իր սիրեկան Մորտիմերի հետ փախչում է Ֆրանսիայում զորք հավաքելով՝ Իզաբելան 1326թ. վերադառնում է Անգլիա, որտեղ նրա կողմն են անցնում ապատամբրված բարոնները և Քենթերերյան արքեպիսկոպոսը: Թագավորին լրում են նույնիսկ Լոնդոնի քաղաքիները, և նա Ղեսպենսերների հետ միասին ստիպված է լինում փախչել Լոնդոնից Ուելս, որտեղ նրանք գերի են ընկնում: Ղեսպենսերներին կախաղան են հանում, իսկ Եղվարդ II-ին գահազորում է պառամենտը: Մի քանի ամիս հետո Եղվարդ II-ը սպանվում է: Անգլիայի թագավոր է հօչակվում նրա որդին՝ Եղվարդ III-ը (1327-1377թթ): Սակայն իրական իշխանությունը գտնվում էր Իզաբելայի և Մորտիմերի ծեռքում: Նրանք փորձ են անում նվաճել Շոտլանդիան, սակայն նորից անհաջող, և 1328թ. Անգլիան ստիպված էր ճանաչել Շոտլանդիայի անկախությունը: Անհաջողությունը Շոտլանդիայում նայաստում է Իզաբելայի և Մորտիմերի բաժանմանը: 1330թ. Երիտասարդ թագավորը ձերբակալում և գլխատում է Մորտիմերին: Այս պահից Եղվարդը թագավորում է արդեն միայնակ:

Եղվարդ III (1327-1377թթ.): Հարյուրամյա պատերազմի սկիզբը (1337-1453թթ.): Եղվարդ III-ին հաջողվում է օգալի չափով անրապնդել կենտրոնական իշխանությունը: Թագավորը հաճախակի դիմում էր պարզանենտին, որը նրան անհրաժեշտ էր՝ որպես հենարան բարոնների դեմ պայքարում, ինչպես նաև նոր հարկեր հաստատելու համար: Պարլամենտը նաև ֆինանսներ էր հատկացնում թագավորին ռազմական գործողություններ վարելու համար: 1337թ. Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև սկսվում է պատերազմ, որը պատճության մեջ մտավ որպես Հարյուրամյա կոչվող պատերազմ: Այդ պատերազմի հիմնական պատճառները հետևյալն էին՝

1. Փլանդորիան, որը այդ ժամանակ անգլիական բրդի համար հիմնական շուկաներից մեկն էր: Ֆրանսիայի թագավորը ձգտում

Էր նվաճել Ֆլանդրիան, սակայն Ֆլանդրիայի քաղաքները անցել էին անգլիացիների կողմը:

2. Ֆրանսիայի հարավ-արևմտյան հողերը Նորմանդիայի հետ միասին, որոնք ժամանակին պատկանում էին Պլանտաֆենետ դինաստիային: Այդ հողերը Անգլիան ձգտում էր վերադարձնել:

3. Անգլիացիները ձգտում էին անջատել Ֆրանսիայից նաև Գիեն քաղաքը (Ակվիտանիա), որը ուներ շատ կարևոր նշանակություն Անգլիայի տնտեսության համար (այնտեղից ներմուծվում էր պողպատ, գինի, աղ, միրգ և այլն):

4. Երբ Ֆրանսիայում ավարտվում է Կապետինգների դինաստիայի գոյությունը, ինչը տեղի էր ունեցել 1328թ, Էդվարդ III-ը, որը մոր կողմից Ֆիլիպ IV-ի թոշն էր, իր պահանջը ներկայացրեց Ֆրանսիայի գահին տիրելու համար:

Անգլիական բանակը իր կարգապահությամբ և կառուցվածքով գերազանցում էր ֆրանսիական բանակին: Անգլիական բանակի կորիզը կազմում էին վարձկան զինվորները՝ ազատ գյուղացիները: Կարևոր նշանակություն ունեին նետաձիգները, որոնք կրակում էին ավելի արագ և ավելի երկար տարածության վրա: Անգլիացիների բանակը ավելի լավ էր կազմակերպված, որովհետև ուներ կենտրոնացված հրամանատարություն, իսկ ֆրանսիական ծանր զինված ասպետական բանակի կառուցվածքը դեռ ուներ ֆեռդալական հիմնունքներ: Անգլիական նավատորմը նույնապես գերազանցում էր ֆրանսիական նավատորմին: 1340թ. անգլիացիները իրենց առաջին մեջ հաղթանակը տարան ծովի վրա՝ Սլեյսում: 1346թ. անգլիացիները նոր փայլուն հաղթանակ են տանում Կրեսի մոտ: Այս ճակատամարտում մեջ դեռ խաղացին անգլիացի նետաձիգները: Ճակատամարտի արդյունքը սարսափելի էր ֆրանսիացիների համար. նրանք կորցրեցին 1500 ասպետների, իսկ անգլիացիները՝ ընդամենը երեքի: 1347թ. անգլիացիները գրավում են Կալեն, իսկ 1356թ. Պուատյեի մոտ նրանք վերջնականապես ջախջախում են ֆրանսիական բանակը: Գերի են ընկնում ֆրանսիական ասպետներից շատերը՝ թագավորի հետ միասին: Ֆրանսիացիները ստիպված եղան 1360թ. հաշտության պայմանագիր ստորագրել Անգլիայի հետ, որով Ֆրանսիան կորցնում էր երկորի զգալի մասը: Այդպես ավարտվում է պատերազմի առաջին փուլը: 1369թ. Ֆրանսիան նորից է սկսում պատերազմական գործողություններ, որոնք շարունակվեն մինչև 1375թ: Այս փուլը արդեն անհաջող էր անգլիացիների համար. նրանք կորցնում են նվաճված տարածքների մեջ մասը (մնացին միայն Կալեն, Բորդոն

և Բայոննը): Ուազմական գործողությունները սառեցվեցին, փաստորեն, մինչև 1415թ.:

Անգլիայի քաղաքները և տնտեսական զարգացումը XIII-XIVդ. առաջին կեսին: Արդեն Խր. Անգլիայում հայտնի էին մի շարք խոշոր քաղաքներ, արհեստավորական և առևտրական կենտրոններ՝ Լոնդոն, Յորք, Բրուսոն, Իպսվիչ: Խոշոր քաղաքները առևտուր էին անուն մայրցամաքի հետ: Լոնդոնը արդեն այդ ժամանակ անգլիական և միջազգային առևտորի կարևոր կենտրոն էր: Խլդ. Վերջին, Խլլդ. Ակզրին առևտրական կապերը Ֆրանսիայի և Մյուս արևմտաեվրոպական երկրների հետ ընդլայնվում են, և անգլիական առևտրականները սկսում են հարստանալ: Քաղաքների հիմնական մասը գտնվում էր թագավորական կալվածքներում, և նրանք ստիպված էին գնել թագավորից հատուկ խարտիաներ, որոնցով ստանում էին ինքնավարություն, այսինքն, իրավունք՝ ունենալու քաղաքի խորհուրդ, քաղաքագլուխ, դատարան, շուկա և ամենակարևոր՝ իրավունք՝ ունենալու առևտրականների գիլդիա, որի մեջ բացի առևտրականներից նաև արհեստավորները մտնում էին: Թագավորական խարտիան տալիս էր քաղաքացիներին ազատություն: Այդ ամենը բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում քաղաքների զարգացման համար: Ակսած XIII դ. քաղաքներում ստեղծվում են արհեստավորների գիլդիաներ:

Տեխնիկայի զարգացման հետ մեկտեղ ավելանում էին և արհեստավորների գիլդիաները: Վերջիններիս ստեղծման համար պահանջվում էր թագավորի թույլտվությունը: XIVդ. արհեստավորների գիլդիաների կազմի մեջ մտնում էին համապատասխան մասնագիտությունների արհեստավորներ (վարպետներ): Ամեն վարպետ ուներ արհեստանոց, որտեղ աշխատում էին 2-3 աշակերտներ: Աշակերտությունը տևում էր 7 տարի և պարտադիր էր: Քաղաքների և տնտեսության զարգացման հետ միասին ավելանում էին ֆեռայլների (լորդերի) նյութական պահանջները: Նրանք արդեն սկսում են գյուղացիներից հարկերը վերցնել միայն դրամով, և գնալով այդ հարկերը ավելանում էին: Բացի դրանից, XIII դ. Վերջից Անգլիայում սկսվում է լորդերի կողմից հանրային հողերի ցանկապատման գործընթացը, ինչը բերում է գյուղացիների սննկացմանը: Այդ ամենը չէր կարող չբերել սոցիալական դժգոհության սրմանը, գյուղացիության կողմից: Սոցիալական ճգնաժամը էլ ավելի է խորանում, եթե 1348թ. երկրում սկսվում է ժանտախտի համաձարակը, որը շարունակվեց մինչև 1350թ.: Եթե մինչև համաձա-

րակը Անգլիայի բնակչության թիվը կազմում էր մոտ 3,5 մլն. մարդ, ապա համաձարակից մահացավ բնակչության 2/3-ը: Համաձարակի հետևանքները շատ ծանր էին երկրի համար. տնտեսությունը և քաղաքների զարգացումն անկուն ապրեցին, անբնակելի էին դարձել երկրի շատ մասերը, կտրուկ բարձրացան հացի և սննդամթերքի գները, ամեն տեղ զգացնել էր տալիս աշխատանքային ծեռքերի պակասությունը, ինչը դժգոհություն էր առաջացնում արդեն միջին և մանր ազնվականության և լորդերի մոտ: Եղվարդ III-ը ստիպված է լինում 1349թ. ընդունել «ծառաների և բանվորների մասին» օրենքը, որով մինչև 60 տարեկան բոլոր առողջ տղանարդիկ և կանայք, որոնք չունեին սեփական հողատարածք կամ գոյատելու համար որևէ ուրիշ միջոցներ, պարտավոր էին վարձով անցնել աշխատանքի: Վարձը չպետք է գերազանցեր այն գումարը, որը կար մինչև համաձարակը: Նրանց, ովքեր հրաժարվում էին աշխատել այդպիսի պայմաններով, կալանավարում էին, հազգնում շղթաներ և արդեն ստիպողական կարգով ուղարկում էին աշխատելու: Ընդհանուր առմանք և՝ համաձարակը, և՝ Եղվարդ III կողմից ընդունված «բանվորների մասին» օրենքը էլ ավելի խորացրին երկրում տիրող սոցիալական ճգնաժամը:

Զոն Ուիկլեֆ (1320-1384թ.) և պայքար կաթոլիկական եկեղեցու դեմ: Ժողովրդի մոտ դժգոհություններ էր առաջացնում ոչ միայն սոցիալական ճգնաժամը: Պայքար էր գնում էր նաև կաթոլիկական եկեղեցին գլխավորող Հռոմի պապի ֆինանսական պահանջների դեմ: Այդ պայքարը Անգլիայում գլխավորեց Զոն Ուիկլեֆը, որին, իր հերթին, աջակցում էր ոչ միայն երկրի հասարակության զգալի մասը, այլ նաև բարձր ազնվականության մի մասը, որոնք ձգտում էին եկեղեցական ունեցվածքը բռնագրավել: Ուիկլեֆի քարոզչության հիմնական կետերը հետևյալն էին՝ 1. պետությունը, անհրաժեշտության դեպքում, իրավունք ունի գրկել եկեղեցուն նրա ունեցվածքից, 2. Հռոմի պապին պետք չէ հարկ վճարել, որովհետև Հռոմի պապը քրիստոսի հետևորդն է, իսկ քրիստոսը չէր ցանկանում ունենալ նաև աշխարհիկ իշխանություն, 3. Հռոմի պապը պետք է ապրի ավետարանական աղքատության մեջ, և նա իրավունք չունի ոչ մեկին վտարել եկեղեցուց, ինչպես նաև գրկել եկեղեցու հովանավորությունից: 4. Բոլոր մարդիկ հավասար են Աստծոն առաջ և «ծառայում» են նրան՝ ստանալով այդ «ծառայության» համար սեփականություն (ունեցվածք): Իսկ «ծառայությունը» կայանում էր ավետարանական կանոններին հետևելու մեջ: Հռոմի

պապը, ինչպես բոլորը, նույնպես «ծառայում» է Աստծուն 5. Եթե հարաբերությունները Աստծո և մարդու միջև անմիջական են, ապա եւեղցականները և Հռոմի պապը ընդհանրապես պետք չեն: 6. Սուրբ Գիրքը պետք է մատչելի լինի բոլորի համար, այդ պատճառով Ուիկլեֆը սկսում է Սուրբ Գրքի թարգմանությունը:

Ուոր Թայլերի ապստամբությունը (1381թ.): Ապստամբության պատճառները հետևյալն են. 1. հարկերի ավելացումը, 2. Ճորտատիրական համակարգի ուժեղացումը 3. հանրային հողատարածքների ցանկապատումը 4. ժանտախտի համաձարակի հետևանքները 5. Էդվարդ III-ի «քանվորական» օրենքները: Պատրիկակը՝ հարկերի հավաքման ժամանակ տեղի ունեցան չարաշահումներ և 1381թ. հունիսին Անգլիայի մեջ նասում ապստամբություն է բարձրանում (40 կոմսություններից 23-ում): Ապստամբությունը սկսվում է Քենթում և Էսսեքում մայիսին, իսկ հետո՝ հունիսին, տարածվում է արդեն երկրի մյուս շրջանների վրա: Ապստամբները շարժվեցին դեպի Լոնդոն, որտեղ նրանք ունեին շատ կողմնակիցներ, և լոնդոնցիները թողնում են նրանց քաղաք: Ապստամբների դեկավարներն էին արհեստավոր Ուոր Թայլերը և քահանա Ջոն Բոլը, որը ապստամբության գաղափարախոսն էր: Հունիսի 14-ին Մայլ-Էնդում տեղի ունեցավ հանդիպում ապստամբների և թագավոր Ոիչարդ II-ի միջև: Թագավորին ներկայացրին պահանջների մի ծրագիր՝ 1. կոռային հանակարգի և Ճորտատիրության վերացումը 2. հաստատված հարկ հողատարածքի ամեն մի ակրի համար, որը, սակայն, չպետք է գերազանցեր 4 պենս 3. ազատ առևտորի իրավունք բոլորի համար: Դա, ինչպես ցոյց տվեց ժամանակը, ռեալ ծրագիր էր, և Ոիչարդ II-ն ընդունում է այն: Գյուղացիների մեջ նաև թողնում և հեռանում է Լոնդոնից, սակայն անհող կամ սակավահող գյուղացիները, վարձու բանվորները, չունարժները, որոնց ոչ մի բան չէր հասնում Ոիչարդ II խոստումներից, Ուոր Թայլերի և Ջոն Բոլի գլխավորությամբ մնացին Լոնդոնում և պահանջեցին ևս մեկ հանդիպում Ոիչարդ II-ի հետ: Սակայն բանակցությունների ժամանակ Սմիթֆիլդում Ու. Թայլերը սպանվում է, Ջոն Բոլը ձերբակալվում և գլխատվում է, իսկ մնացած ապստամբները՝ ցովում: Ապստամբությունը ուներ մեծ նշանակություն երկրի հետագա պատճենագույն համար: Ապստամբության կարևորագույն հետևանքներից էր Ճորտատիրության վերացումը:

Անգլիան XV դարի առաջին կեսին: Հարյուրամյա պատերազմի ավարտը: Վարդերի պատերազմի սկիզբը

Անգլիայի սոցիալ - տնտեսական զարգացումը XIV դարի վերջին և XV դարում: XIV դարի սկզբուն գյուղացիների մեծ մասը ազատ էր: Ենթակա իրենց տնտեսական վիճակից՝ գյուղացիները բաժանվում էին յոմենների և կոտտերների: Յոմենների կարգին պատկանում էին հարուստ և միջին ունեցվածք ունեցող գյուղացիները, հողատերերը: Կոտտերների կարգին պատկանում էին անհող կամ սակավահող գյուղացիները, որոնք հաճախակի ստիպված էին աշխատել որանս վարձկան բանվոր: Լորդերը իրենց հողատարածքները վարձով էին տալիս յոմեններին, ինչպես նաև մանր և միջին ազնվականներին և քաղաքացիներին՝ դիմացը ստանալով վարձավճար, որը 1381թ-ի ապստամբությունից հետո բարոնները չէին համարձակվում բարձրացնել: Շատ դեպքերում վարձավճարը չէր բավականեցնում լորդերին, որոնք այդ դեպքում բարձր տոկոսներով վարկեր էին վերցնում հարուստ քաղաքացիներից, ինչպես նաև գրավ էին դնում իրենց անրոցները, տները: 15-րդ դ. մեծ նշանակություն են ստանում նոր ազնվականները, որոնք իրենց տնտեսությունը վարում էին՝ օգտագործելով վարձկան բանվորներին: XV դարի վերջին նրանք դառնում են խոշոր քաղաքական ուժ (Չենտրի): Բացի ազնվականներից նոր ազնվականների շարքին պատկանում էին յոմենները և այն քաղաքացիները, որոնք դառնում էին հողատերեր: Չենտրիները անցկացնում էին հանրային հողերի ցանկապատում, որի ընթացքում գյուղացիներին վտարում էին այդ հողերից:

Ոիչարդ II-ի կառավարման վերջը: Հենրի IV Լանկաստերը (1399-1413թթ.): Ոիչարդ II-ի կառավարման վերջին տարիները շատ բուրն էին: 1399թ. թագավորը վթանդում է Անգլիայից Հենրի Բոլինգբրոնին՝ Եղվարդ III-ի թռոանը՝ Զոն Գոնտի որդուն (Զոն Գոնտը Եղվարդ III-ի երկրորդ որդին էր, նրա առաջին կինը՝ Հենրի Բոլինգբրոնի մայրը՝ Լանկաստերների տոհմից էր): Սպասելով, որ թագավորը ապստամբությունը ճնշելու համար մեկնի Իռլանդիա, Հենրի Բոլինգբրոնը վերադառնում է Յորքից և իր օրինական իրավունքներն է ներկայացնում Լանկաստերներին պատկանող հողերի նկատմամբ, որոնք բռնագրավված էին թագավորի կողմից:

Երկրի հյուսիսում նրա մոտ կային շատ կողմնակիցներ, որոնք և Հենրի Բոլինգբրոնին ռազմական մեջ ուժեր տրամադրեցին: Իմանալով դրա մասին Ոչչարդ 2-ը շտապ Վերադաշնուում է Իռլանդիայից, սակայն արդեն ուշ էր. թագավորի համարյա բոլոր կողմնակիցները անցել էին Հենրի Բոլինգբրոնի կողմը: Ոչչարդը արդեն անցոր էր որևէ միջոց ձեռնարկելու Հենրի Բոլինգբրոնի դեմ և ստիպած եղավ հանձնվել: Նա գահագրկվում է 1399թ. սեպտեմբերի 30-ին: Հենրի Բոլինգբրոնը դաշնուում է Անգլիայի թագավոր՝ առաջինը Լանկաստերների տոհմից: Քիչ անց՝ 1400թ.-ի փետրվարի 14-ին, սպանվում է Ոչչարդ II-ը: Հենրի IV-ը հայտարարեց, որ ինքը պաշտպանելու է Կաթոլիկ Եկեղեցու շահերը և հրամայեց միջոցներ ձեռնարկել Ուիկլեֆի գաղափարադուսության և նրա հետևորդների՝ լոլարդների դեմ: 1401թ. մարտին պատրամենտը ընդունում է «Հերետիկոսներին այրելու մասին» օրենքը, որը անմիջականորեն ուղարկած էր Ուիկլեֆի գաղափարադուսության կողմնակիցների, հետևորդների դեմ: 1401թ. այրեցին առաջին հերետիկոսին: Լոլարդների շարժումը, չնայած իշխանությունների կողմից հետապնդմանը, բավականին հզոր էր և համար: Հետազոտում, արդեն XVI դ., այդ շարժումը խառնվում է Ուեֆորմացիայի հետ: 1405թ. մայիսին երկրի հյուսիսում ապստամբում են բարոնները Պերսի գլխավորությամբ, որոնք ժամանակին մեջ օգնություն ցույց տվեցին Հենրի IV-ին Ոչչարդ II-ի դեմ պայքարում և դժգոհ էին՝ գտնելով, որ Հենրի II-ը նրանց քիչ է պարզաւորել: Ապստամբությանը միացան կոնս Մորթեյ Նորթինգենցին և Յորքի արքեպիսկոպոս՝ Սկրոուայը: Թագավորի կողմնակիցները համոզում են նրանց գենքը վայր դնել, սակայն Հենրի IV-ը հրամայում է երկուսին էլ գլխատել: Հենրի IV-ի այդպիսի ուլստադրութ քայլը զայրույթ առաջացրեց հոգևորականության և ազնվականության մեջ: Նա զրկվում է այն աջակցությունից, որը ստանում էր առաջին հերթին հոգևորականությունից: Կորցնելով իր հելինակությունը և լինելով մահամերձ վիճակում՝ Հենրի IV-ը հրամարվում է զահից, և Անգլիայի թագավոր է դաշնուում նրա որդին՝ Հենրի V-ը (1413-1422թ.):

Հենրի V կառավարումը: Հարյուրամյա պատերազմի շարունակությունը: Հենրի V-ը դաշնուում է թագավոր 25 տարեկան հասակում: Նա, ինչպես ժամանակին դա արել էր Եղվարդ III-ը, իր պահանջն է ներկայացնուում ֆրանսիական զահին տիրելու համար և պատերազմը վերսկսվում է 1415թ.: 1415թ. հոկտեմբերի 25-ին տեղի է ունենում Ճակատամարտ Ազենկոտի մոտ, որում անգլիա-

ցիները տանում են փայլուն հաղթանակ: Հետագայում ևս հաղթելով նի քանի Ճակատանարտերում՝ Հենրի V-ը ստիպում է Ֆրանսիային ստորացուցիչ պայմանների ստորագրել Տրուայում 1420թ.: Այդ պայմանագրով Անգլիայի թագավորը պետք է անուսնանար Ֆրանսիական արքայազնութիւն Եկատերինայի հետ, և նշանակվում էր ռեժենտ Ֆրանսիայի թագավոր Կառլոս VI-ի նուտ, որը հոգեկան հիվանդ էր: Կառլոս VI-ի մահից հետո Ֆրանսիայի գահը պետք է անցներ Հենրի V-ին: Սակայն 1422թ. Անգլիայի երիտասարդ թագավորը հիվանդանում և մահանում է: Իր եղբայրը՝ հերցոգ Բրենֆորդը, պետք է շարունակեր պատերազմը Ֆրանսիայի դեմ: Հենրի V-ի և Եկատերինայի որդին, որը այդ ժամանակ ընդամենը 9 ամսեկան էր, հօչակվում է Անգլիայի թագավոր՝ Հենրի VI անունով:

Անգլիայի պրոտեկտոր¹ է հայտարարվում նրա հորեղբայր Հեմֆրին՝ Գլոստերի հերցոգը: Մյուս հորեղբայր Ջոնը՝ հերցոգ Բրենֆորդը, դաշնում է անգլիական զորքերի հրամանատարը Ֆրանսիայում: Հենրի V-ի մահվանից հետո դեռ չեր անցել 6 շաբաթ երբ մահանում է նաև Կառլոս VI-ը, որն ուներ որդի Կառլոս անունով: Տրուայի պայմանագրով Ֆրանսիայի գահը պետք է անցներ Վիքրահասակ Հենրի VI-ին:

Հենրի VI (1422-1461թթ): Բարոնների խռովության սկիզբը: **Հարյուրամյա պատերազմի ավարտը:** Սակայն ոչ Հենրի VI-ին, ոչ էլ նրա հետևողմերին այդպես ել չհաջողվեց իրազրոտել Տրուայի պայմանագիրը: Ֆրանսիայում բարձրանում է ժողովրդական, ազատագրական շարժում անգլիացիների դեմ՝ ժաննա դ'Արկի գլխավորությամբ, որը, ի վերջո, բերում է հաղթանակ Ֆրանսիային: Անգլիան ստիպված է լինում զիջել համարյա իր բոլոր նվաճած հողերը, բացի Կալե նավահանգիստից: 1453թ. պատերազմն ավարտվում է:

Միևնույն ժամանակ Անգլիայում քաղակական դրությունը շատ անկայուն էր: Պալատական խմբավորումը, որը գլխավորում էին Եախսկոպոս Բոֆորը և կոմս Սուլֆոլկը, ամուսնացնում են Հենրի VI-ին Մարգարիտա Անժույցու հետ: Մյուս կողմից, Երկրի պրոտեկտոր՝ Հեմփրին՝ Գլոստերի հերցոգը, ուներ սեփական խմբավորում, որը պայքարում էր Բոֆորի և Սուլֆոլկի խմբավորման դեմ: Շուտով Բոֆորը թագավորի և թագուհու օգնությամբ մեղադրում է Գլոստերին պետական դավաճանության մեջ և ձերբակալում

¹ Ժամանակավոր կառավարիչ:

նրան: Մի քանի օր հետո Գլուստերին գտնում են մահացած Թառ-
ւերում: Լոնդոնի քաղաքացիները, որոնց մեջ Գլուստերը վայելում
էր մեծ հեղինակություն, բացահայտորեն սկսում են մեղադրել Բո-
ֆորին և թագուհուն սպանության մեջ: 1447թ. մահանում է Բոֆորը,
և Երկիրը, փաստորեն, դեկավարում է Սուլֆողիկը: Գլուստերի մահ-
վանցի հետո ընդդմության խումբը գլխավորեց Յորքի հերցոգ Ոհ-
չարդը, որը ամենահարուստ բարոններից մեկն էր, բացի այդ, նաև
Իռլանդիայի փոխարքան էր: 1450թ. Սուլֆողիկը մեղադրվում է
Ֆրանսիայի դեմ անհաջող պատերազմ վարելու մեջ, և Հենրի VI -ը
հրաման է արձակում, որով Սուլֆողիկը վտարվում է Երկրից: 1450թ.
տեղի է ունենում Ջեկ Քերի ապստամբությունը, որը, փա-
ստորեն, աջակցություն է ստանում Ոհչարդ Յորքի կողմից: Վերջինս
թողնում է իր պաշտոնը Իռլանդիայում և վերադառնում է Անգլիա,
սակայն ապստամբությունը արդեն ճնշվել էր: Ոհչարդը հանդի-
պում է Հենրի VI -ի հետ և հայտարարում նրան, որ Երկրում կարգ
ու կանուն հաստատելու համար անհրաժեշտ է դատել այն դավա-
ձաններին, որոնք տանու տվեցին պատերազմը: Ոհչարդ Յորքը
ուներ բազմաթիվ կողմնակիցներ: 1450թ. հոկտեմբերին հավաք-
վում է պառլամենտը: Համայնքների պալատը պաշտպանում էր
Ոհչարդին: Նա պահանջում էր, որպեսզի Էդմոնդ Բոֆորը հերցոգ
Սումերսեթը, որն այժմ գլխավորում էր պալատական խմբավորումը
և Ֆրանսիայում պատերազմող անգլիական բանակի հրամանա-
տարն էր, ներկայանա դատարանի առջև և պատասխան տա
պարտության համար: Սակայն դա չհաջողվեց անել: Հակառակ՝
Սումերսեթը նշանակվում է Կալեի հրամանատար: 1451թ. զարնա-
նը համայնքների պալատի պատգանավոր Թոմաս Յանգը առա-
ջարկ է ներկայացնում Ոհչարդ Յորքի գահաժառանգության մա-
սին: Համայնքների պալատի մեծամասնությունը պաշտպանեց այդ
առաջարկը: Մինչ Հենրի VI-ը և Մարգարիտան Երեխաներ չունեին,
Ոհչարդը կարող էր իրեն օրինական ժառանգորդ համարել:
Վտանգ էր ներկայացնում Ոհչարդի համար հերցոգ Սումերսեթը, ո-
րի տոհմը (Բոֆորները) նույնականացնելով ներ-
կայացնել գահին տիրելու համար: Այսպիսով, ստեղծվեցին Երկու խմբավորումներ, որոնք պայքարում էին գահի համար: Մի խմբա-
վորումը գլխավորեցին Ոհչարդ Յորքը և կոմս Ուորիքը Նեվիլների
տոհմից, որոնց հետ Ոհչարդը ուներ բարեկամական կապեր: Մյուս
խմբավորումը գլխավորեց հերցոգ Սումերսեթը՝ Բոֆորների տոհ-
մից, որին պաշտպանում էր թագավորը: Նրանց անվանում էին
Լանկաստերների կուսակցություն:

1453թ. օգոստոսի 10-ին Հենրի VI-ը հիվանդանում է (խելագարվում նրա մայրը՝ Եկատերինան, հոգեկան հիվանդ Կառլոս VI դուստրն էր): Հոկտեմբերին Հենրի VI-ի կիսը՝ Մարգարիտան, տղա է ծննդաբերում, ինչը, իհարկե, մեծ զայրույթ առաջացրեց Ոհշարդ Յորքի կողմնակիցների մոտ, որոնց հույսերը գահի վերաբերյալ փուլգվեցին: Նրանք սկսում են լուրեր տարածել, թե իբր այդ երեխան ապօրինի է, և նույնիսկ Մարգարիտայի երեխան չէ: Թագավորին ուղակի խարել են, նա միևնույն է ոչ մի բան չի հասկանում: Հարց ծագեց ժամանակավոր կառավարիչի մասին: Հաղթանակ է տանում Ոհշարդ Յորքը, որին պառլամենտը նշանակում է պրոտեկտոր, իսկ Սոմերսեթին նստեցնում են թաուեր: Սակայն շուտով (1454թ.) թագավորը առողջանում է: Ոհշարդը գրկում է կառավարությունից, իսկ Սոմերսեթին ազատում են բանտից: Մայիսին թագուհին և Սոմերսեթը խորհուրդ են հրավիրում, առանց Ոհշարդ Յորքի: Այդ խորհուրդը որոշում է Մեծ Խորհուրդ հրավիրել Լեստերում, որպեսզի «պաշտպանել թագավորին նրա թշնամիներից», այսինքն յորքիստներից: Ի պատասխան դրան Ոհշարդ Յորքը հրատարակում է հոչակագիր, որտեղ նա հայտարարում էր, որ ստիպված է գենքի դիմել:

Վարդերի պատերազմի առաջին փուլը: Առաջին բախումը թագավորական գորքի և յորքիստների միջև տեղի ունեցավ Սենք-Օլբանի մոտ և ավարտվեց Ոհշարդ Յորքի հաղթանակով: Սոմերսեթը սպանվում է: Այս ճակատամարտը սկիզբ է դնում Վարդերի պատերազմին: Այդ անվանումը պատերազմը ստացավ, որովհետև յորքիստները իրենց զինանշի վրա ունեին սպիտակ վարդ, իսկ Լանկաստերները՝ կարմիր: Հաղթանակից հետո Յորքիստները իրենց շատ գուսապ էին պահում. Ոհշարդը նույնիսկ չհրչակեց իրեն ռեգենտ: Պարլամենտը ամբողջ մեղքը գցում է զոհված Սոմերսեթի վրա: 1456թ. հոկտեմբերին Լոնդոնում ար Պողոսի տաճարում տեղի է ունենում յորքիստների և Լանկաստերների հաշտության արարողությունը, որը կազմակերպել էր թագավորը: Սակայն թշնամությունը երկու կողմերի միջև այնքան մեծ էր և ակնհայտ, որ երկու կողմերի տված երդումներին կարող էր հավատալ միայն խելքը թոշրած թագավորը: Այդպես էլ եղավ: Հաշտությունը տևեց մինչև 1459թ. սեպտեմբերը:

Վարդերի պատերազմի երկրորդ փուլը: Ուզմական գործողությունները վերսկսվեցին 1459թ. աշնանը, երբ թագուհին, թա-

նակ հավաքելով, դուրս է գալիս Յորթիստների դեմ, որոնց համար թագուհու այդ քայլը շատ անսպասելի էր: Լուղողուի մոտ Ճակատամարտում Յորթիստները պարտվում են և ստիպված են լինում փախչել: Ոիչարդը փախչում է Իռլանդիա, իսկ նրա ավագ որդուն՝ Էդվարդին (կոնս Մարզ) կոմս Ուորիկի հետ, որը մեծ դեր խաղաց Սենթ-Օլբանսի մոտ հաղթանակի համար, հաջողվում է փախչել Կայե, որի հրամանատարը (կապիտանը) Ուորիկն էր: 1459թ. նոյեմբերին հրավիրված պատրամենտը արդեն ամբողջ մեղքը գցում էր յորթիստների վրա և մեղադրում էր նրանց «պետական դավաճանության մեջ»: Հենրի VI-ի որդին՝ Էդվարդը, հաշակվեց Ուելսի արքայազն (այսինքն ժառանգորդ): 1460թ. փետրվարին Սարգարիտա թագուհին սկսում է անցկացնել բռնության քաղաքականություն յուն յորթիստների դեմ: Ֆեոդալներից շատերը գլխատվեցին, մյուսներին հաջողվում է փախչել Ոիչարդի մոտ: Լանկաստերների այդպիսի քաղաքականությունը չէր կարող դժգոհություն չառաջացնել բնակչության մեջ: 1460թ. գարնանը Ուորիկը ժամանում է Իռլանդիա Ոիչարդի մոտ, և երկուսով նրանք ծրագիր են մշակում, որով Ուորիկը իր զորքով պետք է շարժվեր դեպի Քենթ, իսկ Ոիչարդը Իռլանդիայից՝ Ուելս: Յորթիստները ճիշտ էին հաշվարկել՝ երկրի հարավը նրանց կողմն էր: Հունիսի 26-ին Ուորիկը Քենտում էր, իսկ 30-ին արդեն Լոնդոնի մոտ: Թագավորը և թագուհին քաղաքում չէին, իսկ մնացած Լանկաստերները այդպես էլ չկարողացան արժանի դիմադրություն ցույց տալ և, բացի այդ, լոնդոնցիների մեջ մասը Յորթիստների կողմն էին: Հունիսի 2-ին նրանք բացում են քաղաքի դարպասները, և Ուորիկը մտնում է Լոնդոն: Այնուհետև նա 30.000- անոց զորքով գնում է դեպի Նորթհեմպտոն, որտեղ գտնվում էին թագավորը և թագուհին: Թագավորական զորքը չկարողացավ դիմադրել, և կես ժամվա ընթացքում ճակատամարտի ելքը որոշվեց: Սպանվեց մոտավորապես 300 հոգի, սակայն բոլոր նրանք Լանկաստերների առաջնորդներից էին: Թագավորը գերի է ընկնում, իսկ թագուհուն հաջողվում է փախչել երկրի հյուսիս: 1460թ. սեպտեմբերին երկիր է ժամանում Ոիչարդը: Նորից բարձրանում է գահի վերաբերյալ հարցը: Սակայն այդ ժամանակ դեռ յորթիստներից ոչ մեկը, բացի Ոիչարդից, չէր ցանկանում դինաստիայի փոփոխում: Պարլամենտն ի վերջո ընդունում է կոմարոնիսային որոշում՝ Հենրի VI- ը մնում է թագավոր մինչև կյանքի վերջը, իսկ Ոիչարդ Յորթը հաշակվում է Ուելսի արքայազն (Էդվարդի՝ Հենրի VI -ի որդու մասին ոչ չիիշեց): Սակայն այդպիսի վիճակը նորից երկար չտևեց: Իմանալով, որ Մարգարիտա թագուհին երկրի

հյուսիսում նոր գինված ուժեր է հավաքում, իսկ շոտլանդացիները աջակցում են նրան՝ Ոիչարդ Յորքը 3000 զորքով շարժվում է դեպի հյուսիս և Ոեյքֆիլդի մոտ (30կմ. Յորքից) հանդիպում է թագավորական զորքերին: Յորքիստները ծանր պարտություն են կրում. սպանվում է մոտավորապես 2500 հոգի այդ թվում Ոիչարդ Յորքը, նրա երկրորդ որդին՝ կոմս Ոաթենը և ուրիշներ: Նրանց գլուխները կտրում են և դնում Յորքի դարպասների վրա: Այս պահից երկկողմանի դաժանությունը դառնում է սովորական երևոյթ: Ոիչարդ Յորքի մահվանցից հետո Յորքիստների առաջնորդ է դառնում Ուորիկը՝ տաղանդավոր զորավոր և քաղաքական զործիչ, որը պետական շահերը ավելի բարձր էր դնում, քան Յորքերի դիմաստիայի շահերը: Ոեյքֆիլդի ճակատամարտից հետո փոխվում է երկրի քաղաքական վիճակը, և յորքիստները, որոնց ծեռքերում էր Լոնդոնը, որոշում են ընտրել նոր թագավոր: 1461թ. մարտի 4-ին Ոիչարդ Յորքի ավագ որդին՝ Էդվարդը, հրչակվում է թագավոր՝ Էդվարդ IV անունով: Նոր թագավորը հասկանում էր, որ ժամանակ կորցնել չի կարելի և շտապ հավաքելով զորքը շարժվում է դեպի Յորք: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Թաութոնի մոտ: Հիմա արդեն Լանկաստերներն են սարսափելի պարտություն կրում: Էդվարդ IV-ը հրամայում է գերի ընկած բոլոր Լանկաստերներին գլխատել: Հենրի VI-ը թագուհու հետ միասին փախչում է, իսկ Էդվարդ IV-ը մտնում է Յորք՝ հանելով դարպասի վրայից իր հոր և եղբոր գլուխները: Երկրի ամբողջ հյուսիսը հնազանդվում է Էդվարդին: Թողնելով այստեղ Ուորիկին՝ Էդվարդը շարժվում է դեպի Լոնդոն: 1461թ. կայանում է նրա հանդիսավոր թագադրումը Վեստմինստերում:

Անգլիան XV դարի երկրորդ կեսին: Վարդերի պատերազմի ավարտը

Էդվարդ IV-ի կառավարումը (1461-1483թթ.): Ուորիկի խռովությունը: Նոր թագավորն իր բարեկամներին և կողմնակիցներին բարձրագույն պաշտոններ և տիտղոսներ բաժանեց: Այսպես, իր եղբայրներին նա շնորհեց հերցոգի տիտղոսը: Տասներկուամյա Զորջը դառավ հերցոգ Կլարենս, իսկ ութամյա Ոիչարդը՝ հերցոգ Գլուխեր: Պարլամենտը ճանաչեց Էդվարդին՝ որպես Անգլիայի թագավոր, իսկ Հենրի IV, V և VI-ին և արքայազն Էդվարդին հայտարարեց ուղղութափորներ: Լանկաստերները մեղադրվում էին

դավաճանության մեջ, իսկ Լանկաստերների դքսությունը բռնագրավեցին թագավորի օգտին: Առաջին երեք տարին կառավարում էր Ուորիկը, որի շնորհիվ Էդվարդ IV-ը դարձավ թագավոր: Սակայն սկսած 1466թ.-ից հարաբերությունները Ուորիկի և թագավորի միջև վատանում են: Դա տեղի է ունենում այն բանից հետո, եթե Էդվարդ IV-ը խստովանեց, որ գաղտնի ամուսնացած է լեդի Էլիզաբեթ Գրեյի հետ, որը 5 տարով մեծ էր թագավորից և ուներ 2 երեխա իր առաջին ամուսնուց: Իսկ Ուորիկը, ելնելով քաղաքական նպատակներից, ցանկանում էր ամուսնացնել Էդվարդին Ֆրանսիայի թագուհու քրոջ հետ: Ուորիկը ձգտում էր Ֆրանսիայի հետ նորմալ քաղաքական և առևտրային հարաբերություններ հաստատել, ինչը ծերնտու էր Անգլիային: Սակայն Ուորիկը իր ծրագիրը չիրականացրեց: Ավելին՝ այս պահից հետո Էլիզաբեթ Գրեյի և նրա հոր՝ լորդ Ուիկերսի բարեկամները ուղղակի հեղեղում են արքունիքը՝ դուրս մղելով Ուորիկի, այսինքն, Նեվիլների տոհմը (քացի 2 երեխաներից, Էլիզաբեթը ուներ 5 եղբայր և 7 քույր, որոնք ամուսնացան ամենաշահավետ կերպով): Սյուս կողմից, Էդվարդ IV-ը չթողեց, որպեսզի Ուորիկի դուստր Էզարելլան ամուսնանա Էդվարդ IV-ի եղբայրներից որևէ մեկի հետ՝ ոչ հերցոգ Կլարենսի, ոչ էլ հերցոգ Գլոստերի հետ: Մրանից հետո Ուորիկը արդեն որոշեց դուրս գալ թագավորի դեմ: Վերցնելով իր ընտանիքը՝ նա հերցոգ Կլարենսի հետ միասին մեկնում է Կալե, որտեղից էլ պատրաստվում է պատերազմին: 1469թ. հուլիսի 25-ին տեղի ունեցած Ճակատամարտում Ուորիկը պարտության է մատնում թագավորին և նրան գերի է վերցնում: Նա չի զահազրկում Էդվարդ IV-ին, սակայն պահանջներ է ներկայացնում նրան: Այդպես, Ուիկերսները վրնդվում էին արքունիքից, իսկ նրանցից երկուսը՝ Ուորիկի վաղեմի թշնամիները՝ լորդ Ուիկերսը (թագուհու հայրը) և նրա որդին՝ Ջոն Վուդվիլը (թագուհու եղբայրը), գլխատվեցին: Էդվարդ IV-ը կատարեց Ուորիկի բոլոր պահանջները: Շուտով նա հնարավորություն է ստանում վրեժ լուծել Ուորիկից: 1470 թ. մարտին Լինկոլնիրում ապստամբություն բարցրացավ և թագավորը հրամայում է Ուորիկին և Կլարենսին զորք հավաքել Երկրի արևմտյան մասերում: Սակայն մինչ այդ թագավորը ճնշում է ապստամբությունը սեփական ուժերով և հայտարարում, որ Ուորիկը և Կլարենսը դավաճաններ են և կապեր ունեն ապստամբների հետ: Էդվարդ IV-ը իր զորքը ուղղում է Ուորիկի դեմ: Վերջինս Կլարենսի հետ փախչում է Ֆրանսիա Լուդովիկոս XI-ի մոտ: Ֆրանսիայի թագավորը ձգտում էր Ուորիկի և թագուհու՝ Մարգարիտայի (Հենրի VI-ի կնոջ) օգնությամբ

ապստամբություն բարձրացնել Անգլիայում: Սակայն դրա համար պետք էր հաշտեցնել երկու թշնամիներին՝ Ուորիկին և Մարգարիտային: Վերջ ի վերջո հաղթեց ընդհանուր ատելությունը Էդվարդ IV-ի նկատմամբ: Ուորիկը և Մարգարիտան հաշտության պայմանագիր կնքեցին իրար հետ՝ ամրացնելով այն Հենրի VI-ի և Մարգարիտայի որդու՝ արքայազն Էդվարդի և Ուորիկի կրտսեր դուստր Աննայի ամուսնությամբ: Սակայն այդ ամենը դուր չի գալիս Կլարենսին, որը հույսեր ուներ գահի վերաբերյալ, իսկ այժմ այդ հույսերը տապալվում էին: Կլարենսը գաղտնի հաղորդում է Եղբօրդ Ուորիկի և Մարգարիտայի ծրագրերի մասին և ներողություն է խնդրում նրանից:

Ուորիկին հաջողվում է նորից խաբել թագավորին, որը չէր վստահում Կլարենսին: 1470թ. օգոստոսին ապստամբում է Յորքի շիրք, և թագավորը շարժվում է հյուսիս: Սեպտեմբերին Ուորիկը և Կլարենսը ափ են իջնում Դարտմունդում, հօչակում Հենրի VI-ին Անգլիայի թագավոր (նա նստած էր Թաուերում) և 10000 զորքով շարժվում են դեպի Լոնդոն: Հիմա արդեն Էդվարդ IV-ը Ոչչարդ Գլոստերի հետ ստիպված է լինում փախչել Հոլանդիա: Ուորիկին 11 օրվա ընթացքում հաջողվում է գրավել ամբողջ Անգլիան: Հենրի VI-ին դուրս են բերում Թաուերից և թագադրում: Սակայն ամբողջ իշխանությունը Ուորիկի ձեռքին էր: Կատարելով իր խոստումը՝ Ուորիկը Ֆրանսիայի թագավոր Լուդովիկոս XI-ի հետ դաշնակցային կապեր է հաստատում՝ ուղղված Բուրգունդիայի հերցոգի դեմ: Ի պատասխան դրան, Բուրգունդիայի հերցոգը նպաստում է քաղաքացիական պատերազմին Անգլիայում՝ Էդվարդ IV-ին և յորդիստներին նաև էր տրամադրելով, գերնանական վարձու ջոկատներ և մեծ գումար: Շուտով Էդվարդ IV-ը վերադառնում է Անգլիա և վճռական ճակատամարտը Ուորիկի և Էդվարդ IV-ի միջև (Կլարենսը իր ուժերով անցել էր Եղբօր Կողմը) տեղի է ունենում 1471թ. ապրիլի 14-ին Բարնետ քաղաքի մոտ խիստ մարտախույժ պայմաններում: Ուորիկը պարտվում է և սպանվում: Մեկ օր հետո ափ է հանվում Մարգարիտա թագուհին, որը օգնության էր շտապում Ուորիկին: Ինանալով Ուորիկի մահվան մասին՝ նա, այնուամենայնիվ, որոշում է ճակատամարտել Էդվարդ IV-ի հետ, սակայն պարտություն է կրում: Արքայազն Էդվարդը՝ Մարգարիտայի որդին, սպանվում է լանկաստերցիներից շատերի հետ մեկտեղ: Մարգարիտա թագուհին և նրա հարսը՝ Աննան՝ Ուորիկի դուստրը՝ սպանված արքայազն Էդվարդի կինը, գերի են ընկնում: Այսպիսով, Լանկաստերների մոտ այլև չի մնում գահի թերթու: Հենրի VI-ի բո-

լոր օդինական ժառանգները սպանված էին: Մնացել էր միայն Հենրի Թյուդորը Բոֆորների տոհմից, որը փախել էր Ֆրանսիա: 1471թ. մայիսի 21-ին Էդվարդ IV-ի ժամանում է Լոնդոն, իսկ մի քանի ժամ հետո թառլերուն մահանում է Հենրի VI-ը, որին ամենայն հավանականությամբ սպանել էին:

Էդվարդի կառավարումը 1471-1483 թ.թ.: Ուշարդ Գլուստերի պետական հեղաշրջումը: Եվ այսպես, 1471թ. հունիսից Էդվարդ IV-ը նորից վերադարձնում է իրեն Անգլիայի զահը: Էդվարդը երկրում վայելում էր մեծ հեղինակություն ինչպես քարոզների, այնպես էլ քաղաքացիների մոտ: Թշնամիների նկատմամբ նա անգույք էր: Մինչև 1472թ. հոկտեմբերը Էդվարդը չէր հավաքում պառլամենտը, որովհետև հարստացել էր բռնագրավումների հաշվին: Ուրիշին պատկանող հողերի մեծ մասը հասավ Կլարենս և Գլուստեր հերցոգներին՝ Կլարենսին՝ որպես Ուրիշիկ դուստր Իզաբելայի ամուսնուն: Գլուստերին՝ որպես Ուրիշիկ կրտսեր դուստր Աննայի ամուսնուն: Գլուստերը ամուսնանում է Աննայի հետ այն բանից հետո, երբ Աննայի առաջին ամուսինը՝ արքայազն Էդվարդը, սպանվում է ճակատամարտում, և, եթե հավատալ Շեքսպիրին, հենց Գլուստերի կողմից: 1475թ. Բուրգունդիայի հերցոգ Կառլոս Բազը, ում հետ Էդվարդ IV-ն ուներ դաշնակցային պայմանագիր, որոշում է պատերազմ սկսել Ֆրանսիայի թագավոր Լուդովիկոս XI-ի դեմ և դիմում է Էդվարդին՝ խնդրելով նրանից օգնություն: 1475թ. ամռանը Էդվարդ IV-ի զորքի հետ ափ է իջնում Կապէ քաղաքում: Սակայն շուտով Էդվարդ IV-ը զալտնի պայմանագիր է ստորագրում Լուդովիկոս XI-ի հետ, որով վերջինս վճարում է Էդվարդին 15000 ֆունտ ստերլինգ միանգամից և պարտավորվում է մինչև Էդվարդի կյանքի վերջը ամեն տարի վճարել թոշակ 10000 ֆունտ ստերլինգ այն պայմանով, որ Էդվարդը այլևս չի պատերազմի Ֆրանսիայի դեմ և կիսզի իր բոլոր դաշնակցային կապերը Կառլոս Բազի հետ: Պետք է նշել, որ Էդվարդը մեծ ուրախությամբ է ստորագրում այդ պայմանագիրը և, բացի այդ, նրան հաջողվում է փաստորեն Լուդովիկոսին «ծախել» նաև Մարգարիտա թագուհուն 10000 ֆունտ ստերլինգով: Այսպես ավարտվում է Էդվարդ IV-ի ֆրանսիական «արշավանքը»: Այդ «գործարքը» Էդվարդին թույլ տվեց ինչ-որ չափով անկախ մնալ պառլամենտից:

Մինչդեռ հարաբերությունները թագավորի և հերցոգ Կլարենսի միջև գնալով վատանում էին: Թագավորը դառել էր շատ կասկածամիտ և ոչ մեկին չէր հավատում, մանավանդ Կլարենսին:

1477թ. մահանում է Կլարենսի կինը՝ Իզաբելլան, և նա որոշում է անուսնանալ Կառլոս թագի դուստր Մարիա Բուրգունդուհու հետ, իսկ երբ Էդվարդը թույլ չի տալիս նրան դիմել այդ քայլին, ապա Կլարենսը, նորից Էդվարդի կամքի դեմ, ցանկություն է հայտնում անուսնանալ Շոտլանդիայի թագավոր Ջեյմս III-ի քրոջ հետ: Վերջ ի վերջո Էդվարդ 4-ի համբերությունը վերջանում է, և Կլարենսին ուղարկում են Թաուեր: 1478թ. հունվարին հատուկ պառամենտ է հավաքվում Կլարենսին դատելու համար: Նրան մեղադրում են պետական դավաճանության մեջ և դատապարտում մահապատժի: Թագավորը չէր ուզում իր եղբոր մահը, սակայն 1478թ փետրվարի 18-ին Կլարենսին գտնում են Թաուերում սպանված: Նրան խեղդել էին գինու տակարի մեջ: Իր եղբոր մահվանից հետո Էդվարդ IV-ը ապրեց ևս 5 տարի: Բոլոր գործերում նրա աջ ձեռքն էր Եղբայրը՝ Ուչարդ Գլուտերը: Նա մեծ հեղինակություն ուներ երկրի հյուսիսում: Գլուտերից հետո արքունիքում մեծ ազդեցություն ունեին թագուհու Եղբայրները՝ լորդ Ուկերսը, Ուչարդ և Էդվարդ Վուդվիլները և նրա որդիները՝ Դորսետ և Ուչարդ Գրեյները: Էդվարդ IV-ը անսպասելի մահացավ 41 տարեկան հասակում: Անգլիայի թագավոր պետք է դարձնար նրա տասներկուամյա որդին՝ Էդվարդը, իսկ երկրի ժամանակավոր կառավարիչը (ռեգենտը)՝ Ուչարդ Գլուտերը: Երբ մահանում է Էդվարդ IV-ը, նրա որդին գտնվում էր Լուղոու ամրոցում, Ուելսի սահմանի մոտ: Ելիզաբեթ թագուհին Լոնդոնում էր, իսկ Գլուտերը՝ հյուսիսում: Երբ աղքայազն Էդվարդը իր քեռի լորդ Ուկերսի հետ միասին շարժվում են դեպի Լոնդոն՝ թագադրմանը, Գլուտերը իր գինված ուժերով դուրս է գալիս նրանց դեմ: Նա իրամայում է բռնել արքայազնի բարեկան-ներին և ցրում է նրա շքախունքը: Ինանալով այդ մասին՝ թագուհին իր կրտսեր որդու և 5 դուստրերի հետ թաքնվում է Վեստմինստերում: Այսպիսով, կատարելով պետական հեղաշրջում՝ Ուչարդ Գլուտերը 1483թ. մայիսի 4-ին արքայազնին թերում է Լոնդոն: Քիչ անց՝ մայիսի 19-ին, նա նստեցնում է Էդվարդին Թաուեր և շտապ սկսում է հավաքել իր շուրջը կողմնակիցներին, որոնք այնքան էլ քիչ չեին. Եթե հաշվի առնենք, որ թագուհին և նրա բարեկանները ոչ մի հեղինակություն չունեին ժողովողի մեջ: Երևի հենց այդ ժամանակ Գլուտերը արդեն որոշել էր Վերացնել գահաժառանգին, նամանավանդ, որ երկրում ստեղծված քաղաքական դրությունը բարենպաստ էր. բարոնները երկարատև և արյունալի պատերազմներից հետո արդեն ռեալ ուժ չեին ներկայացնում, իսկ պառամենտը կհամաձայնվեր ամեն ինչին, միայն թե երկրում խա-

հաղություն հաստատվեր: Գլուխերին հարկավոր էր միայն չեզոքացնել Թագավորական Խորհրդի մի քանի լորդերին, ինչը նա հաջողությամբ անում է՝ նրանց մեղադրելով դավաճանության մեջ: Նրանց, ինչպես և թագուհու բարեկամներից շատերին, գլխատում են: Սրանից հետո Գլուխերը ստիպում է թագուհուն հանձնել նրան Էդվարդ IV-ի երկողորդ որդուն՝ արքայազն Ռիչարդին, որը նոյնական ուղարկվում է Թառուեր:

Մի քանի օր հետո ոմն Շոուն՝ Լոնդոնի քաղաքապետի եղբայրը, Ելույթ է ունենում քարոզությամբ սր. Պողոս տաճարում, որտեղ հայտարարում է, որ արքայազները՝ Էդվարդ IV-ի որդիները, անօրինածին երեխաներ են, որովհետու մինչև Ելիզաբեթի հետ ամուսնանալը թագավորը իբր նշանված էր ոմն լեդի Թալբրի հետ: Շարունակելով՝ Շոուն կանգ առավ նաև հնարավոր գահաժառանգների վրա: Նա նշեց, որ հերցոգ Կլարենսը և նրա ժառանգորդների արյունը պղտորված է Կլարենսի դավաճանության պատճառով և այդ դեպքում միակ հնարավոր և օրինական ժառանգը Ռիչարդ Գլուխերն է: Հավաքվում են դասերի ներկայացոցիները, այլ ոչ թե պաշտամենտը, և հատուկ օրենքով Էդվարդ IV-ի որդիները՝ Էդվարդը և Ռիչարդը, զոկվում են զահից ու ժառանգությունից: Նոյն ժողովը որոշում է խնդրել Ռիչարդ Գլուխերին ընդունել Անգլիայի գահը:

Ռիչարդ III (1483-1485թթ): Վարդերի պատերազմի ավարտը: 1483թ հուլիսի 6-ին համարյա ամբողջ անգլիական ազնվականության ներկայությամբ տեղի ունեցավ Ռիչարդ III-ի թագադրումը: Մի քանի օր հետո Ռիչարդը որոշում է մեկնել Յորք: Մինչ ձանապարհ ընկնելը նա կանչում է իր մոտ Թառուերի կոնստերլ Ոորերտ Բրակենբերին և հրամայում է նրան սպանել Էդվարդ IV-ի որդիներին՝ արքայազներին: Սակայն Բրակենբերին չի չհաճածայնվում իրագործել այդ սարսափելի սպանությունը, և թագավորը հրամայում է Թառուերի բանալիները մի գիշերով տալ ոմն Թիրրելին, որը և խեղդում է Երեխաներին: Ռիչարդ III-ի այդ դաժան քայլը մեծ հարված հասցեց նրա հեղինակության վրա:

Ռիչարդ III

Նոր թագավորի կողմից հաստատված իշխանությունը կարելի է բնութագրել

բռնակալական: Ոիչարդ III-ին այդպես էլ չի հաջողվում հանգիստ կառավարել գոնե որոշ ժամանակ: Այդպես, նրա դեմ խռովություն է բարձրացնում հերցոգ Բեկինգենը, և Ոիչարդին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է ճնշել այդ ապստամբությունը: Միևնույն ժամանակ Ֆրանսիայում ապաստան էին գտել Ոիչարդի բոլոր թշնամիները՝ Հենրի Թյուրորի գլխավորությամբ, որոնք հարմար պահ էին սպասում Ոիչարդի դեմ դուրս գալու համար: 1485թ. օգոստոսի 1-ին Հենրի Թյուրորը 1800 վարձկան գինվորների և փոքր նավատորմի գլխավորությամբ շարժվեց դեպի Անգլիա: Հենրի Թյուրորը իր զորքի հետ միասին ափ է իջնում օգոստոսի 7-ին Ուէլսում, որտեղ նրան միանում են տեղի ազնվականներից շատերը: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Բուվորտի մոտ: Ոիչարդը պարտություն է կրում: Երբ թագավորական գինվորները դիմում են փախուստի, Ոիչարդ III-ը իրաժարվում է թողնել ռազմադաշտը՝ ասելով, որ կմահանա այստեղ՝ որպես Անգլիայի թագավոր: Նա կրվում է մինչև վերջին հնարավորությունը և վերջ ի վերջո նրան շրջապատում են թշնամիները և գլխին տապարով մահացու հարված են հասցնում: Վայր ընկած թագը միանգամից դնում են Հենրի Թյուրորի գլխին: Բոսվորտի ճակատամարտը վերջինն էր Վարդերի պատերազմում: Հենրի Թյուրորը, անուսնանալով Էլիզաբեթ Յորքի հետ (Էդվարդ IV-ի դուստրը), դառնում է նոր դիմաստիայի՝ Թյուրորների հիմնադիրը: Նրան աջակցում էին Երկրի նոր դասերը՝ ջենտրիները, բուրժուազիան և բացի դրանցից՝ Լոնդոնը և պառլամենտը: Այսուհետև Անգլիան մտնում է բացարձակ միապետության դարաշրջանը:

Անգլիայի արտաքին առևտուրը XV դ. վերջին և XVI դ.: Պայքար ծովային ճանապարհների համար

Մինչև XV դ. Երկրորդ կեսը արտաքին առևտորվ Անգլիայում զբաղվում էին հիմնականում օտարերկրացիները, մասնավորապես Հանգան (գերմանական քաղաքների միություն): Սակայն անգլիացի առևտորականները գնալով տնտեսապես հզրանում էին և արդեն XV դ. վերջին դուրս են մղում օտարերկրացիներին: Սկսում է զարգանալ անգլիական առևտորական նավատորմը, որին աջակցում էր նաև կառավարությունը: 1563թ. նա ընդունում է հաստուկ ակտ անգլիական նավատորմի աջակցության մասին: Ըստ այդ օրենքի՝ ապրանքների փոխադրումը Անգլիայի տարբեր շրջանների միջև, ձկան և գինու արտահանման և ներմուծման ի-

րավունքը տրվում էր միայն անգլիացիներին: Նույն օրենքով ձկնորսային նավատորմի զարգացման համար հաստատվում էին այսպես կոչված, «ձկան օրեր», երբ բոլոր անգլիացիները պետք է ուտեին միայն ձուկ:

Անգլիական արդյունաբերության զարգացումը պահանջ է առաջանում նոր արտաքին շուկաներ ձեռք բերել, հեռավոր երկրներ արշավախմբեր կազմակերպել: Սակայն այդպիսի արշավախմբեր կազմակերպելու համար անհրաժեշտ էին մեծ գումարներ, և XVI դ. կեսին ստեղծվում են բաժնետիրական ընկերություններ միավորված կապիտալներով: Նրանք ստանում էին կառավարությունից հասուն խարտիաներ, որոնք նրանց սահմանված երկրներում առևտուր վարելու մենաշնորհային իրավունք էին տալիս: Իսկ հետո որոշակի ժամկետներում բաժնետիրերը ստանում էին իրենց բաժինը: Այդպիսի բաժնետիրական ընկերություններից առաջինն էր Մոսկովյան ընկերությունը, որը ստեղծվեց 1554թ.: Այդ ընկերությունը կառավարությունից մենաշնորհային իրավունք էր ստացել առևտուր վարելու Ռուսաստանում և Միջին Ասիայում: Այդ ընկերության եկամուտները հասնում էին մինչև 300-400%: Նույն ժամանակ ստեղծվում է նաև Աֆրիկյան ընկերությունը, որը նույնպես բերում էր մեծ եկամուտներ: 1562թ. Զոն Գոռոկինսը, որը նաև առաջին ծովահեններից էր, բռնում է 400 աֆրիկացի և ծախում նրանց Էսպանյոլ կղզում՝ սկիզբ դնելով անգլիական ստրկավաճառությանը: Այդ անբարոյական առևտուրի ձևը շահավետ էր և ունեցավ մեծ տարածում անգլիական առևտրականների շրջաններում, իսկ Զոն Գոռոկինսը նույնիսկ ասպետի կոչում է ստանում Ելիզաբեթ թագուհուց: Ստրկավաճառությունը նույնպես ստացավ մենաշնորհային իրավունք 1588թ, երբ ստեղծվեց Գվինեական ընկերությունը:

1579թ. ստեղծվում է Արևելյան ընկերությունը, որն առևտուր էր անում Ալկանդրինավիայում, 1581թ. Լեվանտյան ընկերությունը, որը առևտուր էր անում Մերձավոր Արևելքի հետ: Այդ ընկերությունը բոլոր բաժնետիրական ընկերություններից ամենամեծն էր: 1600թ. այդ ընկերությունը վերակառուցումից հետո կոչվեց ՕստՀնդկական ընկերություն, որը դարձավ անգլիական գաղութային քաղաքականության գործիքը Հնդկաստանում: Բոլոր բաժնետիրական ընկերությունները աջակցություն էին ստանում կառավարության և անձանք թագուհու կողմից: Նախարարները և թագուհին ունեին իրենց բաժինը այդ ընկերություններում և ստանում էին եկամտի գգալի մասը: Բացի դրանից, այդ ընկերությունները թագու-

հուն, կամ պետական գանձարանին, այսպես կոչված, «նվերներ» էին անում: Օրինակ Օսբ-Հնդկական ընկերությունը հաճախ վճարում էր թագավորական պարտքերը: Գնալով ավելանում էր վաճառահաննան շուկաների կարիքը անգլիական ապրանքների համար: Ուժեղանում էր նաև ծովային ճանապարհները և հարուստ իսպանական գաղութները նվաճելու ձգողութը՝ անգլիական նոր ազնվականության և առևտրականների կողմից: Այսինքն, խոսքը իսպանիայի դեմ պատերազմ սկսելու մասին էր: Սկսած XVI դարի կեսից անգլիական ծովահենները սկսում են հարձակվել իսպանական նավերի վրա և թալանել դրանք: Էլիզաբեթի ժամանակ այդպիսի հարձակումները հաճարվում էին հայրենասիրության դրսուրում: Իսկ սկսած XVI դարի յոթանասունական թվականներից, անգլիական ծովահենները սկսում են հարձակվել արդեն ոչ միայն իսպանական նավերի, այլ նաև իսպանական գաղութների վրա Լատինական և Հարավային Ամերիկայում: Էլիզաբեթը, փաստորեն, աջակցում էր այդպիսի արշավախմբերին, իսկ ամենահայտնի ծովահեններից մեկին՝ Ֆրենսիս Շրեյկին, նա ասպետի կոչում շնորհեց: 1578-1580թթ. Ֆրենսիս Շրեյկը, ստանալով օգնություն և աջակցություն կառավարությունից և անձամբ թագուհու կողմից հարձակվում և թալանում է Չիլին և Պերուն: Զեթք բերածը կազմեց մոտավորապես 400.000 ֆունտ արժաք, մեծ քանակությամբ ուկի և մարգարիտ: Այդ հարստությունը բաժանվեց բաժնետերերի միջև, իսկ թագուհին ստացավ մեծ մասը: Այս իրավիճակում պատերազմը Անգլիայի և Իսպանիայի միջև դաշնում էր անխուսափելի, և այն սկսվեց 1585թ. և պարտվեց Իսպանիայի պարտությամբ, երբ 1588թ. նրա «Անհաղթ արմադան» ջախջախվեց անգլիացիների կողմից: Մրանց հետո փոխվում է պետության վերաբերմունքը ծովահենների նկատմամբ, որոնք իրենց դրական դերը կատարեցին իսպանիայի դեմ պայքարում և այժմ, երբ Իսպանիան արդեն պարտվել և թուլացել էր և Անգլիայի համար վտանգ չէր ներկայացնում, ծովահենների կարիք այլևս չկար: Մանավանդ, որ այդ ժամանակ անգլիական ծովահենները ոչ միայն իսպանական նավերի վրա էին սկսում հարձակվել այլ նաև իրենց հարազատ երկրի նավերի վրա: Դրանց հետո պետությունը սկսում է պայքարել ծովահենների դեմ: Այժմ առաջնահերթ խնդիրներից է դաշնում գաղութների և վաճառահաննան շուկաների նվաճումը:

Անգլիայի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը XVI դ.

Ազրարային զարգացումը: XVդ վերջը – XVIդ սկիզբը Անգլիայի համար կապիտալի կուտակման սկզբնական շրջանն էր: Ճորտա-տիրությունը վերացել էր արդեն XVդ վերջում: Կտրուկ մեծանում է պահանջարկը բրդի նկատմամբ, և լորդերը, որպեսզի ընդլայնեն արոտավայրերը, սկսում են բռնագրավել ոչ միայն համայնքներին պատկանող հողերը, այլ նաև գյուղացիներին տրված հողաբաժինները: Այդ հողերը ցանկապատվում էին լորդերի կողմից և ստեղծվում էին արոտավայրեր, որտեղ արածում էին միայն լենդլորդին պատկանող ոչխարները: Գյուղացիների մեջ մասը մնում էր անհող և գործազուրկ: Նրանք փաստորեն քչվում էին հողից, ինչը բերեց ֆեոդալական հարաբերությունների կտրուկ փոփոխմանը անգլիական գյուղում և հետագայում ստացավ «ազրարային հեղաշրջում» անվանումը: Անգլիայում այդ դարաշրջանում ապրում էր մոտ 4 մլն մարդ, որից 4/5-ը գյուղում: XVI դ պատմաբան Հարիսոնը իր «Անգլիայի նկարագրությունը» գրքում բաժանում է Երկրի բնակչությունը 4 դասերի .

1. **Չենտլմեններ** բարձրագույն դասն էր, որը կանգնած էր անմիջապես թագավորից հետո: Նրանց թվում էր ազնվականություն՝ արքայազները, հերցոգները, վիկոնտները և բարոնները (նրանց բոլորին անվանում էին նաև լորդեր), ասպետները և էսքվայրները: Ասպետ կոչումը ժառանգաբար չէր անցնում, այդ կոչումը ստանում էին միայն նրանք, ովքեր ունեին սահմանված գույքի ցենզ: Այդպես, ամեն մի հողատեր, ում տարեկան եկամուտը 40 ֆունտից բարձր էր, նոյնիսկ պարտավոր էր ստանալ ասպետի կոչումը (էսքվայր): Բացի դրանից, շենտլմեն կարող էր անվանվել ամեն ոք, ով հնարավորություն ուներ ապրել առանց աշխատելու և գնել ազնվականի կոչում:

2. **Թաղաքացիներ, առևտրականներ**: Այստեղ պետք է նշել անգլիական առևտրականների առանձնահատկությունները: Առևտրականները շենտլմենների հետ հաճախակի փոխվում էին տեղերով:

3. **Յոմենները (Ֆերմերներ)**: Սրանք, այսպես կոչված, ազատ անգլիացիներն էին, որոնց տարեկան եկամուտը 6 ֆունտից բարձր էր: Սովորական յոմենները «պահում էին» ֆերմաները շենտլմեններից և զբաղվում էին ոչխարների

բութումով: Շատերը հարստանում էին՝ հնարավորություն ստանալով կրթություն տալ իրենց որդիներին կամ փող թող-նել նրանց, որպեսզի վերջիններս դաշնային ջենտլմեն:

4. Բանվորներ (բատրակներ), որոնք աշխատում էին գյուղում: Կոպիգութերներ, այսինքն նրանք, ովքեր «պահում էին» իրենց հողաբաժնները միայն պայմանագրով (ոչ ա-զատ): Նրանք կազմում էին գյուղացիության մեծամասնութ-յունը: Արենստավորները և մանուֆակտուրաների բանվոր-ները, թափառականները, աղքատները և այլն:

Գյուղացիների հողաբաժնների բանագրավումը և ցանկա-պատումը, որը անց էր կացվում մոտ 200 տարվա ընթացքում, XVIII դ. կեսին բերեց նրան, որ գյուղում մնացին, փեր-մերները և մանր սեփականատերները, իսկ իրենց հողից քշված գյուղացիության հիմնական մասը կամ գնում էր քաղաքներ և դար-նում էր մանուֆակտուրայի բանվոր, կամ, և դա բնորոշ էր XVI դ., դարնում էին թափառականներ, մուրացկաններ, ավազակներ: Գնում էին նաև այնտեղ, որտեղ դեռ ցանկապատումներ չէին անց-կացվում: Ասպիսի հույսը կտրած մարդկանցով էին լցված Անգլիա-յի ճանապարհները XVI դ: Միայն Լոնդոնում թագուհի Ելիզաբեթի օ-րոք կային մոտ 50000 աղքատներ 200000 բնակչությունից: Ալսած XV դ. վերջից կառավարությունը ստիպված է լինում աղքատների և թափառականների դեմ օրենքներ ընդունել, իսկ Ելիզաբեթի ժա-մանակ բացվում են, այսպես կոչված, «աշխատանքային տներ», որտեղ աղքատները պարտավոր էին աշխատել: Այդ տները պահե-լու ծախսերը հոգալու համար թագուհի Ելիզաբեթը ստիպում էր հատուկ հարկ հավաքել:

Թաղաքների զարգացումը: XVI դ. երկրորդ կեսին առավել զար-գացում ստացան ածուխի արդյունաբերությունը և մահուդագոր-ծությունը: Երկու տեղում օգտագործվում էր վարձկան բանվորնե-րի աշխատանքը: Այսպես, ածուխի արդյունաբերությունում XVI դ. վերջին վարձկան բանվորների թիվը հասնում էր մինչև 5000 մարդ, իսկ XVII դ. սկզբին՝ 21000 մարդ: Գյուղերից, որոնք դաշնում էին մանուֆակտուրային արդյունաբերության կենտրոններ (ածու-խի արդյունաբերության) հետագայում աճեցին այնպիսի խոշոր քաղաքներ, ինչպիսին են Բիրմենգեմը, Շեֆֆիլդը, Գալիֆֆակը և Սանչեստերը: Մահուդագործությունը զարգացած էր երկրի հյուսի-սային և արևմտյան շրջաններում Սուֆֆոլկում, Քենտում, Սոմեր-սեթում: Բանվորների աշխատավարձը XVI դ. վերջին Լոնդոնում

կազմում էր օրեկան 10-14 պենս, սակայն գյուղական շրջաններում՝ երկու անգամ ավելի քիչ: Այսպես կոչված «բանվորական օրենդրները» սկսվում են ընդունվել 1495թ.: Օրինակ՝ Վարձկան բանվորները և արհեստավորները մարտի կեսից մինչև սեպտեմբերի կեսը պետք է աշխատեին առավոտյան 5-ից մինչև երեկոյան 7-8-ը, 2.5 ժամ ընդմիջումնով: Իսկ սեպտեմբերի կեսից մինչև մարտի կեսը աշխատանքային օրը պետք է շարունակվեր լուսաբացից մինչև մուր ընկմելը: Փաստորեն աշխատանքային ժամերի մինիմումը՝ 12 ժամ էր: XVI դ. կապիտալի կուտակման սկզբնական շրջանն էր, որի էությունը անգիտական գյուղացիության՝ իրենց հողաբաժններից մասսայական սեփականագրկման մեջ էր: Հողագրկման այդ անողոք գործընթացը վերջացավ միայն XVIII դ. կեսին, սակայն արդեն թյուրոյան դարաշրջանում այն բերեց ժողովորական արետի և տառապանքի:

Անգլիան XVI դարում: Թյուրորների բացարձակ միապետությունը

Հենրի VII Թյուրորը (1485-1509թ.): Բացարձակ միապետության հաստատումը: Հենրի VII-ը գահ է բարձրանում նոր ազնվականության և բուրժուազիայի աջակցության շնորհիվ և սկսում է անցկացնել բացարձակ միապետությանը բնորոշ քաղաքականություն: Այսիսի քաղաքականությունը աջակցություն էր ստանում նոր ազնվականության և բուրժուազիայի կողմից, որովհետև վերջիններս կողմնակից էին երկրի հետագա կենտրոնացմանը, ինչը հնարավորություն կտար վերջնականապես վերջ տալ բարոնների խռովություններին: Բացի այդ, միայն ուժեղ կենտրոնացված իշխանությունը հնարավորություն կտար ամրապնել Անգլիայի առկայությունը Եվրոպայում, կճպաստեր ծովային ճանապարհների և արտահանման շուկաների նվազմանը: Պայքարելով բարոնական խռովությունների մնացորդների դեմ՝ Հենրի VII-ը ստիպում է պառամենտին 1488թ. ընդունել «պետական դավաճանության մասին» օրենքը, որով դատապարտվեց 8000 նարդ, իսկ նրանց հողերը ենթարկվեցին բռնագրավման՝ ի օգուտ թագավորի: Պայքարելով իին ֆեոդալական ազնվականության դեմ՝ թագավորը միաժամանակ նոր ազնվականությանը բաժանում էր այն լորդերի տիտղոսները, որոնք զոհվել էին Վարդերի պատերազմի ժամանակ կամ դատապարտվել էին որպես պետական դավաճան: Այ-

սինքը՝ տեղի էր ունենում նոր արիստոկրատիայի ստեղծում նոր ազնվականության շարքերից: Պարլամենտը շարունակում էր գոյություն ունենալ, սակայն Հենրի VII-ը, ամրապնդելով իր ֆինանսական վիճակը, ձգտում էր ինքնուրույն կառավարել: Այսպես, Վերջին 13 տարվա ընթացքում Հենրի VII-ը միայն երկու անգամ հավաքեց պառամենտը:

Հենրի VIII-ի (1509-1547թթ.) կառավարումը և Ուժորմացիան: Հենրի VII-ի մահվանից հետո գահը անցնում է նրա որդուն՝ Հենրի VIII-ին: Իր կառավարման սկզբնական շրջանում Հենրի VIII-ը հսկանիայի հետ դաշնակցային կապեր հաստատեց, որն ուղղված էր Ֆրանսիայի դեմ: Հենրի VIII-ը ամուսնացած էր Եկատերինա Արագոնուհի հետ, որը հսկանիայի թագավոր Ֆերդինանդի դուստրն էր: Եկատերինան նաև Հենրի VIII-ի մահացած եղբոր՝ Արթուրի այրին էր: Դրույթունը կտրուկ փոխվեց այն բանից հետո, եթե հսկանիան, պատերազմում հաղթելով Ֆրանսիային, իր գերիշխանությունը հաստատեց Եվրոպայում: Անգլիայի և հսկանիայի միջև հարաբերությունները վատանում են, և Հենրի VIII-ն արդեն սկսում է ձգտել դաշնակցային կապեր հաստատել Ֆրանսիայի հետ: Պետք է նշել, որ 1530թ. անգլիական կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը գլխավորում էր կարդինալ Ուոլսին, որը նաև հսկանիայի հետ դաշնակցային հարաբերությունների կողմնակից էր: Թագավորական իշխանությունը գնալով ամրապնդվում էր, իսկ պառամենտը ամեն կերպ աջակցում էր Հենրի VIII-ին: Անգլիայի և հսկանիայի միջև հարաբերությունները վերջնականապես փչացան, եթե 1529թ. թագավորը հայտարարեց, որ ցանկանում է բաժանվել Եկատերինայից՝ ասելով, որ այդ անուսնությունը անօրինական է, որովհետև Եկատերինան նրա եղբոր այրին է: Այդ կապակցությամբ Ուոլսիի գլխավորությամբ հավաքվում է հատուկ հանձնաժողով, որը հետաձգում է այդ հարցի լուծումը: Այդ պահից Ուոլսիի բախտը որոշված էր: Նրան բանտարկում են Թաուեր, որտեղ և նա մահանում է: Վատանում են նաև Հենրի VIII-ի հարաբերությունները Հռոմի պապի հետ, որը ոչ մի կերպ չէր համաձայնվում հաստատել ամուսնալությունը: Դա Հենրի VIII-ի համար լավ պատրվակ էր՝ խզելու բոլոր կապերը Հռոմի հետ և անցկացնել Անգլիայում Եկեղեցական բարեփոխում, որը պատմության մեջ մտավ Ուժորմացիա անվանումով: Ուոլսիից հետո կարծ ժամանակավա ընթացքում Անգլիայի կանցերն էր հայտնի հումանիստ Թոմաս Մորը: Սակայն, եթե Թոմաս Մորը

իրաժարվեց ընդունել թագավորի գերիշխանությունը Եկեղեցու նկատմամբ, նրան մեղադրեցին պետական դավաճանության մեջ և զիսատեցին: 1532թ.-ից կանցլերի պաշտոնը զբաղեցրեց Թօնմաս Կրոնվելը, ում քաղաքականությունը ուղղված էր կենտրոնական իշխանության մաքսիմալ ամրապնդման վրա: Շուտով նա դառնում է նաև Գաղտնի Խորհրդի ղեկավարը, իսկ Գաղտնի Խորհրդության մարմինը: Ստեղծվում էր կենտրոնացված պետության բյուրոկրատական ապարատը:

1529թ.-ից մինչև 1536թ. պառլամենտը ընդունում է մի քանի օրենքներ, որոնց արդյունքում թագավորը հայտարարվում էր անգլիական Եկեղեցու ղեկավար, իսկ բոլոր հարաբերությունները Հռոմի հետ խզվում էին:¹ 1533թ. Քենթերերյան արքայիսկոպոս է նշանակվում Թօնմաս Կրանմերը, որը անմիջապես անուսնալուծում է թագավորին: Հենրի VIII-ի ամուսնանում է Աննա Բոլեյնի հետ: Ծնվում է նրանց դուստրը՝ Էլիզաբեթը՝ Անգլիայի ապագա թագուհին: Ուժորմացիայի հետևանքով Անգլիայի Եկեղեցին, փաստուեն, դառնում է պետական ապարատի մի մասը, իսկ նրա ունեցվածքը արդեն պատկանում էր թագավորին: Այսուհետև Եկեղեցին Անգլիայում կոչվեց անգլիական: 1536-1539թ.թ. բռնագրավման ենթարկվեցին մոտավորապես 3000 վանք՝ իրենց հողերով: Այսպիսով, թագավորի ձեռքն ընկապ կարողիկ վանքերին պատկանող ամբողջ հարստությունը: Շուտով թագավորական կառավարությունը սկսում է վաճառել բռնագրավված հողերը, որի արդյունքում թագավորական գանձարանը ստանում է մոտավորապես 1.5 մլն - ֆունտ ստերլինգ: Բռնագրավված հողերի 1/3-ը անցնում է նոր արիստոկրատիային, իսկ հիմնականը՝ նոր ազնվականությանը, թագավորին մերձավոր անձանց և բուժուազիային: Արդյունքում առաջանում են նոր արիստոկրատիային պատկանող ընդարձակ հողատարածքներ: Այդ նոր արիստոկրատիայի թվում էին Սուֆֆոլկները, Նորֆոլկները, Ռասսելները և ուրիշները: Վանքային հողերի մասսայական վաճառքի հետևանքը եղավ այն, որ, փաստորեն, ոչնչացվեց միապետության Եկամուտի կարևոր աղբյուրը, և ուժեղանում է հետազայտ թագավորների կախվածությունը պառլամենտից: Պետք է անպայման նշել նաև, որ ցանկապատման գործընթացը այդ ժամանակ ոչ միայն

¹ 1534թ. ընդունվում է «Գլխավորության մասին ակտը», որով թագավորը հայտարարվում էր Եկեղեցու ղեկավար («Act of Supremacy»)

շարունակվում էր, այլ նույնիսկ ուժեղանում:¹ Ուժորմացիան ուղեկցվում էր դաժան հետապնդումներով այն մարդկանց դեմ, ովքեր չեին ցանկանում ընդունել թագավորի գերիշխանությունը Եկեղեցու նկատմամբ: Հենրի VIII-ի անցկացրած Ուժորմացիան մակերեսային բնույթ էր կրում: Թագավորը, փաստորեն, հավատարիմ մնաց կաթոլիկական Եկեղեցու գաղափարներին: Իրականում թագավորը վախենում էր ռեֆորմիստական գաղափարներից և անուն էր ամեն ինչ, որպեսզի նրանք չհասնեն ժողովրդին: Այսպես, հատուկ օրենք ընդունվեց, որին համաձայն հասարակ ժողովրդին արգելվում էր կարդալ «Սուրբ գիրքը»: «Սուրբ գիրք» թույլատրվում էր կարդալ միայն լորդերին և ջենտլմեններին: «Սուրբ գիրք» կարող էին կարդալ հարուստ առևտրականները և յոմենները: Այդ օրենքի խախտման դեպքում նախատեսվում էր մեկ ամիս բանտարկություն: Այդպիսի մոտեցունք «Սուրբ գրքին» բնորոշ էր կաթոլիկ Եկեղեցուն, որովհետև բողոքականների հանար այդ ժամանակ «Սուրբ քրիստություն» մարտական գենք էր կաթոլիկական Եկեղեցու դեմ պայքարում: Եվրոպայում Ուժորմացիան կրոնական պայքարի միջոցով արտահայտում էր բուրժուազիայի և ժողովրդի սոցիալական բողոքը, և դրա կողմնակիցները «Սուրբ գրքուն» գտնում էին սոցիալական շատ հարցերի պատասխաններ: Հենրի VIII-ը Ուժորմացիան անցկացրեց միայն թագավորական իշխանությունը Եկեղեցու վրա տարածելու և ֆինանսական հարցերը լուծելու համար, և այդ պատճառով նրա համար Վտանգավոր և անընդունելի էր «Սուրբ գրքի» ազատ ընթերցունք:

XVIդ. 30-ական թվականների կեսից բացարձակ միապետությունը մտնում է իր ծաղկման շրջանը: Հենց այդ ժամանակ ուժեղանում է պայքարը պալատական խմբավորումների միջև: 1536թ. մայիսին թագուհին՝ Աննա Բոլեյնը, մեղադրվելով թագավորի նկատմամբ դավաճանության մեջ, գլխատվում է: Նրա ամուսնությունը թագավորի հետ հայտարարվում է ապօրինի: Մեկ շաբաթ հետո թագավորը ամուսնունում է Ջեյն Սեյմուրի հետ, որը 1538թ. ծննդաբերելով ապագա թագավոր Էդվարդին, մահանում է: Հենրի VIII-ը սկսում է անցկացնել խռովարար արիստոկրատական տոհմերի նկատմամբ բնաջնջման հետևողական քաղաքականություն: Այսպես, օրինակ, հայտնի են Կուրտեն և Պոլերի տոհմերի բնաջնջունքը: 1541 և 1542թթ. նույնպես բնաջնջման ենթարկվեցին

¹ Այդ կապակցությամբ թոմաս Մորը ասել էր, որ «ոչխարները կերան մարդկանց»:

Հենրի VIII-ի հինգերորդ կնոջ՝ Եկատերինա Հովարդի բոլոր ազգականները: Սեղադրվելով դավաճանության մեջ՝ թագուհու հետ զիխատվեցին նրա երկու սիրեկանները, հայրը, մայրը, քեռին, տատը, մորաքույրը և մյուս բարեկամները: Այսպիսի գործողություններով Հենրի VIII-ը ձգտում էր սարսափի մեջ պահել ֆեոդալական արիստոկրատիային: 1540թ. զիխատվում է Թոմաս Կրոմվելը, որը գերմանական բողոքական ազնվականների հետ դաշինք ստորագրելու կողմանակից էր: Սակայն Եվրոպայի բոլոր կաթոլիկ Եկեղեցիների հետ կապերը խզելու քաղաքականությունը ձեռնատու չէր Հենրի VIII-ին և այդ պատճառով Կրոմվելը մեղադրվեց պետական դավաճանության մեջ: Հենրի VIII-ը մահացավ 1547թ.: Վեցը կնոջից (երկուսի հետ նա ամուսնալութեց, երկուսին զիխատեց) նա ուներ երեք երեխա՝ Մարիային՝ առաջին կնոջից՝ Եկատերինա Արագոնուհուց, Էլիզաբեթին՝ Աննա Բոլեյնից և Էդվարդին՝ Ջեյն Սեյմուրից: Մարիան դաստիարակվում էր կաթոլիկ ոգով և զիխավորում էր կաթոլիկ կուսակցությունը: Էլիզաբեթը զիխավորում էր բողոքականների կուսակցությունը, որովհետև Հռոմի պապը նրան համարում էր անօրինածին: Թագաժառանգն էր Էդվարդը:

Էդվարդ VI-ը (1547 – 1553թթ.) և Մարիա Թյուդոր (1553 - 1558թթ.): Սանկահասակ Էդվարդ VI-ի ժամանակ երկրի ժամանակավոր կառավարիչն էր Էդվարդի քենդանի՝ հերցոգ Սոմերսեթը: Սակայն նրա իշխանությունը երկար չտևեց: 1552 թ-ին դավադրության արդյունքում այն անցավ հերցոգ Նորթումբերլենդին, իսկ Սոմերսեթը զիխատվեց: Շարունակվում էր «նոր» արիստոկրատիայի և «նոր» ազնվականության դիրքերի անրապնդան գործնարար, Եկեղեցական հողերի բանագրավունք և ցանկապատումը: 1553թ. հունվարին Էդվարդ VI-ը ծանր հիվանդանում է: Հասկանալով, որ թագավորը մահանում է, հերցոգ Սոմերսեթը, ձգտելով ամեն գնով պահպանել իշխանությունը, որոշում է իր ուրդուն՝ Հիլֆորդին, ամուսնացնել Հենրի VII-ի նախարարաւա՝ Ջեյն Գրեյի հետ: Նրան հաջողվում է նոյնինիկ համոզել Էդվարդին Ճանաչել Ջեյն Գրեյին որպես երկրի գահաժառանգ: Սակայն Էդվարդի մահվանից հետո իր գահաժառանգի իրավունքները ներկայացնում է Մարիան՝ Հենրի VIII-ի և Եկատերինա Արագոնուհու դուստրը: Երկու կողմերը պատրաստվում էին պատերազմի, բայց, եթե Մարիան իր գործով մոտենում է Լոնդոնին, Նորթումբերլենդի բանակը ցրվում է:

ժողովուրդը մեծ ուրախությամբ դիմավորեց Մարիային: Նորթումբերլենդը, նրա որդին և Զեյն Գրեյջ գլխատվեցին:

Անգլիայի թագուհին է դաշնում Մարիա Թյուդոր (1553-1558), որի ժամանակ սկսվում է, այսպես կոչված, «կաթոլիկական ռեակցիան»: Մարիան անմիջապես վերականգնում է կաթոլիկ կրոնը և հաշտվում Հռոմի պապի հետ: Դաժան հետապնդումները են սկսվում բողոքականների նկատմամբ: Նրանցից շատերին այրում են (նոտավորապես 300 հոգի), որոնց թվում էր նաև արքեպիսկոպոս Կրանմերը: Մարիայի այդպիսի գործողությունները թույլ տվեցին նրան անվանել «Արյունարբու», սակայն կաթոլիկ Եկեղեցու լիարժեք վերականգնումը անհնար էր: Մարիա Թյուդորը այդպես էլ չհամարձակեց պահանջել կաթոլիկ Եկեղեցուց բռնագրավված հողերի վերադարձը: Միևնույն ժամանակ արտաքին քաղաքականությունում հսպանիայի հետ դաշնակցային կապերի հաստատումը մեծ դժգոհություններ առաջացրեց ազնվականության և բուրժուազիայի մոտ, որովհետև դաշինքը հսպանիայի հետ նշանակում էր պատերազմ Ֆրանսիայի հետ, ինչը տնտեսական առունու ձեռնոտու չէր Անգլիային: Ժողովրդի մոտ ավելի մեծ զայրույթ առաջացրեց Մարիայի ամուսնությունը հսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ II-ի հետ: 1558թ. Մարիան մահանում է, և Անգլիայի թագուհի է դաշնում Էլիզաբեթ I Թյուդորը (1558-1603)՝ Հենրի VIII-ի և Աննա Բոլեյնի դուստրը:

Էլիզաբեթ Թյուդորի կառավարումը: Պայքար պուրիտանների և կաթոլիկների դեմ: Էլիզաբեթ Թյուդորի կառավարման տարիները կարելի է բնութագրել որպես անգլիական բացարձակ միապետության ծաղկման շրջան: Դաշնալով թագուհի՝ Էլիզաբեթը վերականգնում է անգլիական Եկեղեցին, այսինքն Եկեղեցու անկախությունը Հռոմից: Միաժամանակ Էլիզաբեթը պայքարում էր ռեֆորմիստական շարժման և նրա ընդլայնման դեմ մասնավորապես շվեյցարացի ռեֆորմատոր ժան Կալվինի (1509-1564) գաղափարախոսության դեմ: Կալվինիզմը այդ ժամանակ դաշնում է բուրժուազիայի կրօնը: Բողոքականներին, իսկ ավելի ճիշտ կալվինիստներին, Անգլիայիում XVI դ. Վաթունական թվականներին անվանեցին պուրիտաններ (puritan-մաքուր): Պուրիտանները աջակցություն էին ստանում նոր ազնվականության և բուրժուազիայի կողմից: Այդ ժամանակ պուրիտանների դեկավարը և գաղափարախոսը Կարտրայտը էր, որը ձգտում էր ստեղծել այնպիսի Եկեղեցական կազմակերպություն, որտեղ հիմնական դերը պետք է

կատարեին, այսպես կոչված, պրեսբիտերները, որոնք պետք է ընտրվեին հանրության հարուստ անդամներից: Կարտրայտի կողմանակիցներին անվանում էին պրեսբիտերիաններ: Պուրիտանների ձախ թևը գլխավորում էր Բրաունը: Նա պահանջում էր խօթի բոլոր կապերը անզիական եկեղեցու հետ: Նրա հետոնորդներին անվանեցին հնդեաններներ: Հայածանքները պուրիտանների նկատմամբ ավելի ուժեղացան XVII-րդ. 90-ական թթ., երբ 1593թ. ընդունվեց օրենք, որով ամենահամար պուրիտանները պետք է դատապարտվեին մահապատժի: Գնալով պուրիտանիզմը դառնում է բուրժուազիայի ընդիմության դրոշը, և կառավարությունը մեծ վտանգ է տեսնում նրա մեջ: Սակայն իր ամբողջ կյանքի ընթացքում էլիզաբեթը պայքարում էր նաև կարոլիկների դեմ, որոնց կուսակցությունը գլխավորում էին հսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ II-ը՝ Մարիա Թյուդորի ամուսնը, Հռոմի պապը և, վերջապես, Մարիա Ստյուարտը՝ Շոտլանդիայի թագուհին: Նրա դեմ Շոտլանդիայում տեղի լորդերը ապստամբություն բարձրացրին, և Մարիան ստիպված եղավ փախչել Անգլիա՝ էլիզաբեթի մոտ: Սակայն Անգլիայում Մարիան վտանգ էր ներկայացնում էլիզաբեթի համար, որովհետև նրա հայրը՝ Շոտլանդիայի թագավոր Ջեյմս V Ստյուարտը Հենրի VII Թյուդորի դուստր Մարգարիտայի որդին էր, և Մարիան կարող էր պահանջ ներկայացնել Անգլիայի գահին տիրելու համար: Մարիան մեծ հեղինակություն ուներ երկրի հյուսիսային շրջաններում, որտեղ կարոլիկական ազդեցությունը դեռ ուժեղ էր, և որտեղ էլիզաբեթը ուներ շատ թշնամիներ տեղի բարոնների մեջ: Էլիզաբեթը ստիպված է լինում ծերբակալել Մարիա Ստյուարտին, սակայն շուտով վերջինս դառնում է հակապետական խռովությունների կենտրոնը, որն առաջին հերթին ուղղված էր, իհարկե, էլիզաբեթ I-ի դեմ: Դավադիրների նպատակն էր ազատել Մարիային և զահ բարձրացնել: Նրանք աջակցություն էին ստանում Հռոմի պապից և Ֆիլիպ II-ից: Սակայն էլիզաբեթը ինքն է հասցնում թշնամիներին վճռական հարվածը: 1587թ. փետրվարի 8-ին Մարիա Ստյուարտը գլխատվում է: Պետք է ասել, որ դա ուժեղ հարված էր ոչ միայն էլիզաբեթի թշնամիներին, այլ նաև ողջ կարոլիկ Եվրոպային: Մարիայի մահվանից հետո հսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ II-ն արդեն ինքն է պահանջ ներկայացնում Անգլիայի գահի համար: 1588թ. մայիսին հսպանիայի նավատորնը, որը կոչվում էր «Անհաղթ Արմադա» և բաղկացած էր 134 նավերից և մոտավորապես 22.000_գինվորներից, դրւու եկավ ծով՝ նպատակ ունենալով անցնել Լա-Մանշը և հասնել Անգլիա: Այդ վտանգի պահին էլիզաբեթի շուրջը հա-

մախմբվում է ամբողջ Անգլիայի ժողովուրդը՝ անկախ կրոնական, սոցիալական և այլ տարածայնությունների: Վճռական ծովային ձակատամարտը տեղի ունեցավ հուլիսի 28-ին Կալե քաղաքի մոտ: Անգլիական նավերը, որոնց թիվը հասնում էր 140-ի, ավելի թերեւ էին, և նրանց գետնավարելը հեշտ էր, ինչը չէր կարելի ասել Իսպանական ժամը նավերի մասին: Անգլիական նավատորմը հաղթանակ է տանում, իսկ իսպանական նավատորմը վերջնականապես ջախջախվում է քարձրացած փոթորկից: Անգլիական նավատորմը հասցնում է փրկվել նավահանգստում, իսկ Իսպանական նավատորմը այդ ժամանակ գտնվում էր բաց ծովում: Իսպանական նավերից շատերը խորտակվեցին կամ ջարդվեցին Շոտլանդիայի ափերի մոտ: 134 նավերից միայն 43-ն են վերադառնում Իսպանիա: «Արմադայի» կործանումը ունեցավ պատմական մեծ նշանակություն ոչ միայն Անգլիայի, այլ նաև ամբողջ Եվրոպայի համար: Տնտեսական և քաղաքական պայքարը Իսպանիայի և Անգլիայի միջև ավարտվում է վերջինիս փայլուն հաղթանակով, որից հետո Անգլիան գնալով դառնում է Մեծ ծովային երկիր և սկսում է վարել նվազողական, գաղութային քաղաքականություն:

1603թ. մարտի 24-ին մահանում է Էլիզաբեթ Թյուդորը՝ ժառանգորդ նշանակելով Մարիա Սույուտարտի որդուն՝ Ջեյմսին, որը այդ ժամանակ Շոտլանդիայի թագավորն էր՝ Ջեյմս VI անունով: Այդ քայլը, փաստորեն, նշանակում էր Անգլիայի և Շոտլանդիայի միավորումը մի թագավորի իշխանության տակ:

Իռլանդիայի գաղութացումը: Իռլանդիայի գաղութացումը Անգլիայի կողմից սկսվել էր դեռ XII դարում Հենրի II-ի կառավարման ժամանակ, երբ անգլիական բարոններին հաջողվեց գրավել Երկրի հարավ - արևելյան մի փոքր մասը: Սակայն Իռլանդիայի իսկական գաղութացումը տեղի է ունենում XVI դ. կեսից, երբ Հենրի VIII-ը 1541թ. ընդունում է Իռլանդիայի թագավորի տիտղոսը: Իռլանդիայի ազնվականությունը պետք է արդեն վասալական երդում տար: Հետո սկսվում է իռլանդական տոհմերին (կլաններին) պատկանող կալվածքների բռնագրավումը և անգլիական գաղութաբնակիչների տեղափոխումը այնտեղ: Մարիա Թյուդորի օրոք իռլանդական հողերի զանգվածային բռնագրավումը շարունակվեց, ինչպես նաև բռնագրավման էին ենթարկվում վանքապատկան հողերը: Իռլանդացիները մի քանի անգան ապստամբներին անգլիացիների դեմ, սակայն վերջիններս մեծ դաժանությամբ ճնշեցին դրանք:

Անգլիան XVII դ.: Անգլիական բուրժուական հեղափոխությունը

Հեղափոխության նախադրյալները: Տնտեսական զարգացումը հեղափոխության նախօրյակին: Սկսած XVII դ.-ից Անգլիայում արդյունաբերության տարրեր բնագավառներում տեղի էր ունենում արագ զարգացում: Օրինակ՝ հանքային արդյունաբերությունում 100 տարվա ընթացքում (1551-1651) ածուխի արդյունահանունը ավելացավ 14 անգամ հասնելով տարեկան 3մլն. տոննա ցուցանիշին: Երկարահալ արդյունաբերությունը նույնպես մեծ զարգացում ունեցավ: Արդեն XVII դ.-ի սկզբին Անգլիայում գոյություն ունեին 800 ծոլուման վառարաններ, որոնք շարաթական միջնում արտադրում էին 3-4 տոննա մետաղ: Մեծ հաջողությունների էր հասել նավաշինությունը: Սակայն ամենամեծ զարգացումը ստացավ մահուդագործությունը: Բրդի մշակումը մեծ տարածում ստացավ Անգլիայում և առաջին հերթին ավելի զարգացավ հարավ-արևելյան կոնսուլյուններում: XVI դ. Անգլիայի ամբողջ արտահաննան 80 տոկոսը կազմում էր մահուդը: Սակայն, 1614 թ. չշակված բրդի արտահանումը արգելվեց: Այսպիսով, եթե Անգլիան մինչև այդ բուրդ էր արտահանում երկրից, ապա այսուհետև նա արտաքին շուկաներ արտահանում էր միայն բրդից պատրաստի արտադրանք:

Մեծ հաջողությունների էր հասել նաև առևտուրը: Արդեն XVI դ. Անգլիայում կազմավորվում է ազգային շուկա: Արտաքին առևտուրը նույնպես մեծ զարգացում ստացավ, և երկրում ստեղծվեցին արտաքին առևտուր վարելու համար տասնյակ առևտուրյախն ընկերություններ, որոնք բերում էին հսկայական եկամուտներ: Արտաքին առևտուրի արագ զարգացումը իր հերթին արագացնում էր արդյունաբերության կապիտալիստական ձանապարհով վերակառուցելու գործնքները: Սակայն պետք է նշել, որ Անգլիան առևտուրի և ծովագնացության մակարդակով դեռ զիջում էր Հոլանդիային: Ինչպես ասվեց, արտաքին առևտուրի զարգացումը նպաստեց այն բանին, որ գնալով կապիտալիստական մանուֆակտուրան սկսեց փոխարինել ֆեոդալական և հանքարական արդյունաբերության կառուցվածքին:

Անգլիայում այդ ժամանակ գոյություն ունեին կենտրոնացած մանուֆակտուրաներ, որտեղ մի մարդու համար մի տեղում աշխատում էին հարյուրավոր վարձու բանվորներ: Օրինակ՝ Քեսվիք

քաղաքում պղնձահալման մանուֆակտուրայում գրալված էր մոտավորապես 4.000 բանվոր: Համեմատաբար խոշոր մանուֆակտուրաներ գոյություն ունեին մահիւդագործության, հանքային, նավաշինության, զինագործության արդյունաբերության բնագավառներում: Սակայն ամենամեծ տարածում ստացան ոչ թե կենտրոնացված, այլ ցիրուլար մանուֆակտուրաները գյուղերում, երկրի տարբեր շրջաններում, որտեղ վարձու բանվորները աշխատում էին իրենց տներում կատարելով տարբեր աշխատանք: Մանուֆակտուրաների տարածման համար մեծ նշանակություն ուներ ցանքապատճան գործընթացը, երբ հողից կտրված գյուղացիները դաշնում էին վարձու բանվորները: Հանքարության համակարգը քաղաքներում ճնշող ազդեցություն ուներ: Սակայն այստեղ էլ, և առաջին հերթին Լոնդոնում, արհեստավորների մեջ տեղի էր ունենում շերտավորում՝ հարուստ վարպետներ, աշակերտներ և փոքրաթիվ վարձու բանվորներ: Լոնդոնը Անգլիայի ամենախոշոր քաղաքն էր՝ արդյունաբերության և առևտուրի հիմնական կենտրոնը: Հեղափոխության նախօրյակին այստեղ բնակվում էր մոտավորապես 200.000 մարդ: Մյուս խոշոր քաղաքներից էին Բրիստոլը (29.000 մարդ), Նորվիչը (24.000 մարդ), Յորք (10.000): Չնայած տնտեսական զարգացման արագ տեմպերին՝ Անգլիան XVII դ. առաջին կեսին արդյունաբերության զննիանուր զարգացումով, ինչպես նաև առևտուրի բնագավառում դեռ զգալիորեն զիջում էր Հոլանդիային: Բացի այդ, արդյունաբերության և առևտուրի զարգացման տեմպերը Անգլիայում կարող էին էլ ավելի բարձր լինել, սակայն բացարձակ միապետության համակարգը խոչընդոտում էր դրան:

Անգլիան XVII դ. մանում էր հիմնականում ագրարային երկիր: 5 մլն. բնակչությունից մոտավորապես 4 մլն. ապրում էին գյուղերում: Այդ ժամանակաշրջանում Անգլիայի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունը նրանում էր, որ բուրժուական զարգացումը այստեղ չէր սահմանափակվում միայն արդյունաբերությանը և առևտուրով: XVI- XVII դ.դ. գյուղատնտեսության զարգացումը ոչ միայն հետ չէր մնացել արդյունաբերության զարգացումից, այլ նոյնիսկ առաջ էր անցել: Բանն այն է, որ շատ հնուց անգլիական գյուղը կապված էր շուկայի հետ և հիմնանա, վաստորեն, նոր կապիտալիստական արդյունաբերության և նոր կապիտալիստական հողագործությունը ավելի շատ քան արդյունաբերությունը դաշնում է կապիտալների ներդրման շահավետ օբյեկտ:

Անգլիական գյուղում կապիտալի նախնական կուտակման գործնքացը ավելի արագ էր կատարվում:

Անգլիական գյուղացիությունը (յոմենները) հեղափոխության նախօրյակին բաժանվում էր հետևյալ կարգերի.

1. Ֆրիդուլերներ՝ գյուղացիության ամենահարուստ շերտը, որոնց հողաբաժնները հանդիսանում էին նրանց սեփականությունը,

2. Կոպիգուլերներ: Այս կարգին պատկանում էր գյուղացիության մեծամասնությունը: Նրանք իրենց հողաբաժնները պահում էին պայմանագրով: Մի մասը իրավունք էր ստացել փոխանցել հողաբաժնները որպես ժառանգություն, սակայն իհմնական մասը իրավունք էր ստանում պահել հողաբաժնները միայն 21 տարի: Բացի դրանից լենդորդից էր արդեն կախված՝ կստանա՞ տղան հորից հողաբաժնը, թե նա պետք է հեռանար հորից ժամկետը լրանալուց հետո: Հողաբաժնի պահման ժամկետը լրանալուց հետո հողային ռենտան կարող էր բարձրացվել լենդորդի կողմից: Դա, ինչպես նաև ցանքապատումը, ստիպում էր կոպիգուլերներից շատերին հրաժարվել հողաբաժններից և դառնալ վարձակալներ կամ վարձու բանվորներ:

3. Կոտտերներ: Գյուղացիության ամենաաղքատ մասն էին կազմում: Նրանք հող չունեին և զբաղված էին բատրակությամբ:

Դասակարգային ուժերի տեղաբաշխումը հեղափոխության նախօրյակին: Նախահեղափոխական Անգլիայի տնտեսական զարգացման առանձնահատկություններից էր բխուն նաև անզիհական հասարակության սոցիալական կառուցվածքը, որը և որոշեց պայքարող ուժերի տեղաբաշխումը հեղափոխության ժամանակ:

Անգլիական հասարակությունը, ինչպես և նրա ժամանակակից ֆրանսիական հասարակությունը, բաժանվում էր երեք դասերի՝

1. հոգևորականություն, 2. ազնվականություն և 3. հասարակ ժողովուրդ: Սակայն, ի տարբերություն Ֆրանսիայի, դասերը Անգլիայում իրարից մեկուսացված չէին: Անցումը մի դասից մյուսը այս-տեղ տեղի էր ունենում ավելի հեշտությամբ: Արիստոկրատական ազնվականության շրջանագիծը Անգլիայում շատ նեղ էր: Պերի (լորդի) կրտսեր տղաները ստանում էին միայն ասպետի կոչում և հաճախակի նրանք ոչ միայն ձևականորեն անցնում էին ցածր

ազնվականության (շենտրի) կազմի մեջ, այլ իրենց ապրելակերպով դառնում էին ազնվականներ-ձեռնարկատերեր, այսինքն բուրժուազիային մոտիկ մարդիկ: Մյուս կողմից բուրժուազիայի ներկայացուցիչները հաճախակի ձեռք էին բերում ազնվականությանը պատկանող տիտղոսներ և գինանշաններ՝ շարունակելով իրենց կապիտալիստական արտադրությունը: Այսպիսով անզիական ազնվականությունը, լինելով միասնական դաս, մյուս կողմից, փաստորեն, պառակտվել էր երկու տարբեր սոցիալական շերտավորումների: «Եղափոխության ժամանակ նրանք հայտնվեցին տարբեր ձամբարներում:

Ինչպես ասվեց, ազնվականներից շատերը, որոնք հիմնականում մանր և միջին ազնվականության ներկայացուցիչներն էին, զբաղվում էին կապիտալիստական ձեռներեցությամբ: Նրանք հաց և բուրդ էին վաճառում, գարեջուր էին եփում, պանիր պատրաստում, զբաղվում էին առևտրով և ծովագնացությամբ: Նրանք, գնելով նոր հողատարածքներ, ձգտում էին մեծացնել իրենց կապիտալիստական շահույթը: Զգուում էին նաև արագացնել ցանկապատճան գործընթացը՝ ապահովելով ազատ ձեռներեցությունը, սահմանափակել թագավորական իշխանությունը՝ ստիպելով նրան ծառայել երկրի կապիտալիստական զարգացման շահերին: Այդպիսի ազնվականությանը կարելի է անվանել «նոր ազնվականություն» (շենտրի):

Ազնվականության մյուս մասը, այդ թվում և արիստոկրատականը, իրենց եկամուտները շարունակում էին ստանալ իին ֆեոդալական ռենտաներից և շահագրգուված էին բացարձակ միապետության պահպաննան և անրապնդման մեջ: «Հին ազնվականություն» հիմնականում երկրի հյուսիսային և արևմտյան կոճաւություններից էր: Այդ մեծատոհմիկ անձերը, որոնց տնտեսական վիճակը գնալով վատանում էր, այնուամենայնիվ, բարձրից էին նայում «նոր ազնվականների» վրա և չէին ցանկանում կիսել նրանց հետ իրենց իշխանությունը և արտոնությունները: «Ենց այդ զանազան թագավորական արտոնություններն էին փրկում «հին ազնվականությանը» վերջնական անկումից: Այդ ազնվականությունը պայքարում էր բացարձակ միապետության անրապնդման հանար: Նրանց հիեալն էր բացարձակ միապետությունը Ֆրանսիական կամ Իսպանական օրինակով: Այսպիսով, իին ազնվականությունը, ինչպես նաև անզիական եկեղեցին, բացարձակ միապետության և Սոյուզարտների հենարանն էր:

Անգլիական բուրժուազիան XVII դ. սկզբին իրենից ներկայավցնում էր անմիատարր զանգված: Բուրժուազիայի վերնախավը բաղկացած էր հարուստ ֆինանսիստներից և առևտրականներից, որոնք սերտ կապեր ունեին թագավորական իշխանության և արիստոկրատիայի հետ: Թագավորին և արիստոկրատներին ֆինանսական բուրժուազիան վարկավորում էր, իսկ առևտրականները թագավորից ստանում էին տարբեր տեսակի պատենտներ և մենաշնորհներ: Բուրժուազիայի այդ վերնախավը, ինչպես նաև «նոր ազնվականներից» շատերը հոյս ունեին փոխզիջման զալ թագավորի հետ: Թագավորական իշխանության հանդեպ ավելի թշնամական դիրք էին բռնել բուրժուազիայի միջին և ստորին խավերը, որոնք զրկված էին թագավորական պատենտներից և մենաշնորհներից և դժգոհ էին արիստոկրատիայի ճնշող ազդեցությունից: Նրանք ձգտում էին ձեռք բերել ձեռներեցության և առևտրի ազատություն:

Կրոնական գաղափարախոսությունը: Բացարձակ միապետության թշնամիները հանդես էին զալիս բուրժուական վերափոխումների համար նոր «մաքուր» կրոնական դրոշի տակ՝ դատապարտելով անգլիական եկեղեցին: Անգլիական եկեղեցին ուներ շատ մեծ նշանակություն միապետության ամրապնդման և պաշտպանության գործում, առավել ևս, որ թագավորական իշխանությունը չուներ ուժին պրոֆեսիոնալ բանակ և բյուրոկրատական ապարատ: Եաիսկոպոսները և մյուս հոգևոր անձինք, որոնց նշանակում էր թագավորը, կատարում էին նաև, փաստորեն, թագավորական չինովնիկների պարտականությունները: Այսպիսի պայմաններում ամեն մի քննադատություն, որը ուղղված էր բացարձակ միապետության դեմ, անխուսափելիորեն ուղղված էր նաև եկեղեցու դեմ: Չէր կարելի վերացնել բաձարցակ միապետությունը՝ չվերացնելով նրա գաղափարախոսական հեմարանը՝ անգլիական եկեղեցին: Այդ պատճառով միապետության դեմ ընդդիմությունը Անգլիայում դուրս եկավ պուրիտանական կրոնական դրոշի տակ (PURUS – մաքուր; այսինքն՝ պայքար հավատի «մաքության» համար): Ընդդիմության համար կրոնական գաղափարախոսությունը դարձել էր կալվինիզմը, որը մինչև այդ, Ռեֆորմացիայի ժամանակաշրջանում, հաղթել էր Շվեյցարիայում, Նիդերլանդներում և 1566թ. բուրժուական հեղափոխության դրոշն էր Նիդերլանդներում: Պուրիտանիզմը Անգլիայում դարձավ կալվինիզմի տարատեսակը: Պուրիտանները ժխտում էին եպիսկոպոսությունը, պահանջում էին եկե-

ղեցու անկախությունը թագավորական իշխանությունից: Նրանք դեմ էին շքեղ ծիսակատարություններին և շքեղ հագուստին: Նրանք կողմնակից էին «էժան» եկեղեցու, համեստ ապրելակերպի և աշխատասիրությանը: Դա միջին և մանր բուրժուազիայի բողոքի ձևն էր արքունիքի և «հին ազնվականության», նրանց շքեղ և անբարոյական ապրելակերպի դեմ: Պուրիտանները հավատում էին, որ աստված ամեն մի մարդու նախանշել է նախօրոք հատուկ հարկում և ճակատագիրը ինչպես կյանքում, այդնպես էլ մահվանից հետո: Նրանք համոզված էին, որ Աստված իրենց է ընտրել հավատը «մաքրելու» համար:

Սակայն պուրիտանները միասնական չէին: Նրանք բաժանվում էին 2 հիմնական հոսանքների՝

1. Պուրիտանիաներ: Կազմում էին պուրիտանների չափավոր թևը: Նրանք պահանջում էին «մաքրել» անգլիական եկեղեցին կաթոլիկության մնացորդներից՝ միևնույն ժամանակ պահպանելով կազմակերպական կապեր նրանց հետ: Պուրիտանիանները դեմ էին եափսկոպոսությանը և կողմնակից էին այնպիսի եկեղեցական կազմակերպությանը, որտեղ հիմնական դերը պետք է կատարեին հավատացյալների կողմից ընտրված պուրիտանները (քահանա): Պուրիտանների կողմնակից էին, հիմնականում, հարուստ վաճառականները և նոր ազնվականության վերնախավը:

2. Ինդեպենդենտներ: Մրանք կազմում էին պուրիտանների ձախ թևը, որոնք դեմ էին միասնական եկեղեցուն և գտնում էին, որ ամեն մի կրոնական համայնք պետք ինքնուրույն լինի: Նրանք դեմ էին ոչ միայն եափսկոպոսներին, այլ նաև պուրիտորներին համարելով նրանց «նոր բռնապետներ»: Փաստորեն, ըստ ինդեպենդենտների, միասնական եկեղեցին պետք է բաժանվեր մի շարք ինքնուրույն համայնքների և աղանդների: Այս հոսանքը իր կողմնակիցները ուներ մանր և միջին բուրժուազիայի, գյուղացիության և նոր ազնվականության շարքերի մեջ:

Այսպիսով, կարող ենք գալ այն եզրակացության, որ պուրիտանական շարժումը Անգլիայում իր էությամբ բուրժուական շարժում էր, և կրոնի միջոցով բուրժուազիան իր դասակարգային պահանջներն էր ներկայացնում: Պուրիտանները չէին սահմանափակվում անգլիական եկեղեցու քննադատությամբ, այլ օգտագործում էին այդ քննադատությունը նաև իրենց տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական պահանջների հիմնավորման համար: Իսկ այդ պա-

հանջները իմանականում հետևյալն էին՝ 1. թագավորական իշխանության սահմանափակում, 2. կապիտալիստական ձեռներեցության ազատություն, 3. պարլամենտի գերիշխանության հաստատում թագավորական իշխանության նկատմամբ:

**Զեյմս I Ստյուարտի քաղաքականությունը (1603-1625թթ.):
Կառլոս I (1625-1649թթ.): Կառլոս I կառավարումը առանց**

պարլամենտի: XVI դ. վերջին՝
թյուրուների ժամանակ, բա-
ցարձակ միապետությունը
Անգլիայում կարևոր դեր էր
խաղում՝ պաշտպանելով
առևտուրը և ծովագնացությու-
նը ֆեռղալական կամայակա-
նությունից: Դրանով էր բա-
ցատրվում Էլիզաբեթ թագուհու
համբավը ոչ միայն ազնվակա-
նության, այլ նաև վաճառա-
կանների մոտ: XVI դ. անգլիա-
կան միապետությունը հենվում
էր պարլամենտի աջակցության
վրա, իսկ բացարձակ միապե-
տությունը՝ որպես կառավար-
ման ձև, Անգլիայում այդպես էլ չձևավորվեց (ինչպես օրինակ
Ֆրանսիայում և Իսպանիայում): Սակայն Ստյուարտների ժամա-
նակ որությունը փոխվեց: Մի կողմից տնտեսական աճ ունեցող
բուրժուազիան և նոր ազնվականությունը պահանջում էին ձեռներ-
եցության և առևտուրի ազատություն, մյուս կողմից՝ Ստյուարտները
կատաղի պաշտպանում էին «իին ազնվականության» շահերը և
ձգտում էին ամրապնդել սեփական իշխանությունը: Ստյուարտնե-
րի առաջին ներկայացուցիչը՝ Զեյմս I-ը, Սարիա Ստյուարտի որ-
դին էր, ծագումով շոտլանդացի (նա նաև Շոտլանդիայի թագա-
վորն էր) և բացարձակ միապետության համոզված պաշտպան էր:
Նա նույնիսկ ձգտում էր վերացնել պարլամենտը և համոզված էր,
որ թագավորական իշխանությունը տրված է Աստծո կողմից: Էլ ա-
վելի վճռական քաղաքականություն էին վարում Զեյմս I-ի որդին՝
Կառլոս I-ը, և նրա կինը՝ Հենրիետա-Սարիան՝ Ֆրանսիայի թագա-
վոր Հենրի IV-ի դուստրը: Թագավորական գանձարանը համարե-
լու համար Կառլոս I-ը սիստեմատիկորեն նոր հարկեր էր գանձում՝

Կառլոս I

առանց պառլամենտի հավանության: Դժգոհներին ձերբակալում էին: 1628թ. պառլամենտը ներկայացրեց թագավորին «Իրավունքի մասին հանրագիրը (պետիցիա)», որտեղ նշված էր, որ թագավորի գործողությունները անօրինական են և խախտում են «Ազատության մեջ խարտիայի» սկզբունքները: Թագավորը խոստացավ նկատի առնել հանրագիրը, սակայն 1629 թ. ցրեց պառլամենտը և 11 տարի չհրավիրեց այն:

Կառլոս I-ի՝ առանց պառլամենտի կառավարումը ուղեկցվում էր ֆեոդալական ռեակցիայի ուժեղացումով: Թագավորական իշխանությունը պաշտպանում էր իին ազնվանականության արտոնությունները, անգիհական եկեղեցու շահերը և նոր հարկերի հաշվին ձգուում էր ավելացնել սեփական եկամուտները: Թագավորի ամենամոտ խորհրդականներն էին կոմս Ստրաֆֆորդը, իշլանդիայի լորդ-փոխարքան, որը ժամանակին ընդդիմության շարքերում էր, սակայն հետո հանուն կարիքայի անցավ թագավորի կողմը և քենթերքերյան արքեպիսկոպոս Լոդը, որը դաժանորեն հետապնդում էր պուրիտաններին: Թագավորի կողմից անցկացված տնտեսական քաղաքականությունը չէր հաճապատասխանում «նոր ազնվականության» և բուրժուազիայի շահերին: Թագավորը առանձին վաճառականներին առևտուր վարելու համար մենաշնորհներ էր վաճառում, նոր հարկեր էր մտցնում: Այդ ամենը խանգարում էր ազատ ձեռներեցության զարգացմանը և մեջ դժգոհություն էր առաջացնում ամբողջ ժողովրդի մոտ: Արտաքին քաղաքականության մեջ Կառլոս I-ը ձգուում էր դաշնակցային կապեր հաստատել հսպանիայի հետ, ինչը չէր հաճապատասխանում անգլիական առևտորական բուրժուազիայի շահերին, որովհետև հսպանիան Անգլիայի համար հիմնական մրցակիցն էր ծովում և խանգարում էր նրան վարել անդրօվկիանոսյան և գաղութային քաղաքականություն:

Հեղափոխության սկիզբը (1640-1642թ.): 1637թ. Շոտլանդիայում թագավորի դեմ ապստամբություն բարձրացավ: Պատերազմը Շոտլանդիայի հետ պահանջում էր մեջ ֆինանսական ծախսեր, իսկ թագավորական գանձարանը դատարկ էր: Նոր հարկերի գանձման և նոր փոխառություններ կնքելու համար Կառլոս I-ը 1640թ. ապրիլի 13-ին ստիպված եղավ պառլամենտ հրավիրել: Սակայն արդեն մայիսի 6-ին թագավորը ցրեց այն, որովհետև պարլամենտը չհամաձայնեց նոր հարկեր հաստատել: Այս պառլամենտը պատմության մեջ մտավ «կարճատև պառլամենտ»

անվանումով: Սակայն թագավորի այդ քայլը միայն բողոքների նոր ալիք բարձրացրեց Երկրում և, բացի այդ, գանձարանը շարունակում էր դատարկ մնալ: Կառլոս I-ը ստիպված է լինում 1640թ. նոյեմբերի 3-ին նոր պառլամենտ հրավիրել: Ընդդիմությունը ակնհայտ հաղթանակ տարավ ընտրությունների ժամանակ: Նոր պառլամենտը իր գործութեալիքունը շարունակեց մինչև 1653թ. նոյեմբերի 20-ը և պատմության մեջ մտավ «Երկարատև պառլամենտ» անվանումով: Պատգամավորների մեջ մասը պատկանում էր նոր ազնվականության շարքերին, և նրանց առաջնորդներից էին Պիմը և Հեմպենը: Ընդդիմությունը պահանջում էր չեղյալ համարել թագավորի կողմից ընդունված նոր հարկերը, հաստատել ձեռներեցության և առևտորի պատություն և վերջ տալ թաղարական ճնշումներին: Թագավորը ստիպված եղավ զիջումներ անել: Պարլամենտը վերացրեց մենաշնորհների բաշխումը ներքին առևտորում, իսկ քաղաքական կալանավորները ազատ արձակեցին: Բացի այդ, համայնքների պալատի ճնշման տակ թագավորը համաձայնվում է կալանավորել Ստրաֆֆորդին և արքեպիսկոպոս Լոդին: Հանայնքների պալատը պահանջեց, որպեսզի Ստրաֆֆորդի նկատմամբ դատավարություն տեղի ունենա և ընդունեց պետական հանցագործության մասին հաստուկ օրենքը, որը թույլ կտար մեղադրել Ստրաֆֆորդին պետական դավաճանության մեջ և դատապարտել մահվան: Ակզրից թագավորը դեմ էր Ստրաֆֆորդի մահապատժին, սակայն ընդդիմության և ժողովորի ճնշման տակ Կառլոս I-ը ստիպված եղավ նախ հաստատել օրենքը, որով թագավորը գրկվում էր պառլամենտը ցույլու հրավունքից, իսկ հետո ստորագրել Ստրաֆֆորդին մահապատժի ենթարկելու մասին հրամանը, ինչը և տեղի է ունենում 1641թ. մայիսի 12-ին: Այս պահից հետո պառլամենտը բաժանվեց հեղափոխության կողմնակիցների և «ռոյալիստների»: Առաջններին անվանեցին «կլորագլուխներ», իսկ ռոյալիստներին «կավալերներ»: Ընդդիմության դժգոհությունը ավելի է ուժեղանում այն բանից հետո, եթե 1641թ. աշնանը Իռլանդիայում ապստամբություն է բարցրանում, իսկ Կառլոս I-ը, փաստորեն, ոչինչ չի ձեռնարկում այդ ապստամբությունը ճնշելու համար: Մյուս կողմից՝ պառլամենտը չէր ցանկանում թագավորին թույլ տալ զորք հավաքել՝ վախենալով, որ նա բանակը կօգտագործի պառլամենտի դեմ: 1641թ. նոյեմբերի 22-ին պառլամենտը ընդունում է շատ կարևոր փաստաթուղթ՝ «Մեծ դեմոնստրացիա» (բողոք) թագավորական իշխանության չարաշահումների դեմ: Այնտեղ թվարկվում էին ընդդիմության բոլոր պա-

հանջները: Թագավորը հրաժարվեց հաստատել այդ փաստաթուղթը: Նա պահանջեց կալանավորել պառլամենտական ընդիմության հինգ առաջնորդներին և պատրաստվում էր ցրել պառլամենտը: 1642թ. հունվարի 3-ին թագավորը գինվորական պահակախնդիր հետ միասին եկավ համայնքների պալատ՝ նպատակ ունենալով կալանավորել ընդիմության առաջնորդներին, սակայն վերջիններս թաքնվել էին լոնդոնյան Սիթիում: Պարլամենտը պաշտպանելու համար Լոնդոն էին գալիս հազարավոր մարդիկ: Նրանց մեջ էին գյուղացիներ, արհեստավորներ, ինչպես նաև նոր ազնվականության ներկայացուցիչներ: Վերջին պատրվակը, որից հետո թագավորի և պառլամենտի միջև խզվեցին բոլոր հարաբերությունները եղավ այն, որ պառլամենտը չհաճածայնվեց թագավորի իշխանության տակ թողմել ռազմական ուժերի դեկավարությունը: 1642թ. հունվարին Կառլոս I-ը մեկնում է Լոնդոնից դեպի Երկրի հյուսիս և սկսում է բանակ հավաքել:

Քաղաքացիական պատերազմի առաջին փուլը (1642-1646թթ.): 1642թ. օգոստոսի 22-ին, բարձրացնելով իր դրոշը Նորթինգեմում, թագավորը, փաստորեն, պատերազմ հայտարարեց պառլամենտին: Երկիրը բաժանվեց պառլամենտի և թագավորի կողմնակիցների միջև: Պառլամենտի նյութապես ավելի լավ էր ապահոված: Նրան պաշտպանում էին Երկրի ամենազարգացած և բնակեցված հարավ-արևելյան մասերը: Կարլուրագույն նավահանգիստները և նավատորնը գտնվում էին պառլամենտի ծեռքբերում: Պառլամենտի կողմն էր նաև լոնդոնյան Սիթին՝ իր ֆինանսական հարստություններով: Սակայն պառլամենտը չուներ լավ պատրաստված, պրոֆեսիոնալ բանակ: Նրա ռազմական ուժերը կազմված էին կոմսություններին պատկանող ոստիկանությունից և վարձկան գինվորներից: Թագավորը հենվում էր Երկրի հյուսիսային և արևմտյան մասերի վրա, սակայն պատերազմի սկզբից թագավորական բանակը, որը կազմված էր հիմնականում ազնվականներից, ավելի լավ էր պատրաստված:

Պառլամենտում ռոյալիստների հեռանալուց հետո մնացին Երկու կուսակցություններ՝ պրեսբիտերները և ինդեպենդենտները: Ինչպես նշվել էր, պրեսբիտերները պաշտպանում էին նոր ազնվականության, վերնախավի և խոշոր բուրժուազիայի շահերը, որոնք չին ուղղում թաղաքացիական պատերազմը հասցնել մինչև վերջ և հաղթել թագավորին, այլ ձգուում էին փոխգիշման գալ նրա հետ: Ինդեպենդենտները, ընդհակառակը, համարում էին, որ

միայն հաղթանակը թագավորի նկատմամբ կարող է դառնալ պայման փոխզիջնան հաճար: Պարլամենտում պրեսբիտերները կազմում էին մեծամասնություն: Հրամանատարությունը պարլամենտական գործերում նոյնպես գտնվում էր պրեսբիտերների ծեռքերում (գլխավոր հրամանատարը կոնս Էսեքսն էր): Ինդեպենդենտները պաշտպանում էին նոր ազնվականության միջին և ստորին խավերի, ինչպես նաև մանր և միջին բուրժուազիայի և հարուստ գյուղացիության շահերը: Պարլամենտում նրանք կազմում էին փոքրամասնություն, սակայն մեծ ազդեցություն ունեին բանակը: Սկզբնական շրջանում պարլամենտական բանակը պարտություններ էր կրում, և թագավորական բանակը արդեն նոտենում էր Լոնդոնին: Թագավորն ուներ ռազմական առավելություն: Պետք է նշել, որ ռազմական գործը Անգլիայում, ընդհանրապես, ցածր մակարդակի վրա էր: Հրետանի համարյա չկար: Թագավորական բանակում կար ազնվականներից կազմված հեծելազոր, իսկ պարլամենտական բանակում, փաստորեն, հեծելազոր գոյություն չուներ, ինչը, ի վերջո, բերում էր նրանց պարտություններին: Բացի այդ պրեսբիտերների և նրանց գեներալների ու սպաների երկերեսանությունը ու փոփոխականությունը կարող էր բերել հեղափոխության պարտությանը: Միայն բանակի արմատական բարեփոխումը կարող էր փոփոխել պատերազմի ընթացքը:

Օլիվեր Կրոմվելը և բանակի բարեփոխումները: Առաջին քաղաքացիական պատերազմի ավարտը: Պարլամենտական

Օլիվեր Կրոմվել

բանակի բարեփոխումներ անցկացրեց ինդեպենդենտների առաջնորդներից մեկը՝ Օլիվեր Կրոմվելը (1599-1658): Կրոմվելը ծնվել է 1599թ. ապրիլի 25-ին Հանտինգտոն փոքրիկ քաղաքում, որը գտնվում է Միջին Անգլիայում: Կրոմվելը նոր ազնվականությունից էր, երկար տարիներ ապրել էր տոհմական կալվածքում՝ գրադարանու վեցությանը: Իր կոմսությունում նա վայելում էր մեծ հեղինակություն: Կրոմվելը Կարձատև և Երկարատև պարլամենտների

պատգամավոր էր, որտեղ նա դարձել էր ինդեպենդենտների առաջնորդներից մեկը: Կրոմքելը շատ լավ գիտեր հեծելազորային գործը և ստեղծել էր իր համերկրացիներից բաղկացած հեծելազորային գունդ: Արդեն 1643թ. նա ստանում է գնդապետի կոչում: Հեղափոխության ընթացքում Կրոմքելը իրեն դրսևորեց որպես խոշոր քաղաքական գործիչ և գորավար: Կրոմքելը հասկանում էր, որ միայն զինված, կարգապահ և հեղափոխական բանակը կարող էր հաղթել ոյության մեջ: Նա գտնում էր, որ հեղափոխական բանակը պետք է կազմված լինի ոչ թե վարձկան զինվորներից, այլ կամավորներից, որոնք պետք է նվիրված լինեն հեղափոխությանը: Սպաներին նա նշանակում էր ոչ թե ելենով նրանց ազնվական ծագման հատկանիշից, այլ հասարակ մարդկանցից, որոնք աչքի էին ընկել իրենց քաջությամբ, ռազմական ընդունակություններով և հեղափոխական գործին նվիրվածությամբ: Կրոմքելի ջոկատը անվանեցին «Երկարակողայիններ» (այրոնսայդ): Բանակի բարեփոխումը տալիս էր իր արոյունքները: Արդեն 1643թ. 12000 կամավորներ պառլամենտական բանակի կազմի մեջ մտան (կամավորների հիմնական մասը բաղկացած էր յոնեններից և արհեստավորներից): Պատերազմական գործողություններում բեկում է տեղի ունենում: Այսպես, 1645թ. փետրվարին պառլամենտը Կրոմքելի առաջարկությամբ ընդունում է բանակի նոր կարգավորման մասին օրենքը, համաձայն որի՝ տարբեր ջոկատների փոխարեն պետք է ստեղծվեր միասնական բանակ: Բանակից հեռացվեցին մի շարք գեներալներ և սպաներ, ինչից հետո բանակի դեկավարումը անցավ ինդեպենդենտներին: Գլխավոր հրամանատար դարձավ ինդեպենդենտ Ֆերֆաքսը: Կրոմքելը ստացավ գեներալ-լեյտենանտի կոչում: Բանակի բարեփոխումը ինդեպենդենտների համար առաջին խոշոր հաղթանակն էր արեսթիտերների նկատմամբ: Նոր պառլամենտական բանակը վճռական հաղթանակ է տանում թագավորական գործի նկատմամբ 1645թ. հունիսի 14-ին Նեգրի մոտ: Ույալիստները լիակատար պարտություն կրեցին՝ կորցնելով 5.000 մարդ, իսկ թագավորը ստիպված եղավ փախչել Շոտլանդիա, որտեղ նա գերի ընկավ շոտլանդական արեսթիտերների մոտ: Կերզիններս գերազանցին 400000 ֆունտ ստերլինգով վաճառել Կառլոս I-ին պառլամենտին: Այսպես ավարտվեց առաջին քաղաքացիական պատերազմը:

Քաղաքական պայքարը / Քաղաքացիական պատերազմից հետո: Պարլամենտի հաղթանակը դեռ չէր նշանակում միապե-

տության վերացում: Ե'վ պրեսբիտերները, և՝ ինդեպենդենտները ցանկանում էին տարբեր հիմունքների վրա, բայց թագավորի հետ փոխզիջման գալ: Պատերազմի ժամանակ պառլամենտը մի քանի կարևոր օրենքներ ընդունեց: Օրինակ՝ 1. Վերացվում էր Եպիսկոպոսությունը, և Եկեղեցին պետք է ստանար պրեսբիտերական կարգավիրում, 2. թագավորի, Եպիսկոպոսների, ռոյալիստների հողերը արգելակալանքի (սեկվեստրի) դրվեցին, ինչից հետո հողերի գգալի մասը վաճառվեց նոր ազնվականությանը և բուրժուազիային: Սակայն պառլամենտը ոչինչ չարեց գյուղացիության համար: Կոպիգոլդը մնաց, իսկ ցանկապատճան գործընթացը շարունակվում էր: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Երկարատև պառլամենտի գործունեությունը պրեսբիտերների տիրապետության ժամանակ ծառայում էր խոչոր բուրժուազիայի և նոր ազնվականության վերնախավի շահերին: Ինդեպենդենտները, որոնք պաշտպանում էին միջին և մանր բուրժուազիայի շահերը, դժգոհ էին այդ քաղաքականությունից: Բացի այդ, նրանք դժգոհ էին նաև, որ Եկեղեցին պրեսբիտերական կարգավորում ստացավ: Այդ վիճակում քաղաքական պայքարի սրումը պրեսբիտերների և ինդեպենդենտների միջև դառնում էր անխուսափելի: Սակայն ինդեպենդենտները պրեսբիտերների նկատմամբ ունեին մի շարք առավելություններ, որոնցից ամենազիստը բանակի՝ նրանց ձեռքբերում գտնվելն էր: Պրեսբիտերները՝ համարելով, որ հեղափոխությունը ավարտվել է և պետք է շտապ համաձայնանության գալ թագավորի հետ, ցանկանում էին ցրել բանակը, ինչը չէր համապատասխանում ինդեպենդենտների նպատակներին: Նրանք կողմնակից էին հեղափոխության խորացնանը, պառլամենտական իշխանության ընդլայնմանը և, Վերջապես, ձեռներեցության և առևտորի ազատությանը բոլորի համար, ինչը համապատասխանում էր միջին և մանր բուրժուազիայի և նոր ազնվականության շահերին: Երբ պառլամենտը փորձ արեց ցրել բանակը, Կրոնմվելը 1647 թ. օգոստոսի 6-ին զորքի հետ միասին մտավ Լոնդոն: Այսպիսով, իշխանությունը անցնում է ինդեպենդենտների ձեռքը:

Սակայն ինդեպենդենտների մեջ միասնություն չկար: Առաջացավ ձախ ռադիկալ հոսանք, որի կողմնակիցները անվանվեցին լեվելերներ (հավասարականներ): Լեվելերների գաղափարախոսն էր Զոն Լիլբորնը (1618-1657), որը «նոր ազնվականների» շարքերին էր պատկանում: Նրա քաղաքական, հասարակական գաղափարները կրում էին բուրժուազեմոկրատական, ռադիկալ բնույթը: Լիլբորնը և մյուս լեվելերները առաջ էին քաշում ժողովր-

դապետության գաղափարը, որով ժողովրդի կամքը կամ «ժողովրդական հաճածայնությունը» պետք է գերազույն իշխանության համար իշմք ծառայեր: Լեվելերները կողմնակից էին նրան, որ արական սերի ներկայացուցիչները բաղաքական հարցերում հավասար իրավունքներ ունենան և հնարավորություն ստանան նաև նակեցիր ընտրություններին՝ անկախ ունեցվածքից, դրությունից և այլն: Լեվելերների գաղափարները բավականին լայն տարածում ստացան բանակում, ինչը շատ էր անհանգուացնում բանակի հրամանատարությանը: Ինդեպենդենտները վախենում էին, որ լեվելերների հավասարության գաղափարը կտարածվի նաև սեփականության վրա: Լեվելերներին սկսում են հետապնդել. մի քանի սին կալանավորում են, իսկ մեկին՝ գնդակահարում: Այսուհետև լեվելերների՝ բանակում ապստամբություն բարձրացնելու ամեն մի փորձը միանգամից Ճնշվում էր:

Երկրորդ Քաղաքացիական պատերազմը (1648թ.): Կառլոս I-ի մահապատիժը: Օգտվելով ստեղծված չափազանց սուր քաղաքական վիճակից՝ Կառլոս I –ին 1647 թ. նոյեմբերի 11-ին հաջողվեց փախչել Ուեյք կղզի, որտեղ նա գերի է ընկնում նահանգապետի մոտ: Այստեղ թագավորը շոտլանդական պրեսբիտերների հետ պայմանագիր է ստորագրում, որով նա պարտավորվում է երեք տարվա ընթացքում Անգլիայում հաստատել պրեսբիտերական եկեղեցի, իսկ շոտլանդացիները իրենց հերթին պետք է բանակ ուղարկեին պաշտամենտի դեմ պայքարելու համար: Բանն այն է, որ շոտլանդյան պրեսբիտերները վախենում էին, որ Անգլիայում իշխանության գործ կանցնեն ինդեպենդենտները: Ինդեպենդենտները, Կրոնվելի գլխավորությանը մենադրեցին թագավորին «դավաճանության» և «խարեւության» մեջ և ստիպեցին պաշտամենտին ընդունել հատուկ ակտ, որով արգելվում էր թագավորի հետ որևից բանակցություն վարել: Քիչ անց ռոյալիստները Հարավային Ուելսում և Քենթում ապստամբություն են բարձրացնում, իսկ շոտլանդական բանակը ներխուժում է Անգլիայի հյուսիսային կոնսուլյունները: Դա տեղի է ունենում 1648թ. փետրվար – մայիս ամիսներին: Պաշտամենտական բանակը Կրոնվելի գլխավորությամբ անցնում է Վճռական գործողությունների: Նախ Կրոնվելը Ճնշում է ապստամբությունը Ուելսում, իսկ Ֆերֆաքսը և Այրտոնը նոյն ժամանակ Ճնշեցին ապստամբությունը Քենթում: Միայն սրանից հետո Կրոնվելը դուրս եկավ շոտլանդացիների դեմ: Վճռական ճակատամարտը, որը որոշեց II Քաղաքացիական պատերազմի բախ-

տթ, տեղի ունեցավ 1648 թ. օգոստոսի 17-ին Պրեստոնի մոտ: Կրոնվելը փայլուն հաղթանակ է տանում՝ մեկ անգամ էլ ապացուցելով իր՝ զրավարի տաղանդը: Հոկտեմբերին բանակը վերադառնում է երկրի հյուսիսից: Պրեսբիտերական պառլամենտը հրաժարվում է դատավարություն սկսել թագավորի դեմ և նորից ձգուում է ցրել բանակը: Այդ ժամանակ Կրոնվելի հրամանով գնդապետ Պրայդը 1648թ. դեկտեմբերի 5-ին անցկացրեց պառլամենտի «մաքրում»՝ դուրս հանելով այնտեղից պրեսբիտերներին: «Պրայդի մաքրումից» հետո սկսվում է թագավորի դեմ դատավարությունը: Այդ նպատակով հավաքվեց հատուկ գերագույն տրիբունալ: Կառլոս I-ը մեղադրվեց պետական դավաճանության մեջ և դատապարտվեց մահվան: 1649 թ. հունվարի 30-ին թագավորը գլխատվեց:

Անգլիան ինդեպենդենտական հանրապետության ժամանակ (1649-1653թթ.): Թագավորի մահապատժից հետո երկրում հաստատվեցին հանրապետական կարգեր: Լորդերի պալատը և թագավորական տիտղոսը վերացվեցին: Ստեղծվեց Պետական խորհուրդ, որը պետք է կատարեր կառավարության ֆունկցիան: Իշխանությունը երկրում, փաստորեն, գտնվում էր միջին բուրժուազիայի և նոր ազնվականության միջնախավի մոտ: Կառավարությունը որոշում է ընդունում Ճնշել ապստամբությունը Իռլանդիայում և ամբողջությամբ գաղութացնել լրջին: 1649թ. օգոստոսին Իռլանդիա զորք է ուղարկվում Կրոնվելի գլխավորությանը, որը մեծ դաժանությամբ Ճնշում է ապստամբությունը: Իռլանդացիները զրկվեցին իրենց հողից: Այն բաժանվեց անգլիական սպաների և զինվորների միջև, որոնցից շատերը հետագայում իրենց հողաբաժինները վաճառեցին անգլիական լենդորդերին: 1649-1651թթ. Կրոնվելը գրավում է ամբողջ Իռլանդիան: Պատժելով Իռլանդիային՝ հանրապետական բանակը շարժվեց դեպի Շոտլանդիա և 1651թ. սեպտեմբերի 3-ին Կուստերի մոտ ջախջախեց շոտլանդական զորքերը: Իռլանդիայի նվաճումը և ռազմական հաղթանակը Շոտլանդիայի նկատմամբ ուժեղացրին բանակի քաղաքական ազրեցությունը: Միևնույն ժամանակ հարստացած բուրժուազիայի և նոր ազնվականության մի մասը դժգոհություն էին սկսում արտահայտել բանակի հետագա հզրացման վերաբերյալ՝ նկատի ունենալով նաև, որ գեներալներն են, փաստորեն, կառավարում երկիրը: Պարլամենտում, նույնիսկ, ուժեղանում է միապետության վերականգնան կողմնակիցների ազդեցությունը: Դա ստիպում է Կրոն-

Վելին կատարել նոր պետական հեղաշրջում: 1653թ. ապրիլի 20-ին պառամենտական նիստի ժամանակ Կրոնվելը մի քանի տասնյակ օհնվորների հետ գալիս է այնտեղ և ցրում է պատգամավորներին:

Կրոնվելի պրոտեկտորատը (1653-1658թթ.): 1653թ. դեկտեմբերի 16-ին Կրոնվելը հրչակվեց Անգլիայի լորդ-պրոտեկտոր: Ըստ նոր Սահմանադրության՝ լորդ-պրոտեկտորի ձեռքբերում կենտրոնանում էր մեծ իշխանություն: Նրան ենթարկվում էին բանակը և նավատորմը, նա իրավունք ուներ պայմանագրեր ստորագրել օտար պետությունների հետ և համանագրեր իրատարակել: Պարլամենտը և Պետական խորհուրդը պահպանվում էին, սակայն նրանք իրենց ռեալ նշանակությունը կորցնում էին: Ունեցվածքի ցենզը ընտրողների համար հավասարվում էր 200ֆ.ստ: Այսպիսով, հանրապետական կարգերը, փաստորեն, վերանում էին, և հաստատվում էր գինվորական դիկտատորիա: Երկիրը բաժանվեց 11 գինվորական շրջանների, որոնք գլխավորեցին գեներալ-Լեյտենանտները: Նրանց ձեռքբերում կենտրոնացվեց ամբողջ գործադիր իշխանությունը: Ամբողջ պրոտեկտորատի ընթացքում պատահած էր հրավիրական շրջանների, որոնք գլխավորեցին գեներալ-Լեյտենանտները: Ամբողջ պրոտեկտորատի տիտղոսը դառնում է ժառանգական: Արտաքին քաղաքականությունում Անգլիան պրոտեկտորատի ժամանակ մեծ հաջողություններ ունեցավ: Այսպես, 1654թ. Կրոնվելը հաշտության պայմանագիր ստորագրեց Հոլանդիայի հետ, որով ավարտվեց անգլիոնադական պատերազմը (1651-1654թթ.թ.): Ըստ այդ պայմանագրի՝ Անգլիան մեծ առևտորական առավելություններ էր ստանում Հոլանդիայի նկատմամբ: Կրոնվելը առևտորային պայմանագրեր է ստորագրում Պորտուգալիայի, Շվեյչարիայի և Դանիայի հետ: Անգլիան պատերազմ է սկսում Իսպանիայի դեմ, որը արգելում էր անգլիացի վաճառականներին առևտուր վարել գաղութներում, և 1655 թ. խլում է Իսպանիայից Զանայկան:

Սույուրտների վերականգնումը (1660թ. հեղաշրջում): 1658 թ. սեպտեմբերի 3-ին մահանում է Օլիվեր Կրոնվելը: Լորդ-պրոտեկտորի տիտղոսը անցնում է նրա որդուն՝ Ոչչարդին, որը, սակայն, ոչ մի հեղինակություն չուներ բանակում: Իշխանության հասնելու համար գեներալների մեջ պայքար է սկսում և այս պայմաններում ուներ խավը որոշում է վերականգնել երկրում

միապետության կարգերը: Հեղաշրջման կազմակերպիչը դարձավ Շոտլանդիայում անգլիական զորքերի հրանանատար՝ գեներալ Մոնկը: Նա գալտնի համաձայնության է գալիս Կառլոս I-ի որդու՝ Կառլոս II-ի հետ, որը գտնվում էր այդ ժամանակ Հոլանդիայում: Բրետոն քաղաքում Կառլոս II-ը ստորագրեց համաձայնագիր, որտեղ նա ներում էր խոստանում հեղափոխության բոլոր մասնակիցներին, ինչպես նաև սեփականության անձեռնմխելիություն, կրոնի հանդուրժողականություն: Կառլոսը խոստացավ նաև հարգել պառամենտը և պահպանել 1215թ. խարտիայի սկզբունքները: Սրանից հետո գեներալ Մոնկի զորքերը գրավում են Լոնդոնը, և հասուկ հրավիրված Կոնվենտը հռչակում է Կառլոս II-ին Անգլիայի թագավոր (1660-1685թ.): Լորդերի պալատը վերականգնեց: Չնայած խոստումներին՝ Կառլոս II-ը հեղափոխության մասնակիցների նկատմամբ դիմում է ռեպրեսիաների, իսկ Կրոնվելի դիակը նա նոյնիսկ հրանայում է փորել հանել և կախաղան բարձրացնել: Անգլիական եկեղեցին նորից վերականգնվում է: Այսպես Կառլոս II-ը փորձում էր թշնամուց վրեժ առնել: Սակայն հեղափոխության հիմնական արդյունքները հնարավոր չեր արճատախիլ անել: Նոր ազնվականության և բուրժուազիայի տնտեսական հզորությունը այնքան էր մեծացել, որ թագավորը, ինչպես նաև պառամենտը, ստիպված էին իրենց կողմից անցկացրած քաղաքականությունը ենթարկել նրանց շահերին:

1670-ական թթ. պառամենտում կազմվում են երկու քաղաքական կուսակցություններ՝ 1. վիգեռ, որոնք գտնվում էին ընդիմության մեջ և 2. թորիներ, որոնք պաշտպանում էին թագավորին: Պետք է ասել, որ սկզբից այդ անվանումները միայն մականուններ էին: «Թորի» բառով անվանում էին իշլանդական պարտիզան-կաթոլիկներին, իսկ «վիգեռ»՝ շոտլանդական պրեսբիտերներին: Վիգերը հենվում էին նոր ազնվականության և բուրժուազիայի վրա, իսկ թորիները՝ ինն ազնվականության, բյուլոկրատական ապարատի: Կառլոս II-ը ձգուում էր կառավարել առանց պառամենտի և այս նապատակով նա 1670թ. գաղտնի դաշնակցային պայմանագիր է ստորագրում Ֆրանսիայի հետ, որը ուղղված էր Հոլանդիայի դեմ: Ֆրանսիան, իր հերթին, դրամական նպաստ էր տալիս Կառլոս II-ին: Այս պայմանագիրը չէր համապատասխանում Անգլիայի ազգային շահերին, որովհետև այդ ժամանակ արդեն Ֆրանսիան դաշնում էր Անգլիայի համար հիմնական առևտրատնտեսական նրգակիցը և զրգուում էր իր քաղաքական գերիշխանությունը հաստատել ամբողջ Եվրոպայի վրա: Շուտով Կառլոս II-ը ցրում է

պառամենտը և ուժեղացնում է հետապնդումները վիզերի դեմ: Կառլոս II մահանում է 1685թ. փետրվարի 2-ին, չքողնելով ժառանգորդ (նա ամուսնացած եր Պորտուգալիայի թագավորի դուստր՝ Եկատերինա Բրագանցի հետ, բայց իրենից հետո թողեց միայն բազմաթիվ բարթրոներ¹: Սիրուիհներից ամենամեծ ազդեցություն ուներ Պորտուգալի հերցոգուհին): Թագավոր է դառնում Կառլոսի եղբայր՝ Ջեյմս II-ը, որի կառավարման ժամանակ Ֆեռդալական ռեակցիան էլ ավելի է ուժեղացնում (1685-1688թ.): Նա շարունակում էր Լուդովիկոս XIV-ից ստանալ դրամական նպաստ, կառավարում էր առանց պառամենտի և հետապնդում էր ընդդիմությանը: Այսպիսի անհեռատես քաղաքականությունը հեռացրեց իրենից նույնիսկ թորիներից շատերին: Ընդդիմության առաջնորդները խռովություն կազմակերպեցին Ջեյմս II-ի դեմ՝ նպատակ ունենալով արտաքսել Ջեյմսին և անգլիական գահ բարձրացնել Հոլանդիայի շոտանհալտեր (կառավարիչ)՝ Վիլհելմ Օրանժացուն, որն ամուսնացած էր Ջեյմս II-ի դուստր՝ Մարիայի հետ: Խռովությանը մասնակցեց նաև թագավորի զորապետ՝ կոմս Չերչիլը, որը հետագայում ստանում է հերցոգ Մարլբորո տիտղոսը: 1688թ. նոյեմբերին Վիլհելմը զորքի հետ միասին ավելի հանվում Անգլիայում: Ջեյմս II-ը փախչում է Ֆրանսիա: 1689թ. պառամենտը հրչակում է Վիլհելմին և Մարիային Անգլիայի թագավոր և թագուհի, սակայն կառավարում էր, փաստորեն, միայն Վիլհելմը: Քիչ անց ընդունում է իրավունքների մասին Բիլը, որով թագավորը գրկում է ընդունած օրենքները չեղալ հայտարարելու կամ կասեցնելու իրավունքից: Իրավունքների մասին Բիլը վերջնականապես հաստատեց պառամենտի գլխավորությունը թագավորական իշխանության նկատմամբ, այսինքն սրանից հետո Անգլիայում հաստատվում է սահմանադրական միապետություն: 1688թ. հեղաշրջումը, որը պատմության մեջ մտավ նաև «փառավոր հեղափոխություն» անվանումով, ինչպես նաև իրավունքների մասին Բիլը, արտահայտեցին ազնվականության և բուրժուազիայի միջև տեղի ունեցած փոխգիշումը և արագացրեցին երկրի հետագա բուրժուական զարգացումը:

Անփոփելով պետք է նշել հետևյալը: Անգլիական բուրժուական հեղափոխությունը ուներ մեծ պատմական նշանակություն: Հեղափոխության և 1688թ. հեղաշրջնան հետևանքով իշխանության գլուխ անցան, փաստորեն, նոր ազնվականությունը և բուրժո-

¹ բարթր - անօրինական զավակ

ւագիան: Դա թույլ տվեց Անգլիային հսկայական տնտեսական զարգացում ապրել: Սկսվեց գաղութային լայնածավալ նվաճումների ժամանակաշրջանը: Անգլիան առաջինը անցկացրեց արդյունաբերական հեղափոխություն և հետագայում դարձավ հզոր արդյունաբերական կապիտալիստական երկիր՝ շատ առաջ անցնելով Եվրոպայի մյուս պետություններից, որտեղ XVII դ. և համարյա ամբողջ XVIII դ. ընթացքում բուրժուական հեղափոխության նախադրյալները բացակայում էին (բացառությանք Հոլանդիայի, որտեղ հեղափոխությունը տեղի էր ունեցել դեռ XVI դ.): Բացի այդ, Անգլիայում այդ ժամանակաշրջացքում ստեղծվեցին մի շարք տնտեսական և քաղաքական տեսություններ, որոնք մեծ ազդեցություն ունեցան բուրժուական գաղափարախոսության հետագա զարգացման վրա ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Աներիկայում: Անգլիական բուրժուական հեղափոխությանք բացվեց Համաշխարհային պատմության նոր դարաշրջանը:

ԳԼՈՒԽ II

ԱՆԳԻՒԱՆ ՆՈՐ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Անգլիան XVIII դարում: Արոյունաբերական հեղաշրջման սկիզբը

Տնտեսության զարգացումը՝ XVII դ. վերջից – XVIII դ. կեսը: Ազրարային հեղափոխության ավարտը: Անգլիական բուրժուական հեղաշրջնան հաղթանակը ճանապարհ բացեց կապիտալիզմի արագ զարգացման համար: Նոյնիսկ 1660թ. Ստյուարտների վերականգնումը այդ գործընթացում ոչինչ չէր կարող փոխել: 1688թ. հեղաշրջումը նոր ազնվականության և խոշոր բուժուազիայի հաղթանակն էր: Խոշոր առևտորաֆինանսական բուրժուազիան փոխված էլեկտրական էլեկտրական արիստոկրատիայի հետ, և դա թույլ տվեց նրանց պահանջել կառավարությունից անցկացնել մանուֆակտուրաների, արտաքին առևտորի զարգացման, համայնքային հողերի ցանկապատման քաղաքականություն, ինչը արագացնում էր կապիտալիզմի զարգացումը:

XVII դ. վերջին և XVIII դ. առաջին կեսին անգլիական մանուֆակտուրային արտադրության գլխավոր բնագավառներից էր մանում բրդի արտադրությունը, որն իր հերթին նպաստում էր գյուղացիության սննդացմանը: Արոյունաբերական հեղաշրջնան, այսինքն կապիտալիզմի արագ զարգացման համար մեծ նշանակություն ուներ կապիտալի նախնական կուտակումը: Այդ կուտակման կարևորագույն միջոցներից էր ցանկապատումը և դրա հետ մեկտեղ գյուղացիության մասայական սննդացումը: Սկսած XVII դ. ցանկապատումը անց էր կացվում պարզանենակ որոշումով: Մյուս կողմից, ագրարային հեղաշրջումը նպաստում էր բրդյա արդյունաբերության և մանուֆակտուրայի զարգացմանը: Կապիտալի նախնական կուտակման մեջ մեծ նշանակություն ուներ նաև արտաքին առևտուրը, որը մեծ զարգացում ունեցավ XVIII դ: Օրինակ, 1760թ. արտաքին առևտորի շրջանառությունը գերազանցեց 14 մլն. ֆունտ ստերլինգը: Դա, համեմատելով XVII դ. սկզբի ցուցանիշի հետ, 4 անգամ ավելին էր:

Կապիտալի նախնական կուտակման մյուս կարևոր աղբյուրներից էր զաղութեների թալանը: Առաջին հերթին, մեծ եկամուտ էին բերում Հյուսիսային Ամերիկայի գաղութները, Հնդկաստանը, ինչպես նաև ստրկավաճառությունը:

Այսպիսով, կապիտալիստական արտադրության զարգացմանը զուգահեռ Անգլիայում շարունակվում էր կապիտալի նախնական կուտակման գործընթացը: Կապիտալի կուտակումը բուրժուազիայի և նոր ազնվականության ձեռքբերում նպաստում էր կապիտալիստական արտադրության հետագա զարգացմանը: Սակայն արդյունաբերական հեղաշրջման ամիրաժեշտ նախապայմանը ոչ միայն խոշոր կապիտալների կուտակման, այլ նաև վարձու բանվորական ուժի առկայության մեջ էր: Իսկ այդ անհրաժեշտ ուժը առաջանում էր ցանկապատման հետևանքով: 1800թ. անգլիական պաշտամենտը ընդունում է համընդհանուր ցանկապատման մասին օրենքը, որով և ավարտվում է ազգարային հեղաշրջման գործընթացը Անգլիայում: Հազարավոր սննկացած գյուղացիներ կամ գնում էին աշխատելու՝ որպես բատրակ հարուստ հողատերի մոտ, կամ էլ գնում էին քաղաքներ, որտեղ զարգանում էր արդյունաբերությունը: Սակայն աշխատանքային շուկայում առաջադրված բանվորական ուժը ավելի շատ էր, քան մանուֆակտուրաների պահանջը այդ աշխատանքային ուժի նկատմանը: Այդ պատճառով առաջանում էր աշխատանքային ուժի ավելցուկ:

Ցանկապատման հետևանքով արագ մեծանում էին լենդորդերի հողատարածքները, որոնք վարձակալության էին տալիս այդ հողերը ֆերմերներին, որոնք էլ իրենց հերթին օգտագործում էին վարձու հողագուրկ գյուղացիների աշխատանքը (բատրակների): Գյուղատնտեսական արտադրանքը, չնայած գյուղացիության սննկացմանը, աճում էր, որովհետև լենդորդերը և ֆերմերները ստիպում էին բատրակներին կիրառել հողամշակման մեջ նոր տեխնիկական միջոցներ:

Արդյունաբերական հեղաշրջման սկիզբը և նրա տնտեսական և սոցիալական արդյունքները: XVIII դ. 60-ական թթ. Անգլիայում ստեղծվել էին մանուֆակտուրային արտադրությունից գործարանային մեքենայական արտադրությանը անցելու բոլոր պայմանները (բուրժուազիայի մոտ կուտակվել էին հսկայական կապիտալներ և գոյություն ուներ վարձու բանվորական ուժի ռեզերվ): Մանուֆակտուրային արտադրությունը արդեն չէր բավարարում ներքին և արտաքին շուկաների պահանջներին: Անհրաժեշտ էր ձեռքի աշխատանքը փոխարինել մեքենայական արտադրությունով, ինչը կտրուկ կբարձրացներ աշխատանքի արդյունավետությունը: Անցումը դեպի մեքենայական արտադրությունը կավարկացնեց թերեւ արդյունաբերությունից և, առաջին հերթին, բան-

բակեղենի արյունաբերությունում: 1764թ. Զեյն Հարգրիվսը ստեղծեց մեխանիկական ճախարակ, որն իր աղջկա անունով կոչեց «Ձեննի»: 1785թ. Եղմունդ Քարթրայտը ստեղծեց մեխանիկական մանածագործական հաստոց: Եվ, վերջապես, 1784թ. Զեյն Ուատտը ստեղծեց շոգեշարժիչ, ինչը մեծ նշանակություն ուներ արյունաբերական հեղաշրջման հետագա զարգացման համար: XVIII դ. վերջին մեքենաների արտադրությունը Անգլիայում հասավ զգալի չափերի: Արդեն 1800թ. անգլիական արյունաբերությունում գործում էին շուրջ 300 շոգեշարժիչներ: Սկսվեց կապիտալիստական արտադրության բուռն զարգացումը: Արյունաբերական և ագրարային հեղաշրջումների հետևանքները տնտեսական և սոցիալական բնագավառներում մեծ էին: Արյունաբերական հեղաշրջումը իշեցրեց արտադրության ինքնարժեքը: Արյունաբերական ապրանքների գները նվազում էին: Ներքին և արտաքին առևտուրը ընդլայնվում էր: Կառուցվում էին գործարաններ և ֆարմիկաներ, ստեղծվում էին արյունաբերական կենտրոններ՝ Մանչեստր, Բիրմինգհեմ, Լոնդոն, Շեֆֆիլդ, Լիդս: Արյունաբերական հեղաշրջման սոցիալական արյունքները հսկայական էին: Քաղաքացիական հասարակարգում կատարվեց, փաստորեն, հեղաշրջում: Տեղի էր ունենում վարձու բանվորների թվի կտրուկ աճ և արյունաբերական պրոլետարիատի կազմավորում: Ագրարային հեղաշրջման հետևանքով հազարավոր հողագործ գյուղացիներ և սննկացած արիեստավորներ տեղափոխվում էին արյունաբերական կենտրոններ և դառնում վարձու բանվորներ: Այսիսով, արյունաբերական հեղաշրջման զարգացումը և ազրարային հեղաշրջման ավարտը բերում են կապիտալիստական հասարակարգի երկու հիմնական դասակարգերի՝ արյունաբերական բուրժուազիայի և արյունաբերական պրոլետարիատի ստեղծմանը: Սակայն այդ ժամանակ բանվորների սոցիալական վիճակը շատ ծանր էր: Աշխատանքային օրը հասնում էր մինչև 16-18ժ., իսկ աշխատավարձը մնում էր շատ ցածր: Մշտապես օգտագործվում էր կանանց և երեխաների աշխատանքը, սակայն նրանք վարձատրվում էին ավելի ցածր, քան բանվորները: XVIII դ. վերջին սկսում են ստեղծվել առաջին արիմիությունները (թեյդ-յունիոններ), որոնք պաշտպանում էին բանվորների շահերը:

Քաղաքական զարգացումը և արտաքին քաղաքականությունը: Անգլիայում շարունակվում էր առևտուրական և ֆինանսական բուրժուազիայի ազեցության աճը քաղաքական կյանքի վրա:

Գնալով սահմանափակվում էր թագավորական իշխանությունը: 1701թ. անգլիական պառական պառական տօնությունը ընդունում է «Թագաժառանգության մասին» օրենքը, որով թագաժառանգ էր հայտարարվում Զեյն II-ի երկրորդ դուստր Աննա Ստյուարտը: Աննայի անգավակության դեպքում նրա մահվանից հետո գահը պետք է անցներ Հաննովերյան արքայատոհմին, որը ազգակցական կապեր ուներ Ստյուարտների հետ: Օրենքը նաև զգալի չափով սահմանափակեց թագավորի իրավունքները՝ ուժեղացնելով պառական և նախարարների իշխանությունը: Օրինակ՝ թագավորը գրկում էր դատավորներ նշանակելու և պաշտոնագրելու իրավունքից: Այսուհետև նախարարները պետք է պատասխանատվություն կրեին պառական առաջ: 1702թ. մարտի 8-ին մահանում է Վիլհելմ Օրանցին, և Անգլիայի թագուհի է դառնում Աննա Ստյուարտը (1702-1714թ): Աննա Ստյուարտի օրոք շարունակվեց թագավորական իշխանության թուլացումը:

1707թ. անգլիական պառական պառական տօնությունը օրենք Անգլիայի և Շոտլանդիայի միավորնան մասին: Վերացվեց Շոտլանդական պառական տօնությունը և այսուհետև սկսեցին օգտագործել Մեծ Բրիտանիա անվանումը: 1714թ. մահանում է թագուհի Աննան, և անգլիական գահը անցնում է Հաննովերյան արքայատոհմին: Այդ արքայատոհմից առաջին ներկայացուցիչն էր Ջորջ I-ը (1714-1727թ.), որը Զեյն I Ստյուարտի ծոռն էր: Ջորջ I-ի և Ջորջ II-ի (1727-1760թ.) օրոք թագավորական իշխանության ազդեցությունը երկրորդ քաղաքական կյանքի վրա ավելի է թուլանում: Մյուս կողմից, ուժեղանում է պառական տօնությունը և քաղաքական կուսակցությունների՝ վիճերի և բորիների ազդեցությունը: XVIII դ. Անգլիան պայքարում էր գաղութների և առևտրական ճանապարհների համար՝ նպատակ ունենալով ստեղծել գաղութային կայսրություն և տարածել իր տիրապետությունը ծովում: Այդ պայքարում Անգլիայի հիմնական հակառակորդն էր Ֆրանսիան: 1701-1714թ. Անգլիան մասնակցեց, այսպես կոչված, Խաղաղական ժառանգության համար պատերազմում: Օգտվելով ֆեռոյալական միապետական Խաղաղիայի թուլացումից՝ Եվրոպական պետությունները ձգտում էին նվաճել խաղաղական տիրությունները Նիդերլանդներում և Ամերիկայում: Մահանում է Խաղաղիայի թագավոր Կառլոս II-ը, որով ավարտվում է Հարսուրդյան արքայատոհմի խաղաղական ճյուղը: Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս XIV-ի ճնշման տակ Կառլոս II-ը խաղաղական գահը ժառանգ է թողնում Լյուդովիկոս XIV-ի թուանը և ֆրանսիական գահի ժառանգորդ Ֆիլիպ Անժույցուն, որի մայրը

եղել էր Իսպանիայի արքայադուստր: Եվրոպայում Ֆրանսիայի քաղաքական ազդեցության ուժեղացումը կանխելու համար նրա դեմ դուրս եկան Անգլիան, Հոլանդիան, Դանիան, Ավստրիան, Պորտուգալիան: Նրանք առաջ քաշեցին իրենց թեկնածուին՝ Ավստրիայի երցիւրող Կարլ Հաբսբուրգին: Ֆրանսիայի դաշնակիցներն էին Իսպանիան և Բավարիան: Անգլիական բանակը հերցոգ Մարլբորոյի գլխավորությամբ մի քանի կարևոր հաղթանակներ տարավ Ֆրանսիացիների նկատմամբ Իսպանիայի, Նիդերլանդների և գերմանական պետությունների տարածքներում: Անգլիացիներին հաջողվեց նաև 1704թ. նվաճել Զիբրալթարի ամրոցը, որը շատ մեծ ստրատեգիական նշանակություն ուներ: Սակայն պատերազմը ծգձգվեց, և միայն 1713թ., Ուտրեխտում Անգլիան հաշտության պայմանագիր ստորագրեց Ֆրանսիայի և Իսպանիայի հետ: Հանաձայն այդ պայմանագրի՝ Ֆրանսիան զիջում էր Անգլիային Կանադայի մեծ մասը, Նյուֆաունդլենդ կղզին, իսկ Իսպանիան զիջում էր Անգլիային Զիբրալթարը: Իսպանիայի գահը անցնում էր Բուրբոններին, սակայն այն պայմանով, որ Իսպանիայի և Ֆրանսիայի գահերը առանձին էին լինելու:

Ըստ «Թագաժառանգության մասին» օրենքի ձևավորվեց Գաղտնի խորհուրդ, որը բախկացած էր 80 հեգուց: Ձորջ և այդ թիվը կրատեց մինչև 30: Նրանցից ձևավորվում էին նախարարների և Ներքին կարիքնետները: Վերջինի մեջ մտնում էին ընդամենը վեց մարդ: Նրանք ընդունում էին երկրի համար կարևորագույն որոշումները: Փաստորեն, ամբողջ իշխանությունն անցավ նրանց ձեռքը: Բրիտանիայի առաջին վարչապետը դաշնում է վիգերի ներկայացուցիչ Ուորերտ Ուոլփոլը (1721-1741): Նա շարունակեց Անգլիայի պայքարը գաղութների նվաճման համար, նաև անակեղեղ պավարիական ժառանգության համար պատերազմում (1740-1748թ.): Անգլիայի դաշնակիցներն էին Ավստրիան և Հոլանդիան, հակառակորմները՝ Ֆրանսիան, Պրուսիան, Բավարիան և Սաքսոնիան: Պատերազմը Անգլիայի և Ֆրանսիայի գաղութային տիրությունների առումով ոչ մի էական փոփոխությունների չքերեց:

1727թ.-ին անսպասելի մահանում է Ձորջ և թագավոր է դաշնում նրա որդին՝ Ձորջ II: Նրա վրա մեծ ազդեցություն ուներ կինը՝ Կարոլինա Բրանդենբուրգուիին, ում աջակցության շնորհիվ Ուոլփոլին հաջողվեց պահպանել իր պաշտոնը: Սակայն, եթե 1737թ.-ին Կարոլինան մահանում է, վարչապետի դիրքերը զգալի թուլանում են: 1741թ. փետրվարին ընդդիմության ճնշման տակ

Ուոլփիոր ստիպված եղավ իրաժարական տալ: Զորջ II-ը ակտիվ մասնակցեց 1740-1748թ.-ի պատերազմին: Այդպես, երբ 1743թ.-ին ֆրանսիացիները մոտեցան Հաննովերին, Զորջ II-ը անձամբ գլխավորեց հաննովերյան քանակը և պարտության մատնեց ֆրանսիացիներին Դետտինգենի մոտ: Դա վերջին դեպքն էր, երբ անգլիական թագավորը անձամբ գլխավորեց և մասնակցեց Ճակատամարտում:

Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև գաղութներին տիրելու համար պայքարը շարունակվեց նաև յոթամյա պատերազմում (1756-1763թ): Անգլիայի արտաքին քաղաքականությունն այդ ժամանակ դեկավարում էր վիճերի առաջնորդ Ուիլյամ Փիթ Ավագը, որը գաղութային նվազումների կողմնակից էր: Այդ պատերազմում Անգլիայի դաշնակիցն էր Պրուսիան, իսկ հակառակորդները՝ Ֆրանսիան, Ավստրիան և Ռուսաստանը: Հիմնական պայքարը ծավալվեց անգլիական և ֆրանսիական զորքերի միջև Հնդկաստանում և Կանադայում: Ե'վ Հնդկաստանում, և Կանադայում ֆրանսիական զորքերը պարտություն կրեցին: 1763թ. Փարիզում Երկու երկրների միջև ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր: Այդ պայմանագրով Անգլիան հակայական գաղութային տարածքներ էր ձեռք բերում: Ֆրանսիան զիջում էր Անգլիային Կանադան և իր տիրությունները Օսր-Հնդկաստանում: Անգլիացիների ձեռքն անցան Բենգալիան, Մադրասը, Կառնատհկան, Հյուդարաբադը, Բենաստեսը: Անգլիական Օսր-Հնդկական ընկերությունն առևտորականից վերածվեց ռազմական և տերիտորիալ տերության: Հենց այդ ժամանակ դրվեց Բրիտանական կայսրության հիմքը Արևելքում:

Սակայն շուտով Անգլիան մեծ կորուստ կրեց Աներիկայում: Ապստամբում են նրա հյուսիս-ամերիկյան գաղութները. (1775թ.) և 1783թ. պարտության մատնելով Անգլիային՝ ձեռք են բերում անկախություն և ստեղծում նոր պետություն՝ ԱՄՆ: Այդ խայտառակ պարտության մեջ անգլիացիները մեղադրեցին առաջին հերթին թագավոր Զորջ III-ին (1760-1820թ.), համարելով, որ հյուսիսամերիկյան գաղութների կորուստը՝ նրանց նկատմամբ թագավորի անհեռատես և դաժան քաղաքականության հետևանքն էր: Զորջ III-ը Զորջ II-ի թուռն էր (Զորջ II-ի որդին Ֆրեներիկը մահացել էր 1751թ.): Իր թագավորության ընթացքում Զորջ III-ը թույլ տվեց ևս մեկ սխալ: Օրինակ Վերցնելով ամերիկյան հեղափոխությունից, իուլանդացիները նույնպես ապստամբվում են, ցանկանալով

անկախանալ Անգլիայից: Գնալով դրությունը սրվում էր: Դա ստիպում է վարչապետ Ուիլյամ Փիթ Կրտսերին մշակել մի ծրագիր, որով պետք է Վերացվեր Ռուբլինյան (Իռլանդական) պառամենտը, իսկ ավելի ճիշտ, նա պետք է միացվեր Բրիտանական պառլամենտին: Այդ պատճառով 1801թ. հունվարի 1-ին ընդունվում է Միավորման մասին ակտը, որով Իռլանդիան և Սեծ Բրիտանիան միավորվում էին մեկ պետության մեջ, որն անվանվեց Սեծ Բրիտանիայի և Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորություն: Սակայն, երբ Փիթը խոստացավ հավասար իրավունքներ տրամադրել բողոքականներին և կաթոլիկներին, Զորջ III-ը հրաժարվեց աջակցել այդ նախաճեռնությանը: Որպես բողոքի քայլ՝ Փիթը հրաժարական է տալիս, իսկ Իռլանդական հարցը մնաց չլուծված:

Անգլիան Նապոլեոնյան պատերազմների ժամանակաշրջանում (XVIII դ. վերջը – 1815թ.)

1789թ. հուլիսի 14-ին Փարիզում ապստամբած ժողովրդի ձնշման տակ տապալվեց Բաստիլիան: Այս իրադարձությունից հետո Ֆրանսիայում սկիզբ է առնում բուրժուական հեղափոխությունը, որն անցնելով մի քանի փուլեր՝ շարունակվեց, փաստորեն, մինչև 1799թ. Նոյեմբերի 9-ը, երբ Նապոլեոն Բոնապարտը հեղաշրջում կատարեց և դարձավ Ֆրանսիայի առաջին կոնսոլը, իսկ իրականում դիկտատորը: Այդ պահից հետո մինչև 1815թ. Նապոլեոնը վարեց նվաճողական քաղաքականություն՝ ձգտելով իր տիրապետության տակ վերցնել ամբողջ Եվրոպան և ծնկի բերել Անգլիային: Այդ տարիները պատմության մեջ մտել են որպես Նապոլեոնյան պատերազմների ժամանակաշրջան: Դա նաև մի ժամանակաշրջան էր, երբ Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև շարունակվում էր կատաղի պայքարը համաշխարհային սպառնան շուկաների և գաղութների համար: Անգլիական բուրժուազիայի և նոր ազնվականության շահերը Անգլիայում այդ ժամանակ հաջողությամբ պաշտպանում էին թորիները, որոնք իշխանության գլուխն էին գտնվում 1783թ. մինչև 1830թ: Նրանք առևտորի, արդյունաբերության գարզացման և գաղութային նվաճումների ակտիվ կողմնակիցներն էին: Անգլիան թշնամքար ընդունեց ֆրանսիական հեղափոխությունը: Անգլիան Ֆրանսիայի դեմ ուղղված բոլոր ռազմական կոալիցիաների հիմնական կազմակերպիչն էր: Երբ 1793թ. հուն-

Վարի 21-ին Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս XVI-ը գլխատվեց, Անգլիան խօեց դիվանագիտական հարաբերությունները Ֆրանսիայի հետ և ստեղծեց առաջին հակաֆրանսիական կոպահիան, որի կազմի մեջ մտան նաև Ավստրիան, Պրուսիան, Իսպանիան, գերմանական պետություններից շատերը: Կոպահիցին ուժերը ներխուժեցին Ֆրանսիայի տարածք՝ նպատակ ունենալով ճնշել հեղափոխությունը, սակայն պարտություն կրեցին: Կոպահիցիայի կողմից դա, իհարկե, ագրեսիա էր անկախ պետության նկատմանը: Սակայն վիճակը փոխվեց, երբ Ֆրանսիայում իշխանության գլուխ անցավ Նապոլեոն Բոնապարտը: Այդ պահից հետո Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականությունը դաշնում է նվաճողական: Անգլիայի նախաձեռնությամբ շուտով առաջին կոպահիցի փլուզումից հետո ստեղծվեց 2-րդ կոպահիցիան, որի կազմի մեջ մտան Ավստրիան և Ռուսաստանը: Այդ կոպահիցիան նոյնպես փլուզվեց այն բանից հետո, երբ 1800թ. Նապոլեոնը Մարտնոյի մոտ ճակատամարտում ջախջախեց ավստրիացիներին: Սակայն Բոնապարտը շատ լավ գիտակցում էր, որ նրա համար հիմնական թշնամին Անգլիան է, և մինչև նրան չհաղթեր, երբեք չէր կարողանա Եվրոպայի տերը դաշնալ: Այդ պատճառով նա մտադիր էր Անգլիայի տարածքում ծովային դեսանտ իջեցնել:

Այդ ծրագիրը նա հոյս ուներ իրագործել ֆրանսիական և իսպանական նավատորմերի ուժերով: Բուլոնում կառուցվեցին ավելի քան 1.500 փոքր նավեր: Սակայն շուտով ֆրանսիական և իսպանական նավատորմերը շրջափակվեցին անգլիական նավատորմի կողմից Կաղին նավահանգստում: 1805թ. հոկտեմբերի 21-ին ֆրանսիական և իսպանական նավատորմերը փորձ արեցին դուրս գալ շրջափակումից, սակայն Տրաֆար հրվանդանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում մեծ պարտություն կրեցին անգլիական նավախմբի կողմից, որը գլխավորում էր հիշակավոր ադմիրալ Նելսոնը: Նելսոնը սպանվեց այդ ճակատամարտում, սակայն նրա տարած հաղթանակը փրկեց Անգլիային ֆրանսիական դեսանտի սպառնալիքից: Ծովը պատկանում էր Անգլիային, իսկ ցամաքը՝ Նապոլեոնին: 1805թ. օգոստոսին ստեղծվում է երրորդ կոպահիցիան, որի կազմի մեջ մտան Անգլիան, Ռուսաստանը, Ավստրիան: Այդ կոպահիցիան, ինչպես և մյուսները, երկար գոյություն չունեցավ: 1805թ. դեկտեմբերի 2-ին ավստրո-ռուսական բանակը պարտվում է Առուստերլիցի մոտ, և Ավստրիան ստիպված է լինում դուրս գալ պատերազմից: 1806թ. սեպտեմբերին Անգլիան, Ռուսաստանը և Շվեյցիան կազմում են 4-րդ կոպահիցիան: Սկզբուն

Նապոլեոնը 1806թ. հոկտեմբերին հաղթում է Պրուսիային, իսկ 1807թ. հունիսի 14-ին Ֆրիդլանդի մոտ պարտության է մատնում ռուսական բանակին: 4-րդ կոպիցիան փլուզվեց: Տեսնելով, որ չի հաջողվում հաղթել Անգլիային ռազմական ճանապարհով, Նապոլեոնը որոշում է իր թշնամուն ծնկի բերել տնտեսապես, փակելով Անգլիայի համար Եվրոպական շուկաները: Նա հայտարարում է Անգլիայի նկատմամբ մայրցանաքային շրջափակում, և այդ քաղաքականության մեջ ներգրավում է նաև Ռուսաստանին, որը պարտությունից հետո ստիպված եղավ միանալ շրջափակմանը: Սակայն պետք է նշել, որ մայրցանաքային շրջափակումը ոչ մի արդյունքների չքերեց:

1809թ. Անգլիան և Ավստրիան կազմում են 5-րդ կոպիցիան: Եվ Նապոլեոնին նորից, չնայած այս անգամ շատ մեծ դժվարությամբ, հաջողվեց 1809թ. հուլիսի 6-ին հաղթել ավստրիացիներին Վագրամի մոտ, ինչից հետո Ավստրիան ստիպված էր դուրս գալ կոպիցիայից և միանալ շրջափակմանը: Պետք է ասել, որ 1809-1811թ. Նապոլեոնին հաջողվում է, փաստորեն, գրավել ամբողջ Եվրոպան՝ ստիպելով բոլորին միանալ մայրցանաքային շրջափակմանը: Սակայն Անգլիան, որն այդ ժամանակ առևտրական և արդյունաբերական անենահզոր երկիրն էր աշխարհում և ուներ հսկայական ֆինանսական ռեզերվներ, մնում էր անխողելի: Պետք է նաև նշել, որ պատերազմելով Ֆրանսիայի դեմ՝ Անգլիան շարունակում է նոր նվաճումներ անել՝ Միջերկրականում գրավում է Մալթա կղզին, իսկ Հնդկաստանում՝ Մայսոր Իշխանությունը:

1812թ. ամռանը Նապոլեոնը հարձակվում է Ռուսաստանի վրա: Ռուսաստանում նա կորցնում է իր հսկայական բանակը և ստիպված է լինում փախչել Փարիզ: Ռուսական բանակը, շարունակելով իր հաղթական արշավը, մուտք է գործում Արևմտյան Եվրոպա: Այս պահից հետո ամբողջ Եվրոպան ապստամբում է Նապոլեոնի և Ֆրանսիական օպավիչների դեմ: Եվ ահա 1813թ. գարնանը կազմավորվում է 6-րդ կոպիցիան, որի մեջ մտնում են Անգլիան, Ռուսաստանը, Շվեյցարիան, Պրուսիան, Խապանիան, Պորտուգալիան և Ավստրիան: Նախաձեռնությունը արդեն անցել էր կոպիցիայի կողմը: 1813թ. հոկտեմբերի 16-19-ը Լեյպցիգի մոտ տեղի է ունենում վճռական ճակատամարտ, որտեղ Նապոլեոնը առաջին անգամ մեծ պարտություն է կրում: Կոպիցիոն զորքերը 1814թ. սկզբին մուտք են գործում Ֆրանսիայի տարածք և մարտի 31-ին գրավում են Փարիզը: Նապոլեոնը հրաժարվում է գահից և նրան արտաքսում են Էլբա կղզի: Իսկ Ֆրանսիայի գահին դաշնակիցնե-

Իր Վերականգնում են Բուրբոնների արքայատոհմին: Նոր թագավոր է դաշնում Լյուդովիկոս XVIII-ը, որը ոչ մի հեղինակություն երկրում չէր վայելում: 1815թ. մարտի 1-ին Նապոլեոնը 1000 զինվորների հետ միասին ավտ է իջնում Ֆրանսիայի հարավում և շարժվում դեպի Փարիզ: Չորքը անցնում է նրա կողմը: Մարտի 20-ին Նապոլեոնը մտնում է Փարիզ, իսկ Լյուդովիկոս XVIII ստիպված է լինում փախչել: Նապոլեոնի դեմ անմիջապես ստեղծվում է 7-րդ կոալիցիան, որի մեջ մտան Անգլիան, Ռուսաստանը, Ավստրիան, Պրուսիան, Շվեյցարիան, Իսպանիան: 1815թ. հունիսի 18-ին Կատերլոյի մոտ կոալիցիոն բանակը անգլիական զորավար Վելլինգտոնի գլխավորությամբ հաղթանակ է տանում: Այսպիսի ավարտ են ունենում Նապոլեոնի հայտնի «հարյուր օրերը»: Նապոլեոնը նորից հրաժարվում է գահից, և նրան այս անգամ արդեն արտաքսում են հեռավոր սր. Հեղինե կղզի: Նապոլեոնյան պատերազմներն ավարտվում են:

1814-1815թթ. տեղի ունեցավ Վիենյան կոնֆերանսը, որով ավարտվեց նապոլեոնյան պատերազմների ժամանակաշրջանը: Հաղթող երկրները ձգտեցին Եվրոպան և գաղութները Վերաբաժնել: Անգլիային հաջողվում է պահպանել բոլոր այն նվազումները, որոնք նա ձեռք էր բերել պատերազմների ընթացքում: Այդպես, բացի Մալթա կղզուց, Անգլիային մնացին այնպիսի կարևոր գաղութներ, ինչպիսին էին Քահի գաղութը Աֆրիկայի հարավում և Ցեյլոն կղզին (Շրի Լանկա): Հնդկական օվկիանոսում, որոնք առաջ գտնվում էին Հոլանդիայի տիրակալության տակ:

Այսպիսով, Անգլիան նապոլեոնյան պատերազմներից ավելի հզորացած դուրս եկավ: Նրան հաջողվեց հաղթել իր ամենահիմնական տնտեսական և առևտրային հակառակորդին: Այլևս ոչ ոք ի վիճակի չէր խանգարել Անգլիային հաստատել իր տնտեսական և քաղաքական գերիշխանությունը աշխարհում:

Անգլիան 1815-1860թթ. Զարտիստական շարժումը

Տնտեսական զարգացումը: XIX-ր սկզբից Անգլիայում արագ զարգանում էր կապիտալիզմը: Եթե մինչև այդ զարգանում էր միայն թեթև արդյունաբերությունը, առաջին հերթին մանաժագործությունը, ապա դարի սկզբից սկսեց արագ զարգանալ նաև ծանր արդյունաբերությունը, և, առաջին հերթին, մեքենաշինությունը և մետաղագործությունը: Օրինակ, եթե 1810թ. Անգլիայում կար 5000 շոգեմեքենա, ապա 15 տարի հետո այդ թիվը հասավ 15000: Ար-

դեն 1811թ. առևտրում և արդյունաբերությունում զբաղված էր բնակչության շուրջ 44%-ը: Հիմնականում դա բանվորներ և մանր արհեստավորներ էին: Արագ աճում էր արդյունաբերական պրոլետարիատի թիվը: Ամենուրեք գործադրվում էր նաև կանանց և երեխաների աշխատանքը, սակայն նրանց վճարում էին ավելի քիչ քան չափահաս բանվորներին: Վերջիններս հաճախ իրենց բարկությունը ուղղում էին մեքենաների դեմ: Մեքենաների ջարդումը, լայն տարածում ստացավ 1811-1812թթ.: 1813թ. մեքենաների ջարդման համար հաստատվեց մահապատճեթ: XIXդ. 30-40թթ. կապիտալիզմի զարգացումը էլ ավելի ուժեղացավ, հատկապես ծանր արդյունաբերությունում: Անգլիան արդեն սկսում է մեծ քանակությամբ արտահանել երկար, թուզ, ածուխ: Օրինակ, 40թթ. Անգլիայում ածուխ էր արդյունահանվում 4 անգամ ավելի քան ֆրանսիայում, Բելգիայում, Պրուսիայում միաժամանակ: Անգլիական մեքենաները և հաստոցները իրենց որակով և ժամանությամբ հավասար չունեին: Անգլիան արտահանում էր մեքենաներ և հաստոցներ աշխարհի բոլոր երկրները:

Անգլիայի տնտեսության համար մեծ նշանակություն ուներ տրանսպորտի զարգացումը, առաջին հերթին, երկաթուղային տրանսպորտի: 1830թ. երկրում սկսվում է երկաթուղային ճանապարհների արագ շինարարությունը, և արդեն 1850թ. երկաթուղային ճանապարհների ընդհանուր երկարությունը հասավ 10 000 կմ.: Արդյունաբերական հեղաշրջնան ավարտից հետո Անգլիան արտադրության և առևտրի ծավալներով դուրս եկավ առաջին տեղը: 1830թ. մինչև 1849թ. արտահանումը գերազանցեց ներմուծումը ավելի քան 4 անգամ: Հիմնականում դա գործարանների և ֆաբրիկաների արտադրանքն էր, և ընդհակառակը՝ ներմուծվում էր հումք գործարանների համար և պարենամբերք: Այսպիսով, Անգլիան արդեն XIXդ. 50-ական թթ. վերջին և 60-ական թթ. սկսագին դարձել էր արդյունաբերական երկիր: Մեքենաների արտահանումը ավելացավ 10 անգամ: Կառուցվում էին հսկայական արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որտեղ աշխատում էին հազարակոր բանվորներ՝ 10.000 և ավելին:

Անգլիան առաջին երկրներից էր, որտեղ ստեղծվեցին բաժնետիրական ընկերություններ: Այդ բաժնետիրական ընկերությունները գործում էին առաջնային առաջարկություններում:

¹ Բանվորի ազգանունը, որն առաջինը ջարդեց մեքենան՝ Լուդը էր: Այստեղից էլ շարժման անվանումը:

Աերի միջոցով միջին և մանր բուրժուազիան ներդրում էր իր ֆինանսական միջոցները: 4 տարվա ընթացքում՝ 1863-1867թթ., Անգլիայում ստեղծվեցին շուրջ 3400 բաժնետիրական ընկերություններ, որոնց կապիտալը կազմում էր մոտ 600 մլն. ֆունտ ստերլինգ:

1850-1870թթ. Անգլիան շարունակում էր գրադեցնել 1-ին տեղը արտաքին առևտորում, որի ծավալը այդ տարիների ընթացքում ավելացավ 3 անգամ: Ոչ մի երկիր այդ ժամանակ չէր կարող լուրջ մրցակցել անգլիական ապրանքների հետ: Բացի այդ, Անգլիան իր գաղութեան դուրս էր բերում հսկայական արժեքներ, ինչն ավելի էր հզորացնում երկիրը:

Այսպիսով, Անգլիան XIX դ. կեսին ուներ երկու յուրահատուկ հատկանիշ՝

1. գաղութեան հսկայական տարածքներ և
2. մենաշնորհային վիճակ համաշխարհային շուկայում:

Քաղաքական գարգացումը: Զարտիստական շարժումը: Երկիր տնտեսական զարգացումը աշխուժացրեց և քաղաքական կյանքը: 20-ական թթ. սկզբին թորիների կուսակցությունը, որը իհմնականում պաշտպանում էր հողատիրական արիստոկրատիայի շահերը, բաժանվեց, փաստորեն, երկու մասի: Կազմավորվեց «Ճախ թորիների» խումբը, որն անհրաժեշտ էր հանարում պաշտպանել նաև արդյունաբերական բուրժուազիայի շահերը և անցկացնել մի քանի բարեկիոխումներ: «Ճախ թորիների» առաջնորդն էր Ջորջ Քաննինգը (1770-1827թթ.), որը 1822թ. նշանակվեց արտաքին գործերի նախարար և կարողացավ անցկացնել մի քանի բարեկիոխումներ, որոնցից ամենակարևորը 1824թ. ընդունած օրենքն էր, որով թույլ էր տրվում արիմիությունների (տրեն-յունիոնների) գոյությունը: Սրանից հետո գործադրություն:

1820թ-ին Մեծ Բրիտանիայի թագավորն է դաշնում Ջորջ IV-ը (1820-1830թթ.)՝ Ջորջ III-ի որդին: Նա պատմության մեջ մտավ իր պերճասիրությամբ և ... անհաջող ամուսնությամբ: Այդպես, 1796թ.-ին նրա պարտքը կազմում էր 600000 ֆունտ: 1795թ.-ին մի շարք րոմանտիկ արկածներից հետո պառլամենտի ճնշման տակ նա վերջապես որոշում է ամուսնանալ Կարոլինա Բրաունշվեյգուհու հետ: Սակայն, առաջին անգամ տեսնելով իր հարսնացուին, նա, չդիմանալով, խնդրում է տալ իրեն մի բաժակ բրենդի. այլքան տգեղ էր Կարոլինան: Անուսիններն այդպես էլ չհաշտվեցին

մինյանց հետ, և միայն երբ 1821թ.-ին Կարողինան մահանում է, Զորջ Խ-ի ամուսնական տանջանքներն ավարտվում են: Թագավորի միակ երեխան՝ դուստրը, մահանում է 1817թ.-ո, իսկ երկրորդ եղբայրը մահանում է անգավակ 1827թ.-ին: Այդ պատճառով, երբ 1830թ.-ին Զորջ Խ-ը մահանում է, թագավոր է դաշնում մյուս եղբայր՝ Վիլհելմ Խ-ը (1830-1837թթ.): Նրա երկու դստերները մահանում են փոքր հասակում, դրանով դեպի Բրիտանիայի գահ ձանապարհ բացելով Վիկտորիային: Վիկտորիան Վիլհելմ Խ-ի եղբայր՝ հերցոգ Քենքի դուստրն էր: Նրան բախտ է վիճարկվում դառնալ Մեծ Բրիտանիայի ամենահեղինակավոր բազուիկիներից մեկը (1837-1901թթ.):

20-ական թթ. քաղաքական պայքար ծավալվեց հիմնականում պառամենտական բարեփոխման հարցի շուրջ: Այդ բարեփոխումը պահանջում էին անցկացնել և ռադիկալ-դեմոկրատները, որոնք պայքարում էին ընդիհանուր ընտրական իրավունքի ընդունման համար, և առևտրաֆինանսական արդյունաբերական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, որոնք այլևս չեն ցանկանում հանդուրժել հողատիրական բուրժուազիայի տիրապետությունը: Արդյունաբերական բուրժուազիան ծգտում էր անմիջական մասնակցություն ունենալ կառավարման գործում: Նրանց, ինչպես նշվեց վերևում, պաշտպանում էին «ձախ թորիները»: Սակայն Քաննինգի մահվանից հետո 1828թ. իշխանության գլուխ եկան «աջ թորիները» Վելիկնաքոռնի գլխավորությամբ, որը կարողացավ անցկացնել շատ կարևոր քաղաքական նշանակություն ունեցող բարեփողում: Բանն այն է, որ Անգլիայի և Իռլանդիայի միավորումը 1801թ.-ին այդպես էլ չըստեց մի շարք խնդիրներ: Այդպես, կաթոլիկները չեն կարող մասնակցել ընտրություններին և գրադեցնել պետական պաշտոններ: Դա բողոքի ալիքներ էր բարձրացնում Իռլանդիայում և սրում քաղաքական վիճակը: Վելիկնաքոռնը պատրաստում է «Կաթոլիկների էնանսիպացիայի մասին» բիլը, որով հավասարեցվում էին կաթոլիկների և բողոքականների իրավունքները: Բավականին սուր պայքարից հետո 1829թ.-ին բիլը ընդունվեց: Արդյունքում 60 իռլանդական պատգամավորներ մուտք ստացան բրիտանական պառամենտ: 1830թ. Վելիկնաքոռնի կառավարությունը հրաժարական է տալիս: Նոր կառավարությունը գլխավորեց Գրեյը, որը հենվելով Վիգերի և «ձախ թորիների» աջակցության վրա, վերջապես պառամենտական բարեփոխում անցկացրեց: Պառամենտում պետք է ավելանային պատգամավորական տեղեր «փոտած տեղերի» հաշվին:

«Փտած տեղեր» էին անվանում այնպիսի ընտրական շրջաններին, որոնք գտնվում էին գյուղերում, և որտեղ պատգամավորներին նշանակում էր լենդորդը: Զնայած հողատիրական արիստոկրատիայի դիմադրությանը՝ 1832թ. հունիսին բարեփոխումը անցկացվեց: «Փտած տեղերի» փոխարեն ստեղծվեցին նոր ընտրական շրջաններ հիմնականում նոր արդյունաբերական քաղաքներում, որոնք առաջ չունեին պառամենտում իրենց ներկայացուցիչները: Այսպիսով, 1832թ. անցկացված բարեփոխումը նշանակում էր քաղաքական փոխազիջում հողատիրական արիստոկրատիայի և խոշոր բորժուազիայի միջև: Վերջինս իր իշխանությունը տարածեց նաև քաղաքական կյանքի վրա: Արդյունաբերական հեղաշրջումը ունեցավ մեծ սոցիալական հետևանքներ: Օրինակ, 1851թ. 21մկ. բնակչությունից բանվորների թիվը երկրում հասավ 4 մլն. 800000-ի: Այսպիսով XIXդ. կեսին Անգլիայի բանվոր դասակարգը կազմում էր բնակչության զգալի մասը: Բանվորների աշխատանքային օրը արդյունաբերությունում հասնում էր 12-14ժ: Աշխատավարձը բավականին ցածր էր, իսկ աշխատանքը՝ ծանր: Սակայն բանվորները այլևս չէին ջարդում մեքենաները: Նրանք արդեն եկել էին այն մտքին, որ քաղաքական պայքարի կազմակերպման համար պետք է ստեղծվեն արիմիութենական միավորումներ: XIXդ. 30-ական թթ. բանվորների քաղաքական պայքարը կոչվեց «չարթիզմ»: 1836թ. բանվորների մի խումբ ստեղծեց «Լոնդոնի բանվորների ասոցիացիա», որը մշակեց բանվորական շարժման քաղաքական ծրագիր: Այդ ծրագիրը կոչվեց «Ժողովրդական խարտիա» և ներկայացրեց 6 պահանջ, որոնցից հիմնականները հետևյալներն էին՝

1. ընդհանուր ընտրությունների իրավունք տղամարդկանց համար, որոնք հասել էին 21 տարեկան հասակի,
2. պարլամենտի ամեն տարվա վերընտրություններ,
3. գույքի ցենզի վերացում,
4. գաղտնի քվեարկություն:

Բնակչության լայն զանգվածները աջակցեցին խարտիային: 1838թ.-ից սկսած ամբողջ երկրում տեղի են ունենում հանրահավաքներ, որտեղ խարտիան ստացավ համաժողովրդական աջակցություն: Պետիցիայի տակ, որտեղ ներկայացված էին չարտիստների բոլոր պահանջները, ստորագրեց շուրջ 1 մլն. 200000 մարդ: 1839թ. փետրվարի 4-ին Լոնդոնում բացվեց չարտիստական շարժման համագումարը (Կոնվենտ): Համագումարի պատգամավորների միջև կային լուրջ տակտիկական տարածայնություններ: Այդ տարածայնությունները կապված էին, հիմնականում, այն բանի

հետ, որ շարժման մեջ մասնակցում էին տարբեր սոցիալական խավերի ներկայացուցիչներ: Այդ պատճառով շարժման մեջ չկար միասնություն: Կառավարությունը միանգամից օգտվեց այդ հանգամանքից: Հանրահավաքները և մասսայական ցույցերը արգելվեցին: Արդյունաբերական շրջաններում մտցվեցին զորքեր և ոստիկանություն: 1839թ. մայիսի 7-ին չարտիստների պահանջագիրը (պետիցիա) ներկայացվեց պառլամենտ, որը, ինչպես և սպասվում էր, մերժվեց: 1841թ. աշնանը չարտիստական շարժումը նոր վերելք ունեցավ, սակայն այդ շարժումը արդեն վերափոխվել էր. նրանից անջատվեցին բուրժուական էլեմենտները, և այն վերածվեց պրոլետարական շարժման: Չարտիստական շարժման կենտրոնը դարձավ Մանչեստերը: Երկրորդ պահանջագիրը չարտիստները պառլամենտին ներկայացրեցին 1842թ. ապրիլին, որը նույնապես մերժվեց: Այս անհաջողությունից հետո չարտիստական շարժումը սկսեց կորցնել իր մասսայական բնույթը, ինչը նաև երկրի ընդհանուր տնտեսական դրության բարելավման հետևանքն էր: Կարելի է հաստատել, որ 1842թ.-ից հետո չարտիստական շարժումը դարձավ միայն պրոլետարական շարժում, իսկ 50ական թթ. վերջին այն վերջնականապես վերացավ:

Սկսած 1846թ.-ից բորիների կառավարությունը, վարչապետ Փիլի դեկավարությամբ սկսեց տնտեսության բնագավառում անցկացնել ազատ առևտորի քաղաքականություն, որը, ի վերջո, բերեց անգիտական ապրանքների էժանացմանը, ինչը հեշտացնում էր նրանց արտահանումը: Ազատ առևտորի քաղաքականության իրագործումը Անգլիային դարձրեց համաշխարհային առևտորի կենտրոն: Պետք է նշել, որ այդ քաղաքականությունից շահում էր ոչ միայն բուրժուագիան, այլ նաև ժողովրդի լայն զանգվածները, որոնց սոցիալական վիճակը այդ տարիներին մեծ առաջխաղացում ունեցավ: Տնտեսական կյանքի բարելավումը մեծ դեր խաղաց նաև երկրի բանվորական շարժման և «բրեյդ-յունիոնիզմի» զարգացման համար: Վերջինը մեծ աճ ունեցավ սկսած XIX դ. 50-ական թթ: Անգլիական տրեյդ-յունիոնների յուրահատկությունը կայանում էր նրանում, որ Անգլիայի բանվորները գտնվում էին լավ սոցիալական վիճակում և չէին ներկայացնում քաղաքական պահանջներ՝ հիմնական շեշտը դմելով տնտեսական պահանջների վրա: XIX դ. Անգլիան ներկայացնում էր իրենից դեմոկրատական, ազատ երկիր: Երկրում տիրում էր խոսքի ազատություն: Մանուլը, որը մեծ ազդեցություն ուներ հասարակության վրա, ազատ քննադատում էր կառավարությանը: Ազատ գոյություն ունեին նաև տար-

բեր դեմոկրատական, բանվորական կազմակերպություններ: Անգլիայում ապաստարան էին գտնում քաղաքական տարագիրներ՝ տարբեր երկրներից: Սակայն այդ դեմոկրատական ազատությունները չեր տարածվում հռլանդիայի և ուրիշ անգլիական գաղութների վրա: Անգլիայի քաղաքական կյանքում գործում էին 2 հիմնական կուսակցություններ՝

1. թորիների կուսակցությունը, որը XIX-ր կեսին ընդունեց «պահպանողական կուսակցություն» անվանումը: Այդ կուսակցությունը պաշտպանում էր խոշոր հողատերերի, ֆերմերների շահերը, և

2. վիզերի կուսակցությունը, որն ընդունեց «լիբերալ կուսակցություն» անվանումը: Լիբերալները պաշտպանում էին առևտրաարդյունաբերական բուրժուազիայի շահերը: 50-60-ական թթ. երկրի իշխանության դեկը գտնվում էր, հիմնականում, լիբերալների ձեռքը:

XIX դ. 60-ական թթ. Անգլիայում սկսվում է քաղաքական շարժում երկրորդ պարլամենտական բարեփոխման անցկացնան համար, որում նախակցում էին հիմնականում նանր բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, արդյունաբերական բուրժուազիայի մի մասը և պրոլետարիատի մեծ մասը: Պայքարը ընդիմանուր ընտրական իրավունքի ընդունման համար էր: Շարժումը ընդունեց նասայական բնույթ 1866թ.: Պահպանողական կուսակցության առաջնորդ՝ Դիզրայելին, որը գրադեցնում էր այդ ժամանակ ֆինանսների նախարարի պաշտոնը, եկավ այն եզրակացության, որ պարլամենտի բարեփոխում, միևնույն է, վաղ թե ուշ պետք է անցկացվի, և այդ հարցի լուծման հետաձգումը կարող է բերել միայն քաղաքական դրության սրբազնությունը: Այդ պատճառով Դիզրայելին որոշեց անցկացնել այդ բարեփոխումը՝ միևնույն ժամանակ դրանով բարձրացնելով կուսակցության և իր՝ անձնական հեղինակությունը: 1867թ. պարլամենտը ընդունեց նոր ընտրական օրենք, որով իշեցվում էր գույքի ցենզը և մեծանում էր ընտրություններին մասնակցող բնակչության թիվը (1 մլն. մինչև 2,5 մլն): 1884թ.-ին արդեն լիբերալները, հետևելով պահպանողականների օրինակին, ընդունում են ընտրական օրենքին վերաբերվող երրորդ ակտը, որով էլեկտորատի թիվը հասավ մինչև 5,7 մլն. մարդ:

Գաղութային քաղաքականություն: XIX դ. երկրորդ կեսին Անգլիան շարունակում էր վարել նվազողական գաղութային քաղաքականություն: Անգլիայի արտաքին քաղաքականությունը պաշտպա-

նում էր բրիտանական բուրժուազիայի շահերը, որը ձգուում էր նվաճել նոր տարածքներ: Մյուս կողմից Անգլիան, լինելով տնտեսական և ռազմական տեսակետից ամենահզոր երկիրը, ձգուում էր դուրս հանել մրցակիցներին արտաքին շուկաներից: Այդ պատճառով, ինչպես ասել էր վիգերի առաջնորդ լորդ Պալմերստոնը, «Բրիտանիան չունի մշտական դաշնակիցներ: Նա ունի միայն մշտական շահեր»: Պալմերստոնը հետևողականորեն անց էր կացնում այդ քաղաքականությունը՝ լինելով 1830-1841թ.թ. և 1846-1851թ. Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար: Բրիտանիայի ճնշման տակ Բելգիան անկախություն է ստանում Հոլանդիայից: 1839թ.-ին Անգլիան ստորագրում է պայմանագիր, որով երաշխավորում է Բելգիայի չեղողությունը (75 տարի անց այդ պայմանագիրը Բրիտանիայի Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու հանար արիթ է դաշնում): Անգլիացիները, շարունակելով մեծացնել իրենց տիրույթները Հնդկաստանում, 1843թ. նվաճեցին Սինդը, 1846թ.՝ Քաշմիրը, 1848թ.՝ Փենջաբը, 1852թ.՝ Բիրման: 1840թ. Անգլիան գրավում է Նոր Ջելանդիան, իսկ 1843թ. Նատալը՝ Հարավային Աֆրիկայում: XIX դ. կեսին Անգլիան դարձել էր խոշորագույն գաղութային երկիր: Նրա գաղութմերը կազմում էին մոտ 2 մլն. կմ² տարածք: Բացի Հնդկաստանից, Անգլիայի խոշորագույն և հարուստ գաղութներից էր Կանադան, որը XIXդ. կեսին Անգլիայից ստացել էր ինքնավարման որոշ իրավունքներ: Մյուս խոշոր գաղութներից էր Ավստրալիան, որտեղ մինչև XIXդ. կեսը աքսորվում էին հանցագործները: Սիայն XIXդ. երկորորդ կեսից սկսվում է Ավստրալիայի արագ բնակեցման և յուրացման գործընթացը անգլիացիների կողմից: Գաղութաբնակների հիմնական գրադարանը էր անասնապահությունը, որի համար պահանջվում էին մեծ տարածքներ: Իսկ դա բերում էր բնակչության (աբորիգենների) բնաջնջմանը: Շուտով, բնակչության աճի հետևանքով կալանավորների աշխատանքային ուժը այլևս - հարկավոր չէր: Եվ 1868թ. սկսած Անգլիայի կառավարությունը դադարեց կալանավորների աքսորումը Ավստրալիա: Այդ ժամանակ գաղութաբնակների թիվը հասել էր մինչև 500000-ի: Սակայն նրանց թիվը սկսեց արագ աճել այն բանից հետո երբ Ավստրալիայում ուսկի հայտնաբերեցին:

XIX դ. 30-ական թթ. Անգլիան ուժեղացնում է պայքարը չինական շուկայի համար: Անգլիական վաճառականները մաքսանենգության միջոցով Զինաստան էին ներմուծում հնդկական ափիոն՝ ստանալով դրա դիմաց հսկայական գումարներ արծաթով:

1839թ. Անգլիան պատերազմ է սկսում Զինաստանի դեմ: Դա տեղի է ունենում այն բանից հետո, երբ չինական իշխանությունները կարգադրեցին Կանտոն քաղաքում ոչնչացնել 20000 արկղ ափիոն: Պատերազմը, որը պատմության մեջ մտավ որպես առաջին «ափիոնի պատերազմ», ավարտվեց 1842թ. Անգլիայի հաղթանակով: Նանկին քաղաքում ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր, որով Զինաստանը պարտավորվում էր Անգլիայի հետ առևտուր վարելու համար իինձ նավահանգիստներ բացել: Բացի այդ, Զինաստանը գիծում էր Անգլիային Հոնքոնգ կղզին:

1856-1858թթ. տեղի ունեցավ Երկրորդ «ափիոնի պատերազմը» Զինաստանի դեմ, որտեղ Անգլիայի դաշնակիցներն էին Ֆրանսիան և Ռուսաստանը: 1860թ. անգլո-ֆրանսիական զորքերը գրավում են Պեկինը և ստիպում են Զինաստանին ստորագրել նրա համար ծանր Պեկինյան պայմանագիրը: Բոլոր այդ պատերազմների արդյունքում Անգլիան ստանում է լայն հնարավորություններ իր ապրանքները Զինաստան ներմուծելու համար: Սակայն անգլիացիների համար Զինաստան ներմուծելու իիմնական ապրանքը մնում էր ափիոնը:

1854-1856թթ.-ին Բրիտանիան մասնակցեց Ղրիմի պատերազմին Ռուսաստանի դեմ: Նրա դաշնակիցներն էին Ֆրանսիան և Թուրքիան, իսկ իիմնական նպատակը՝ սահմանափակել Ռուսաստանի ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքում: Բրիտանիան, իր փայլուն վարչապետ Պալմերստոնի գլխավորությամ, նորից հասնում է հաղթանակի:

Այսպիսով կարելի է ասել, որ XIXդ. կեսին Անգլիան մոտեցել էր իր գաղութային և առևտորապերունաբերական գերիշխանության գագաթնակետին:

Անգլիան XIX դ. 70-80-թթ.

Վիկտորիա թագուհու կառավարման տարիները, ինչպես նաև Էլիզաբեթ թագուհու, հաճախ անվանում են «ոսկե» դար Բրիտանիայի պատմության մեջ: Եվ իրոք, **Վիկտորյան դարաշրջանում** առևտուրը ծաղկում էր, արդյունաբերությունը հզորանում, քաղաքները զարգանում և մեծանում, իսկ Բրիտանական կայսրության տարածքները՝ ընդլայնվում: Երկար տարիների ընթացքում Վիկտորիան մարմնավորում էր Բրիտանիայի հզորությունը և կայունությունը: Նա ամուսնացած էր արքայազն Ալբերտ Սաքսեն-Կորուրգի հետ: Նրանք ունեին ինը

Երեխա՝ հինգ դասերներ և չորս որդիներ: Ամուսիններն իրենց բարոյական կյանքով օրինակ էին ծառայում անքողջ Բրիտանիայի համար:

Այնուամենայնիվ, սկսած XIX դ. 70-ական թ-ից. Անգլիան սկսում է կորցնել իր գերիշխանությունը համաշխարհային տնտեսության մեջ: Տնտեսության զարգացման տեմպերը դանդաղ էին, և դրա հետևանքը եղավ այն, որ անգլիական կապիտալը սկսեցին ավելի քիչ օգտագործել երկրի ներսում՝ գերադասելով այն արտահանել երկրից: Հիմնական պատճառները հետևյալն էին.

1. Ազատ առևտորի քաղաքականությունը, որը մինչև այդ տարածված էր Եվրոպական Երկրներում, XIX դ., 70-ական թթ. սկսեց փոխարինվել պրոտեկցիոնիզմով, որը նպաստում էր տեղական արդյունաբերական արտադրության աճին և համապատասխան կրծատում էր անգլիական ապրանքների սպառնան շուկան:

2. Անգլիայում գործարանների և սարքավորումների մեջ կապիտալները ներդրված էին արդեն վաղուց, իսկ, օրինակ, Գերմանիայի և ԱՄՆ-ի ծանր արդյունաբերությունները համեմատաբար ավելի նոր էին և սարքավորված էին նորագույն տեխնիկայով:

3. Անգլիական տնտեսությունը, մասնավորապես ծանր արդյունաբերությունը նորագույն տեխնիկայով սարքավորման մեջ կարիք ուներ, սակայն արդյունաբերողներից ոչ բոլորն էին պատրաստ նորագույն տեխնիկայի համար մեջ ծախսեր կատարելու: Եվ դրա մեջ առանձնապես կարիք էլ չկար, որովհետև քանի դեռ Անգլիան պահպանում էր իր հսկայական գաղութային կալվածքները նրանց սպառնան շուկաներով, էժան հումքով և էժան բանվորական ուժով, բուրժուազիան միշտ հնարավորություն ուներ հսկայական Եկանուտներ ստանալու համար:

Շուտով ԱՄՆ-ն և Գերմանիան ոչ միայն տնտեսական լուրջ մրցակցության մեջ մտան Անգլիայի հետ, այլ նաև արտադրության կարևորագույն բնագավառներում առաջ անցան:

ХІХդ. վերջին մեծ տարածում ստացավ կապիտալի արտահանումը: Անգլիան արտահանում էր իր կապիտալը աշխարհի տարբեր երկուներ:

1868թ. մինչև 1874թ. իշխանության գլխին կանգնած էին լիբերալները: Երկար տարիներ այդ կուսակցության առաջնորդ և գաղափարախոսն էր Ուիլյամ Գլաքսթոնը: Ներքին և արտաքին քաղաքականությունը լիբերալները կառուցում էին՝ ելնելով այն գաղափարից, որ Անգլիան, լինելով աշխարհի ամենահզոր պետությունը, արտաքին քաղաքականության մեջ պետք է խաղա հիմնական դերը: Անգլիային հարկավոր չեն երկարատև պայմանագրեր և նա չպետք է մասնակցի քաղաքական և ռազմական միությունների ստեղծմանը: Այդպիսի արտաքին քաղաքականությու-

նը հետագայում ստացավ “փայլուն մեկուսացում” անվանումը: 1874թ. ընտրություններում հաղթեցին պահպանողականները Բենջամին Ռիգրաբելու գլխավորությամբ: Ռիգրաբելուն հաջողվեց վերակառուցել կուսակցությունը: Եթե մինչև XIXդ. 70-ական թթ. պահպանողական կուսակցությունը առաջին հերթին լենդորդների, բանկիրների և հոգևորականության կուսակցություն էր, ապա սկսած 70-ական թթ.՝ կուսակցությունը սկսեց պաշտպանել նաև խոչընթարժուագիայի շահերը: Պետք է նշել նաև, որ պահպանողականները անցկացրեցին մի բանի սոցիալական բարեփոխումներ՝ իրենց կողմը գրավելով բանվոր դասակարգի մի մասին: Պահպանողականները և լիբերալները վարում էին, փաստորեն, ընդհանուր արտաքին քաղաքականություն, որը հիմնականում ուղղված էր դեպի նոր գաղութների նվաճմանը: Ռիգրաբելին մեծ հեղինակություն ձեռք բերեց երկրում այն բանից հետո, երբ 1875թ. ստիպեց Եգիպտոսի կառավարիչ Իսմայիլին, որը կանգնած էր ֆինանսական

սննկացման եզրին, ցածր գնով Անգլիային վաճառել Սուեզի ջրանցքի բաժնետոմսերի 45%-ը, ինչը հնարավորություն տվեց Անգլիային շուտով ձեռք բերել նաև ջրանցքի Վերահսկիչ փաթեթը: 1877-1878թթ. ռուս-թուրքակական պատերազմի ժամանակ Դիզ-րայելին, Ելենելով ազգային շահերից, պաշտպանում էր Թուրքիային: Անգլիան Ռուսաստանի վրա ճնշում գործադրեց նաև Բեղլինի կոնգրեսում՝ ստիպելով վերանայել Սան Ստեֆանոյ պայմանագիրը, ինչի համար Թուրքիայից ստացավ Կիպրոսը:

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո առաջին անգամ միջազգային ասպարեզում բարձրացվեց նաև Հայկական հարցը: Նպատակ ունենալով ստիպել Ռուսաստանին վերանայելու Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը՝ Դիզրայելին նույնիսկ կոչ արեց գենքի դիմել և դեպի Մարմարա ծով ուղարկեց անգլիական ռազմանավերը և երկրում հայտարարվեց մասնակի գորահավաք: Ռուսաստանը ստիպված եղավ հրաժարվել Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ կետից, որով նա, փաստորեն, իր իշխանությունն էր հաստատում Արևմտյան Հայաստանի տարածքի վրա:

1878թ. տեղի ունեցած Բեղլինի կոնգրեսում Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը փոխարինվեց 61-րդ հոդվածով, որով Ռուսաստանը գրկվում էր Արևմտյան Հայաստանի խնդիրների լուծման մենաշնորհ իրավունքից:

Դիզրայելու կառավարության ժամանակ սկսվեց նաև պատերազմ Աֆղանստանի հետ: Սակայն այդպիսի ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը պահանջում էր մեծ գումարներ, և կառավարությունը ստիպված էր դիմել հարկերի բարձրացմանը, ինչը դժգոհություններ էր առաջացնում ժողովորի մեջ: 1880թ. կայացած ընտրություններում պահպանողականները պարտվում են, և իշխանության գլուխ են անցնում նորից լիբերալները՝ Գլադիառնի գլխավարությամբ: Այդ տարիներին նորից սուր բնույթ է ընդունում իշլանդական հարցը: 70-ական թթ. Իշլանդիայում տեղի է ունենում ազրարային ճգնաժամ, որը գնալով սուր բնույթ է ստանում: Իշլանդիայի լիբերալ բուրժուազիայի առաջնորդ է դաշնում Փառնելլը, ո-րը գլխավորում էր Իշլանդիայի պատգամավորներին անգլիական պառլամենտում: Փառնելլը դարձավ նաև ազգային ազատագրական շարժման առաջնորդ: Այդ շարժման նշանաբանն էր «հոմ-րությ» Իշլանդիայի համար՝ այսինքն ինքնավարություն Բրիտանական կայսրության սահմաններում: Մինչև իշխանության գլուխ անցնելը Գլադիառնը խոսք էր տվել Իշլանդիային տրամադրել

ինքնավարություն: Սակայն դառնալով վարչապետ՝ Գլադմոնը դրժեց իր խոստումը և առաջարկեց անցկացնել միայն հողային բարեփոխում, ինչը չէր կարող բավարարել իշլանդացիներին: Ազգային ազատազրական պայքարը շարունակվեց, իշլանդացիները դիմում էին բոյկոտի, այրում էին լենդորդերի տները և այլն: Անգլիացիները, իր հերթին, դիմեցին մասսայական ծերթակալություննորի: Իշլանդային սպառնում էր քաղաքացիական պատերազմի վտանգը: Անգլիայի կառավարությունը ստիպված եղավ փոխօդի առաջարկել. իշլանդացիները հրաժարվում են բոյկոտից և նորից սկսում են վճարել հարկերը, իսկ անգլիական կառավարությունը բաց է բողոքում բոլոր կալանավորներին, լենդորդերը հրաժարվում են այն վարձավճարներից, որոնք պարտություն ունենացել նրանց վարձակալները: 1881թ. աշնանը Փառնելլը համաձայնվեց այդ առաջարկին, սակայն իշլանդիայում այդ ժամանակ արդեն առաջացել էին ահարեւէչական խմբավորումներ, որոնք իրենց առջև դրել էին մեկ նպատակ՝ իշլանդիայի անկախությունը: Այդպես՝ 1882թ. սպանվեցին Անգլիայի՝ իշլանդիայի գործերով նախարար Քավենդիշը և նրա օգնական Բերկը: Գլադմոնը 1893թ. իշլանդիայում «հոմքուլ» մտցնելու վերջին փորձն է անում, սակայն ապարդյուն. լորդերի պալատն այն մերժում է: Դա ստիպում է Գլադմոնին հրաժարական տալ: Իշլանդական հարցի անլուժելիությունը մեծ հարված հասցեց Գլադմոնի և լիբերալների հեղինակությանը: Լիբերալ կուսակցությունը պարակտվեց, ստեղծվեց նոր խումբ՝ այսպես կոչված «լիբերալ-յունիոնիստներ» Զոգեֆ Չեմբերլենի գլխավորությամբ, որը, փաստորեն, միացավ պահպանողականներին: Վերջինների դիրքերը ուժեղացան, և սկսած 1885թ-ից նրանք 20 տարվա ընթացքում գտնվում էին իշլանդայան գլխին (1892-1895թթ.՝ լիբերալները):

Անգլիան XIX դ. վերջից մինչև I համաշխարհային պատերազմը

Տնտեսական և քաղաքական զարգացումը: XX դ. սկզբի բարեփոխումները: Ինչպես ասվել էր, Գերմանիաի և ԱՄՆ-ի արագ տնտեսական զարգացման հետևանքով Անգլիան XIX դ. 70-ական թթ. կենց սկսում է կորցնել իր մենաշնորհը հանաշխարհային շուկաներում: Ավելի երիտասարդ արդյունաբերական երկրները բարձր հովանավարչական (այդոտեկացինիստական) հարկացուցակներ էին կիրառում անգլիական ապրանքների նկատմանք: Գերմանական գործարանների արտադրանքը 80-ական թթ. սկսում է թափանցել Մերձավոր և Հեռավոր Արևելքի երկրները, իսկ ամերիկան ապրանքները՝ Լատինական Ամերիկա: Գնալով Անգլիան սկսում է կորցնել նաև իր գերիշխող դերը արդյունաբերությունում: Անգլիայի համար ամենահիմնական տնտեսական և առևտորային նրգակիցն է դաշնում Գերմանիան, որը հսկայական հաջողությունների էր հասել իր առևտորատնտեսական զարգացման մեջ: Բերենք մի քանի թվեր: Եթե Անգլիան XIX դ. 70-ական թթ. և 30 տարի անց արդյունահանում էր տարեկան շուրջ 15 մլն. տ. երկար, ապա Գերմանիան 1878թ.՝ 5 մլն. տ., 1897թ.՝ 15 մլն. տ., 1911թ.՝ 29 մլն. տ. Երկար: Պատերազմի նախօրյակին Անգլիան ածուխ էր արդյունահանում 267 մլն. տ., իսկ Գերմանիան՝ 230 մլն. տ., սակայն պետք է նշել, որ դեռ 1878թ. Գերմանիան արտահանում էր ընդամենը 39 մլն. տ. ածուխ: Երկարը և ածուխը կազմում են անեն երկրի ինդուստրիալ զարգացման հիմնական ասպեկտները:

Արտաքին առևտրում ընդիանուր շրջանառությունը (ներմուծում+արտահանում) Անգլիայում պատերազմի նախօրյակին կազմում էր 27,5 մլրդ. մարկ, իսկ Գերմանիայում՝ 21 մլրդ. մարկ (XIX դ. վերջում՝ ընդամենը 5 մլրդ. մարկ), ԱՄՆ՝ 16 մլրդ:

Սակայն ոչ Անգլիան, ոչ էլ ԱՄՆ չին կարող մրցակցել Գերմանիայի հետ տնտեսական զարգացման արագության մեջ, և պարզ էր, որ արտաքին առևտրի բնագավառում էլ Գերմանիան շուտով առաջ էր անցնելու Անգլիայից:

Այսպիսով, Անգլիան XIX դ. վերջից սկսում է կորցնել իր առևտրաառողջունաբերական մենաշնորհը, և միայն հսկայական գաղութային տարածքների շնորհիվ էր կարողանում ապահովել բարձր շահույթ: Խոսքը վերաբերում է էժան հումքին, սպառման

շուկաներին և, իհարկե, կապիտալի արտահանմանը: Եթե XIXդ. վերջում անգլիական կապիտալների ներդրումը արտասահմանում կազմում էին 2 մլրդ. ֆ. ս., ապա 1913թ.՝ 4 մլրդ. ֆ. ս., ինչը տարեկան բերում էր 200 մլն. ֆունտ ստերլինգի եկամուտ: Հսկայական գաղութային կայսրության առկայության և մեծաքանակ կապիտալների արտահանման մեջ է կյամանում XIX դ. վերջից մինչև I Համաշխարհային պատերազմը Անգլիայի տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունը: Բացի այդ, պետք է նշել նաև, որ կապիտալիստական զարգացումը XIX դ. վերջում – XX դ. սկզբին այնպիսի արագ տեղունակություն էր տեղի ունենում, որ բոլոր դրա հետ կապված հակասությունները երկրների միջև պետք է անպայման սրվեին: Դա առաջին հերթին վերաբերում էր Անգլիային և Գերմանիային: Ստացվեց այնպես, որ Գերմանիայի ամեն մի հաջողություն՝ կապված առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման հետ, ինչպես նաև գերմանական ռազմածովային ուժերի հզորացումը Անգլիայում ընդունվում էր որպես մրցահրավեր և Մեծ Բրիտանիայի գոյության սպառնալիք: Այսինքն՝ սկսած XIXդ. վերջից - XXդ. սկզբից Անգլիան սկսում է պատրաստվել Գերմանիայի դեմ պատերազմի: Այդ պատճառով էլ անգլիական բոլոր կառավարությունները, լինեին պահպանողականները թե լիբերալները, իրենց ներքին քաղաքականությունում առաջնորդվում էին 2 հիմնական խնդիրներերով՝

1. Վարել այնպիսի ներքին սոցիալ-տնտեսական քաղաքականություն, որ թույլ չտան գաղութներին ապստամբություն բարձրացնել Անգլիայի դեմ, իսկ բանվոր դասակարգին՝ գործադրուներ անցկացնել,
  2. արտաքին քաղաքականությունում ստեղծել ռազմաստեղծական դաշինքներ՝ ուղված Գերմանիայի դեմ: Լուծելով այդ երկու խնդիրները՝ Անգլիան լիովին պատրաստ կիներ ապագա պատերազմին: Մյուս կողմից այդ երկու խնդիրների լուծումը պահանջում էր առևտրաարդյունաբերական և ֆինանսական բոլորուազիայի կողմից գնալ մեծ զոհաբերությունների: Անգլիայի ունար դասակարգը, ելնելով ազգային և սեփական շահերից, գնաց այդ զոհաբերություններին:
- XIXդ. վերջում – XX դ. սկզբին Անգլիան իր ամենախոշոր և կարևորագույն գաղութներին տրամադրում է դոմինիոնի կարգավիճակ, այսինքն՝ ինքնուրույնություն և ինքնավարություն Բրիտանական կայսրության շրջանակներում: Դոմինիոնների դեկավար էր ձանաչվում Անգլիայի թագավորը: Գաղութներից այդպիսի կարգա-

Վիճակ առաջինը ստացավ Կանադան 1867թ: 1901թ. դումինիոնի կարգավիճակ է ստանում Ավստրալիական Միությունը, 1907թ՝ Նոր Զելանդիան, և 1910թ՝ Հարավ-Աֆրիկյան Միությունը: Արդյունքում բոլոր բրիտանական դոմինիոնները և Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Անգլիայի հետ միասին պայքարում էին Գերմանիայի դեմ:

Բացի այդ, Իռլանդիայում անցկացվեց, վերջապես, շատ կարևոր ազրարային բարեփոխում: Ազրարային հարցը, սկսած XVIIդ-ից ամենասուր քաղաքական բնույթ ունեցող հարցն էր, որը գոյություն ուներ Անգլիայի և Իռլանդիայի հարաբերություններում: Հիշենք, որ Կրոմվելը բռնագրավեց ամբողջ իրանդական հողը և բաժանեց սպաների և զինվորների միջև: Վերջիններից շատերը իրենց հողաբաժնները վաճառեցին անգլիական լենդլորդներին, որոնք իրենց հերթին այդ հողաբաժնները վարձակալության էին հանձնում իրանդական ֆերմերներին: Այսինքն՝ իրանդական գյուղացին իր սեփական երկրում գրկված էր հողից: Այժմ անհրաժեշտ էր բոլոր բռնագրաված հողերը վերադարձնել տիրոջը՝ իրանդական ֆերմերներին, իսկ լենդլորդներին փոխհատուցում հատկացնել պետական բյուջեից:

Բարեփոխումը անցկացվեց 1903թ. պահպանողական կառավարության օրոք, որը գլխավորում էր Վարչապետ Բալֆուրը: Բարեփոխման համար պետական բյուջեից հատկացվեց 112 մլն. ֆունտ ստերլինգ, որը որպես փոխհատուցում տրվեց լենդլորդներին: Իռլանդական ֆերմերները իրենց հերթին պետք է 68 տարվա ընթացքում փրկագին վճարեին ամենաբարենպաստ պայմաններով: 1909թ. ընդունվեց օրենք, որի համաձայն եթե լենդլորդը հրաժարվում էր վաճառել պետությանը իր հողատարածքը Իռլանդիայում, ապա հողատարածքը պատկանում էր բռնագրավմանը: Այդ բարեփոխումը ուներ մեծ դրական քաղաքական և սոցիալական նշանակություն, և Իռլանդիան նույնպես և Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում աջակցում էր Անգլիային:

XIX դ. Վերջում տնտեսության վիճակի վատթարացման հետևանքով երկրում սոցիալական լարվածություն է ստեղծվում: 1906թ. Լոնդոնում տեղի է ունենում բանվորական կուսակցության կոնգրեսը, որտեղ ձախ ռադիկալ հոսանքը (մարքսիստական, հեղափոխա-սոցիալիստական) հաղթանակ է տանում: Պետք է ասել, որ կոնգրեսի աշխատանքի և որոշումնի վրա մեծ ազդեցություն ունեին Ուսւաստանում շարունակվող հեղափոխական իրադրությունները (1905-1907թք.):

Անգլիայի կառավարող շրջանները եկան այն եզրակացությանը, որ շտապ պետք է ձեռնարկել արտակարգ միջոցառումներ երկիրը լարված սոցիալական վիճակից հանելու համար: Եվ լիբերալ կուսակցությունը, որը այդ ժամանակ կանգնած էր իշխանության գլխին, ատիճանաբար սկսում է անցկացնել բարեփոխումներ սոցիալական բնագավառում: Այդ բարեփոխումների գլխավոր գաղափարախոսն էր լիբերալ կուսակցության և Անգլիայի նշանավոր քաղաքական գործիչ Չեվիթ Լոյդ Ջորջ: Անցկացվեցին հետևյալ բարեփոխումները:

1. Արգելվում էր կանանց համար գիշերային աշխատանքը:
2. 1908թ. հանքափորների համար հաստատվեց 8-ժամյա աշխատանքային օր:
3. 1909թ. հատկացվեց գործազրկության նպաստ: Բանվոր դասակարգի համար հատկացվում էր նպաստ նաև հիվանդության և ծերության համար:
4. 1906թ. ընդունվեց օրենք արհմիությունների (տրեյդ-յունիոնների) իրավունքների ընդլայնման մասին:

Բոլոր բարեփոխումները պահանջում էին հսկայական գումարներ պետական բյուջեից: Այդ պատճառով Շեվիթ Լոյդ Ջորջը առաջարկեց ընդունել նոր բյուջեի մասին օրենք, որով ավելանում էին գանձվող հարկերը բնակչության հարուստ վերնախավից՝ խոշոր հողատերերից, խոշոր արդյունաբերողներից և ֆինանսիսներից: Ավելանում էին հարկերը նաև հողային սեփականության վրա, ժառանգության և ալկոհոլային խմիչքների վրա: Նոր բյուջեի 75% կազմված էր հարուստ վերնախավից գանձված հարկերից: Պետք է նշել, որ բյուջեի մասին նոր օրենքը ընդունվեց համայնքների պալատի կողմից առանց լուրջ դիմադրության: Այդ փաստը մի անգամ էլ ապացուցեց, որ Անգլիայի կառավարող շրջանները վերաբերվում էին այդ բարեփոխումներին որպես անհրաժեշտություն: Բացի ժողովրդի սոցիալական վիճակը բարեկավելուց բյուջեի բարեփոխումը ուներ նաև շատ կարևոր նշանակություն ռազմական ուժերի հզորացման համար: Եթե 1895թ. բանակի համար բյուջետային ծախսերը կազմում էր 19.5 մլն. ֆունտ ստերլինգ, ապա 1905թ.՝ 33, 5 մլն: Ռազմածովային ուժերի բյուջեն 1895թ. կազմում էր 27 մլն. 700000 ֆունտ. ստերլինգ, իսկ 1905թ.՝ 42 մլն. 700000; Ինչպես ասվեց, բյուջեի մասին նոր օրենքը հեշտությամբ ընդունվեց համայնքների պալատում, սակայն դիմադրություն ստացավ լորդերի պալատում, ինչը մեծ դժգոհություն առաջացրեց Անգլիայի հասարակառության մեջ: Շուտով ստորին պալատը օրենք է ընդու-

նում, որով լորդերի պալատը գրկվում էր այն օրենքները մերժելու իրավունքից, որոնք մինչև այդ ընդունվել էին համայնքների պալատում: Այսպիսով, փաստորեն, վերացվում էր լորդերի պալատի օրենսդրական իշխանությունը:

1901թ. հունվարի 22-ին մահանում է Վիկտորիա թագուհին: Այսպիսով ավարտվում է Վիկտորյան «ոսկե» դարաշրջանը: Մարդկանց թվում էր, որ թագուհու մահվան հետ միասին ավարտվեց նաև ծաղկման շրջանը, և ինչ է նրանց սպասում առջևում՝ անհայտ է: Թագավոր է դարնում 59-ամյա Էդվարդ VII-ը (1901-1910թ.):

Արտաքին և գաղութային քաղաքականությունը: Անգլիան շարունակում էր վարել բրիտանական կայսրության ընդլայնման և ամրապնդման քաղաքականությունը: XIX դ. վերջին քսան տարիների ընթացքում բրիտանական կայսրության տարածքը 20 մլն. կմ² –ից հասակ մինչև 33 մլն. կմ², իսկ բնակչության թիվը՝ 200 մլն-ից մինչև 370 մլն. մարդ: 1879թ. Անգլիային հաջողվում է իր իշխանությունը տարածել Աֆղանստանի վրա: 1881թ. Անգլիան նվաճում է Բիրման, իսկ 70-80-ական թթ. ընթացքում Մալայան կղզիները: 70-ական թթ. Անգլիան ֆինանսական հսկողություն էր հաստատել Եգիպտոսի վրա, իսկ, երբ այնտեղ 1881թ. ապստամբություն բարձրացավ, Անգլիան գործեր մտցրեց և օկուպացրեց Եգիպտոսը (1882թ.): XIX դ. 80-ական թթ. Անգլիան գրավում է նաև Ուգանդան և Քենիան (Բրիտանական Արևելյան Աֆրիկա): Գաղութային էքսպանսիան Աֆրիկայում Անգլիայի կողմից շարունակվեց մինչև XX դ. սկիզբը: Այստեղ Անգլիայի համար ամենավտանգավոր նրանք էին մասնակի Ֆրանսիան: Այսպես՝ 1898թ. անգլիական բանակը գեներալ Քիտչեների գլխավորությամբ գրավում է Սուտանը: Սակայն համարյա նոյն ժամանակ ֆրանսիական բանակը կապիտան Մարշամի գլխավորությամբ նոյնական մտնում է Սուտան, գրավում Ֆաշոնա անունով ավանը և բարձրացնում ֆրանսիական դրոշը: Քիթչեները պահանջեց, որպեսզի ֆրանսիացիները անմիջապես դուրս գան Սուտանից: Երկու երկրների միջև տեղի ունեցավ շատ սուր դիվանագիտական բախում, ինչից հետո Ֆրանսիան, վախենալով պատերազմի սպառնալիքից, դուրս է բերում իր ջոկատը Սուտանից: Հարավ Աֆրիկայի գաղութացման գործում մեծ դեր ունեցավ Սեսիլ Ուոլսը: Նոր փողերով ստեղծվեցին երկու պետություններ՝ Հյուսիսային և Հարավային Ոոդեզիաներ: Անգլիան արդեն ուներ հարուստ քափ գաղութը, և ,այսպիսով, անկախ

Էին մնում միայն երկու բուրական պետությունները՝ Տրանսվալը և Օրանժը, որոնք հարուստ էին ուսկու և աղաճանդի պաշարներով (բուրերը բնակում էին հարավային Աֆրիկայում, նրանք հիմնականում հոլանդացիների հետնորդներն էին): Զգտելով նվաճել այդ տարածքները՝ Անգլիան նաև նպատակ ուներ հետազյում միացնել իր հյուսիս-աֆրիկյան գաղութները հարավային գաղութների հետ՝ կառուցելով Քահիրե -Քափշտադտ երկաթուղային ճանապարհ, ինչը պետք է ունենար ստրատեգիական և տնտեսական մեծ նշանակություն: 1899թ. հոկտեմբերի 11-ին Անգլիան պատերազմ է հայտարարում Տրանսվալին, և սկսվում է անգլո-բուրական պատերազմը, որը շարունակվեց միջև 1902թ. և ավարտվեց Անգլիայի հաղթանակով: Մայիսի 31-ին Պրետորիայում ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր, որով Տրանսվալը և Օրանժը մտան Բրիտանական կայսրության կազմի մեջ:

XIXդ. վերջում Անգլիան «Փայլուն մեկուսացուն» նշանաբանի տակ շարունակում էր վարել իր արտաքին քաղաքականությունը: Սակայն XX դ. սկզբից միջազգային դրությունը փոխվում է, ինչը պայմանավորված էր, առաջին հերթին, Գերմանիայի կողմից վարվող արտաքին և տնտեսական քաղաքականությամբ: Դեռ 1882թ. Գերմանիայի նախաձեռնությամբ ստեղծվում է ռազմատարածիական բլոկ, որի կազմի մեջ բացի Գերմանիայից մտան Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան: Այդ բլոկը ստացավ Երյակ դաշինք անվանումը և ուղղված էր առաջին հերթին Ֆրանսայի և Ռուսաստանի դեմ:

Գերմանիան, ունենալով հսկայական տնտեսական աճ և զարգացման մեծ տեմպեր, միևնույն ժամանակ չուներ բավականաչափ գաղութներ, սպառնան շուկաներ իր ապրանքների համար: Նա համարում էր, որ մեծ տերությունները, նկատի ունենալով Անգլիային, Ֆրանսիային և Ռուսաստանին, անքողջ աշխարհը բաժանել են իրար մեջ՝ թողնելով Գերմանիային միայն մնացորդները: Այդպիսի վիճակը Գերմանիան համարում էր անարդար և անընդունելի: Գերմանիան սկսում է սպառազինվել՝ հզորացնելով առաջին հերթին իր ռազմածովային ուժերը, պատրաստվելով պատերազմի, որի միջոցով նա հույս ուներ վերաբաժանել աշխարհը: Անգլիան, իր հերթին համոզվելով, որ հիմնական սպառնալիքը նրա համար գալիս է Գերմանիայից, փոխում է արտաքին քաղաքականությունը և ձգուում է դաշնակցային կապեր հաստատել Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հետ: 1893թ. Ֆրանսիան և Ռուսաստանը ռազմական դաշինք են կնքում, որը ուղղված էր Գերմանիայի դեմ:

Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև դաշնակցային կապեր հաստատելու գործընթացը սկսվեց 1903թ. մայիսին, երբ Եղվարդ VII թարեկանական այցով ժամանեց Փարիզ, որտեղ երկու կողմերը լուծեցին ապագա համաձայնագրի վերաբերյալ հարցը: 1904թ. ապրիլի 8-ին Լոնդոնում ստորագրվեց անգլ-ֆրանսիական համաձայնագիր, որով կարգավորվում էին բոլոր վիճելի հարցերը Աֆրիկայում: Այդ համաձայնագիրը պատմության մեջ մտավ Անտանտ անվանումով: Վերջնականապես Անտանտան, որպես ռազմաստրատեգիական բլոկ, կազմավորվեց 1912թ. նոյեմբերին, որի կազմի մեջ մտան Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը: Այսպիսով, որպես Երակ դաշինքին հակակշիռ ուժ՝ Եվրոպայում ստեղծվում է երկրորդ ռազմաստրատեգիական բլոկը:

Անգլիան և համաշխարհային պատերազմի տարիներին

1914թ. օգոստոսի 1-ին սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, որը դարձավ ամենաարյունահեղը և կործանարար մարդկության ամբողջ պատմության ընթացքում: Պատերազմում մասնակցեցին 33 պետություններ և 70նան զինվոր: Չոհվեց մոտ 10նան մարդ, իսկ ռազմական գործողությունները տեղի էին ունենալուն երեք մայոցամաքների վրա՝ Եվրոպայում, Ասիայում և Աֆրիկայում: Պատերազմի հիմնական պատճառը աշխարհի նոր վերաբաժանումն էր, ինչին ծգտում էին «Երիտասարդ» կապիտալիստական պետությունները, մասնավորապես Գերմանիան: Իսկ աշխարհի նոր վերաբաժանման տակ հասկացվում է գաղութների վերաբաշխումը, ապրանքների համար սպառնան շուկաների նվազումը: Այդ պատճառով պատերազմը զավթողական և ավագակային բնույթի էր: Արդեն ասվել է, որ Անգլիայի և Գերմանիայի միջև ընկած հակասությունները պատերազմի հիմնական պատճառն էին:

Լարված էին նաև ֆրանկո-գերմանական հարաբերությունները: Ֆրանսիան 1870-1871թթ. Պրուսիայի հետ պատերազմուն կրած պարտությունից հետո կորցրեց իր երկու հարուստ նահանգները՝ Էլզասը և Լոթարինգիան և ձգտում էր ռեվանշի: Գերմանիայի և Ֆրանսիայի միջև պայքարը զնում էր նաև գաղութների շուրջը, մասնավորապես Մարոկոյի համար, որը, ի վերջո, 1911թ. անցավ Ֆրանսիային:

Գերմանիան լուրջ հակասություններ ուներ նաև Ռուսաստանի հետ: Նա ձգտում էր Ռուսաստանից անջատել Ֆինլանդիան,

Մերձբալթիկան, ՈՒկրաինան, Ղրիմը: XXդ. սկզբից Գերմանիան ուժեղացրեց նաև իր տնտեսական և ռազմական ներկայությունը Օսմանյան կայսրությունում: Նա թուրքիայից համաձայնություն ստացավ Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղային ճանապարհը կառուցելու համար: Այդ ամենը չէր կարող չառաջացնել Ռուսաստանի դժգոհությունը, որովհետև այդ տարրածաշրջանը միշտ մտնում էր նրա ազգային շահերի ոլորտի մեջ: Ռուսաստանը իր հերթին ձգտում էր նվաճել Բուֆորի և Դարդանելի նեղուցները, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի տարածքը: Գերմանիայի դաշնակիցը՝ Ավստրո-Հունգարիան, նույնպես ուներ մշակված ծրագիր՝ դուրս մղել Ռուսաստանին Բալկաններից և նվաճել Սերբիան: Այսպիսով, այդ երկրները կանգնած էին պատերազմի եզրին, և միայն առիթ էր պետք պատերազմը սկսելու համար: Շուտով այդ առիթը գտնվեց: Ավստրիայի երցիերցոգ Ֆրանց Ֆերդինանդը ժամանել էր Սարաևո, որտեղ պետք է տեղի ունենային զորավարժություններ, որոնց անցկացումը Սերբիայի սահմանների մոտ ակնհայտ սադրանք էր Ավստրիայի կողմից: Եվ ահա 1914թ. հունիսի 28-ին 19-ամյա Գավրիլա Պրինցիպը, որը «Մադա Բունա» ազգայնական, հայրենասիրական կազմակերպության անդամն էր, երկու կրակոցներով սպանում է երցիերցօգին և նրա կնոջը: Գերմանիան օգտագործեց այդ առիթը պատերազմ սկսելու համար: Նախ նրա Ճնշման տակ Ավստրո-Հունգարիան Սերբիային վերջնազիր ներկայացրեց, իսկ երբ վերջինս վերջնագրում ներկայացրած բոլոր կետերից հրաժարվեց կատարել միայն մեկը, Ավստրո-Հունգարիան հուլիսի 28-ին պատերազմ հայտարարեց Սերբիային՝ դրանով, փաստորեն, մարտահրավեր նետելով Ռուսաստանին: Հուլիսի 31-ին Ռուսաստանը ընդանուր զորահավաք է հայտարարում: Նույն օրը Գերմանիան պահանջեց Ռուսաստանից դադարեցնել զորահավաքը և օգոստոսի 1-ին պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, օգոստոսի 3-ին՝ Ֆրանսիային: Անգլիան իր հերթին, մեղադրելով Գերմանիային Բելգիայի չեզոքությունը խախտելու մեջ, օգոստոսի 4-ին պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային:

Պատերազմի ընթացք: Պատերազմը տևեց մինչև 1918թ. նոյեմբերի 11-ը, և նրա մասշտաբները գնալով ընդլայնվում էին: Այսպես՝ արդեն 1914թ. օգոստոսի վերջին Անտանտայի կողմից պատերազմի մեջ մտավ Ճապոնիան, 1915թ.՝ Իտալիան՝ դուրս գալով Եռյակ դաշինքից, 1916թ.՝ Ռումինիան, 1917թ.՝ ԱՄՆ: Գերմանիային պատերազմ հայտարարեցին նաև Չինաստանը, Սիամը, Լիբ-

րիան, Լատինական Ամերիկայի 14 պետություններ, սակայն նրանցից ոչ մեկը պատերազմական գործողություններում ռեալ մասնակցություն չունեցավ: Գերմանիային և Ավստրո-Հունգարիային 1914-1915թթ. ընթացքում միացան Թուրքիան և Բուլղարիան՝ ստեղծելով քառյակ դաշինք:

Անտանտան իր ռազմա-տնտեսական կարողություններով մեծ առավելություն ուներ Գերմանական բրոկի նկատմամբ: Հաշվի առնելով այդ հանգանանքը՝ Գերմանիան նաև շատ լավ հասկանում էր, որ երկու ռազմաձակատով նա երկար ժամանակ չի կարող պատերազմել: Այդ պատճառով Գերմանիան իր ամբողջ հոլուսերը կապում էր գեներալ Ալֆրեդ Շլիֆթենի կողմից մշակված ռազմական ծրագրի հետ, որի համաձայն արդեն 1914թ. աշնանը Գերմանիան պետք է հաղթանակ տաներ: Այսինքն՝ խոսվում էր «կայծակնային» պատերազմի («բլիցկրիզ») մասին: Ըստ այդ ծրագրի՝ գերմանական բանակի հիմնական ուժերը, հարձակվելով Բելգիայի և հյուս. Ֆրանսիայի վրա, պետք է գրավեին Փարիզը և, շրջափակելով Փարիզի և Ֆրանկո-գերմանական սահմանի միջև ընկած տարածքում գտնվող Ֆրանսիական բանակը, ստիպել Ֆրանսիային անձնատուր լինել: Սակայն այդ ծրագիրը չհաջողվեց իրագործել: Նախ ռուսական բանակը հարձակում գործեց Արևելյան ռազմաձակատում, և Գերմանիան ստիպված եղավ օգնություն ցույց տալ իր դաշնակցին՝ ռուսարկելով լրացուցիչ ուժեր արևմտյան ռազմաձակատից: Բացի այդ, գերմանական բանակը չկարողացավ գրավել Փարիզը և նույնիսկ պարտվեց Մարնայի մոտ Ֆրանկո-անգլիական ուժերին և ստիպված նահանջեց: Այդպես ի դերև ելան Գերմանիայի բոլոր հոլուսերը՝ կապված «կայծակնային» պատերազմի հետ: Շուտով հաստատվեց արևմտյան ռազմաձակատով անցնող հիմնական գիծը՝ Նյուփորթից և Իպրից (Հյուսիս-արևմտյան Բելգիա) մինչև Եգասը:

1915-1916թթ. պատերազմը շարունակվեց չափազանց մեծ դաժանությամբ: Հիմնական ռազմաձակատները մնում էին նույնը՝ Արևելյանը, որտեղ ռուսական բանակի դեմ կրվում էին ավստրո-հունգարական ռազմական ուժերի մեջ մասը և գերմանական բանակի մի մասը, և Արևմտյանը, որտեղ գերմանական բանակի դեմ կրվում էին անգլո-ֆրանսիական ուժերը: Սակայն այս անգամ արդեն գերմանական բանակի Գերագույն շտաբը իր հիմնական հոլուսերը կապում էր Արևելյան ռազմաձակատի հետ: Գերմանական շտաբի ծրագիրը կայանում էր նրանում, որ ավստրո-գերմանական բանակը, պարտության մատնելով ռուսական զորքերին, կստիպեր

Ուսաստանին սեպարատ հաշտություն ստորագլել: Սակայն, չնայած մի շարք պարտությունների և ծանր ճարդեկային կորուստների, Ուսաստանը սեպարատ հաշտության չգնաց: Անզիային Գերմանիան ձգտում էր ծնկի բերել՝ անցկացնելով անողոք ստորջրյա պատերազմ: Անզիայի կորուստները մեծ էին: Սակայն, արագացնելով նոր նավերի կառուցումը և մշակելով սուզանավերի դեմ պայքարի արդյունավետ միջոցներ, Անզիային հաջողվեց կանխել այն կործանարար հետևանքները, որոնք կարող էին լինել գերմանական սուզանավերի գործողություններից: 1916թ. փետրվարին գերմանացիները նորից փորձեցին վճռական հարված հասցնել արևմտատքում՝ Վերդեն անրոցի մոտ, սակայն ֆրանսիացիների դիմադրությունը մեծ էր, և գերմանական բանակին չհաջողվեց հասմել իր նպատակին: Այդ ճակատամարտի ելքի համար մեծ նշանակություն ունեցավ այն, որ հունիսի սկզբին ռուսական բանակը մեծ հարձակում սկսեց արևելյան ռազմաճակատում՝ պարտության մատնելով ավստրո-հունգարական գործերին, ինչը ստիպեց գերմանացիներին 7 դիվիզիա Վերդենից համել և արագ տեղափոխել արևելյան ռազմաճակատ: Ռազմական գործողությունները այնտեղ ավարտվեցին միայն 1916թ. Վերջին և բերեցին հսկայական ճարդեկային կորուստներ. ֆրանսիացիները կորցրեցին 262.000 մարդ (սպանված և վիրավորված), իսկ գերմանացիները՝ 337.000: Մյուս մեծ ճակատամարտը արևմտյան ռազմաճակատում տեղի ունեցավ 1916թ. հուլիս-նոյեմբեր ամիսներին Սոմ գետի մոտ: Այդ հարձակումը կազմակերպել էր անզիո-ֆրանսիական հրամանատարությունը: Սակայն դաշնակիցներին էլ չհաջողվեց հասմել նպատակին: Միայն հարձակման առաջին օրը՝ հուլիսի 1-ին, անզիացիների կորուստը կազմեց 20.000 մարդ սպանված և 40.000 վիրավոր: Անզիական բանակի զիսավոր հրամանատար գեներալ Հեյգը ասում էր, որ այդ ճակատամարտում կպարտվի նա, ով առաջինը ուժասպար կիմի: Անզիացիները Սոմի մոտ ճակատամարտում առաջին անգամ գործադրեցին իրենց զաղտնի գենքը՝ տանկերը: Սակայն, ընդանուր առանձիք, դա ոչ մի էական փոփոխությունների ճակատամարտի ընթացքում չբերեց: Սոմի մոտ ճակատամարտում անզիացիները կորցրեցին 420.000 մարդ, ֆրանսիացիները՝ 200.000, գերմանացիները՝ ավելի քան 450.000 մարդ: 1917թ. պատերազմը շարունակվեց նույն դաժանությամբ: Արևմտյան ռազմաճակատում գերմանացիները բռնել էին պաշտպանության մարտավարությունը: Անռանը անզիական բանակը գեներալ Հեյգի զիսավորությամբ փորձ արեց ճեղքել գերմանական

ռազմաձակատը Իպրի շրջանում, սակայն անհաջողության մատնվեց: Անգլիացիները կորցրեցին 380.000 մարդ (սպանված և վիրավոր), գերմանացիները՝ 240.000: 1917թ. Անտանտան հաջողության հասավ միայն Միջին Արևելքում: Սարտին անգլիական բանակը մտավ Բաղդադ, աշնանը՝ Պալեստին: Ղեկտենքերին անգլիացիները մտան Երուսաղեմ: Սակայն 1917թ. Անտանտան ունեցավ մեծ կորուստ. հոկտեմբերին Ռուսաստանում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, և իշխանության գլուխ անցան բոլշևիկները Լենինի գլխավորությամբ, որից հետո Ռուսաստանը դուրս եկավ Անտանտայից և պատերազմից: 1918թ. մարտին Բրեստում նա իր համար շատ ծանր պայմաններով հաշտության պայմանագիր է ստորագրում Գերմանիայի հետ: 1918թ. գարնանը գերմանացիները ևս մեկ անգամ փորձ են անում ջախչախիչ հարված հասցնել Ֆրանսիային: Գերմանական բանակը նույնիսկ մոտեցավ Փարիզին, սակայն անգլո-ֆրանսիական զորքերը հովհանն ձեռնարկեցին հակահարձակում, և այս պահից հետո մինչև պատերազմի վերջը Անտանտան իր ձեռքը վերցրեց նախաձեռնությունը: Մինչդեռ Գերմանիայի դաշնակիցները այլևս ուժ չունեին շարունակելու պատերազմը: 1918թ. նախ կապիտուլյացիայի ակտ ստորագրեց Բուլղարիան, հոկտեմբերի 31-ին Թուրքիան, նոյեմբերի 3-ին՝ Ավստրո-Հունգարիան: Գերմանիայի բախտը որոշված էր: Նոյեմբերի 3-ին այնտեղ սկսվեց հեղափոխություն, որը պարտվեց միապետական կարգերի փլուզմանք, իսկ նոր գերմանական կառավարությունը շտապեց պատերազմը: Նոյեմբերի 11-ին Կոմյայենյան անտառում՝ Ռեթոնդ կայարանում՝ ֆրանսիական մարշալ Ֆոշի վագոնում, ստորագրվեց գինադադար Գերմանիայի հետ, որից հետո I Համաշխարհային պատերազմը ավարտվեց:

Էղվարդ VII-ի մահվանից հետո Անգլիայի թագավորն է դառնում Ջորջ V-ը (1910-1936թթ.): Էղվարդի երկրորդ որդին (առաջինը՝ Ալբրիտ Վիկտորը մահացել էր 1892թ.): Ջորջը և նրա կինը՝ Մարիան մեծ սեր և հարգանք էին վայելում ժողովրդի կողմից: Պատերազմի ժամանակ նրանք անում էին ամեն ինչ ազգի մարտական ոգին բարձրացնելու համար: Ջորջ V-ը նույնիսկ որոշում է փոխել իր արքայատոհմի գերմանական անվանումը՝ Սակսոն-Կոբուրգ-Գոտականից՝ Վինդզորյան:

Փարիզյան հաշտության կոնֆերանս

Աշխարհի հետպատերազմյան կարգավորման ծրագրերը: Հաղթող երկրները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ն աշխարհի հետպատերազմյան կարգավորման հարցերում միասնական չեն: Ամեն նեկը ուներ սեփական քաղաքական, տնտեսական և տարածքային շահերը, որոնք չեն համընկնում դաշնակիցների շահերի հետ: Այդ բոլոր բարդ և, վերջին հաշվով, անլուծելի տարածայնությունները արտացոլվեցին բանակցությունների ժամանակ և Վերսայյան պայմանագրի մեջ: Փարիզյան հաշտության կոնֆերանսը բացվեց 1919թ. հունվարի 18-ին: Մասնակցում էին 27 պետություններ, սակայն, փաստորեն, բոլոր կարևորագույն հարցերը որոշվում էին երեք պետությունների միջև՝ Անգլիայի, ում պատվիրակությունը գլխավորեց վարչապետ Շեվիլ Լոյդ Ջորջը, Ֆրանսիայի (Կիեմանսո) և ԱՄՆ-ի (Նախագահ՝ Վ. Վիլսոն): Ինչպես ասվեց, այդ երեք պետություններից յուրաքանչյուրը ուներ իր աշխարհի կարգավորման ծրագիրը:

Ֆրանսիան պատերազմից դուրս եկավ՝ ունենալով բավականին հզոր ռազմական ուժեր: Նա ուներ շուրջ 2 միլիոնանոց բանակ: Ֆրանսիական ծրագրի հիմնական կետերը հետևյալն էին.

1. Ինարավորության չափով թուլացնելով Գերմանիային (նշանակել հսկայական ռազմատուգանք, կրծատել և սահմանափակել գերմանական ռազմական ուժերը) հաստատել սեփական գերիշխանությունը Եվրոպայում,
  2. բացի Էլզաս և Լոթարինգիայից, Ֆրանսիան ցանկանում էր ստանալ Գերմանիայից նաև Սաար նահանգը, որը հարուստ էր ածուխով,
  3. սահմանը Գերմանիայի հետ տեղափոխել մինչև Հռենոս գետը,
  4. ստանալ Գերմանիային պատկանող Աֆրիկյան գաղութներից մի քանիսը, ինչպես նաև նախկին թուրքական տարածքներից Փոքր Ասիայում և Սերծավոր Արևելքում:
- Սակայն Ֆրանսիային այդպես էլ չհաջողվեց մինչև վերջ իրագործել այդ ծրագիրը, որովհետո՝
ա. նա հսկայական ֆինանսական պարտքեր ուներ ԱՄՆ-ին ու Անգլիային և տնտեսական ու քաղաքական կախման մեջ էր գտնվում այդ երկրներից,
բ. Գերմանիայի ապագայի վերաբերյալ նա լուրջ տարածայնություններ ուներ Անգլիայի և ԱՄՆ-ի հետ:

ԱՄՆ-ը պատերազմից հետո ակտիվորեն հավակնում էր ստանձնել աշխարհի ամենահզոր երկրի դերը: Պատերազմը անչափ հարստացրեց ԱՄՆ-ին: Պատերազմի ժամանակ Միացյալ Նահանգները մատակարարում էր Անտանտայի երկրներին զինանթերք և պարենամթերք՝ ստանլով դրա դիմաց ոսկի: Բացի այդ, ԱՄՆ-ի կառավարությունը մոտ 10 մլրդ. դոլար վարկ էր տրամադրել Եվրոպական երկրներին և շուրջ 6,5 մլրդ. դոլար կազմեցին ամերիկյան մասնավոր ներդրումները: Պատերազմի վերջում ԱՄՆ-ում կուտակվել էր աշխարհի ոսկու պաշարների մոտ 40%: Օգտվելով ստեղծված այդ բարենպաստ պայմաններից՝ ԱՄՆ-ը հույս ուներ հաշտության կոնֆերանսում թելադրել իր կամքը: ԱՄՆ-ը ներկայացրեց կոնֆերանսին Վիլսոնի «14 կետերը», ամերիկյան «խաղաղության ծրագիրը»: Այնտեղ կային կետեր, որոնք անմիջականորեն վերաբերվում էին Անգլիային: Այսպես՝ 2 և 3 կետերում Վիլսոնը առաջ էր քաշում ծովերի և առևտորի ազատությունների սկզբունքները, որոնք ԱՄՆ-ի կողմից դիտվում էին որպես, առաջին հերթին, Անգլիայի դեմ պայքարի և հաղթանակի միջոց:

Սակայն ԱՄՆ-ին չհաջողվեց ոչ բանակցությունների ժամանակ, ոչ էլ Վերսայյան պայմանագրի միջոցով հասնել իր նպատակին: Դրա պատճառները հետևյալն էին.

1. Ամերիկյան բանակի թուլությունը,
2. Անգլիայի ռազմական ուժերի (առաջին հերթին՝ ռազմածովային) հզորությունը, ինչպես նաև Անգլիայի՝ որպես Մեծ տիրության կարգավիճակը:

ԱՄՆ-ը ստիպված եղավ հրաժարվել իր ռազմածովային ծրագրերի ամբողջական իրականացումից: Բացի այդ, նրանք ճանաչեցին Մեծ Բրիտանիայի «հատուկ տեղը»՝ որպես ծովային Մեծ պետություն: ԱՄՆ-ի կողմից դա, անկասկած, պարտություն էր: Առաջնությունը Անգլիայի կողմն էր նաև Ազգերի լիգայում:

Մեծ Բրիտանիան պատերազմից հետո պահպանեց Մեծ տերության կարգավիճակը, ինչը արտացոլվեց բանակցությունների ժամանակ և Վերսայյան պայմանագրում: Այսպես՝ Վերսայյան պայմանագրով Անգլիան ստացավ գերմանական գաղութները Արևելյան և Կենտրոնական Աֆրիկյում: Տողոն և Կամերունը Անգլիան կիսեց Ֆրանսիայի հետ: Այդի պայմանագրով Անգլիան մանդատ էր ստանում Իրաքի, Պաղեստինի, Կիպրոսի և Եգիպտոսի վրա: Բացի այդ, մի քանի գերմանական գաղութներ անցան Անգլիայի դոմինիոններին: Այսպես՝ Հարավ-Աֆրիկյան Միությանը անցան Հարավ-Արևմտյան Աֆրիկյում գտնվող գերմանական գա-

ղութեները, Ավստրալիային՝ Նոր Գվինեայի մի մասը, Նոր Զելանդիային՝ Արևմտյան Սամոան: Եվ գլխավորը՝ վերացավ ռազմական և առևտրատնտեսական մրցակցությունը Գերմանիայի կողմից: Այդ պատճառով Անգլիան դեմ էր, որպեսզի Գերմանիայի նկատմամբ գործադրեին չափազանց կոշտ միջոցներ, ինչին ձգուում էր Ֆրանսիան: Ելնելով իր ազգային շահերից՝ Անգլիան չէր ցանկանում, որպեսզի Գերմանիայի փոխարեն հիմա էլ Ֆրանսիան իր գերիշխանությունը հաստատի Եվրոպայում: Անգլիային հարկավոր էր ուժեղ Գերմանիա՝ որպես հակակշիռ ուժ Ֆրանսիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ: Անգլիան դեմ էր նաև Գերմանիայի նկատմամբ մեծ ռազմատուգանք նշանակելուն: Գերմանիային վերաբերող հարցերում Անգլիայի դաշնակիցն էր ԱՄՆ: Նախագահ Վիլյունը գտնուում էր, որ թույլ տնտեսություն ունեցող Գերմանիան ի վիճակի չի լինելու վճարել ռազմատուգանքը, իսկ դա իր հերթին վնաս կրերեր ամերիկյան տնտեսությանը: Սակայն Անգլիայի ֆինանսական վիճակը պատերազմից հետո ծանր էր: Նա մեծ պարտքեր ուներ ԱՄՆ-ին, ինչը, իհարկե, պետք է ազդեր նրա հետագա սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա: Եվ ամենատխուր փաստը Անգլիայի համար այն էր, որ չնայած Մեծ տիրության կարգավիճակի պահպանանը, նա, չդիմանալով ԱՄՆ տնտեսական և ֆինանսական ճնշմանը, գնալով կորցնում է իր ռազմական և առևտրատնտեսական գերիշխանությունը: Դա նույնպես առաջին համաշխարհային պատերազմի կարևորագույն արդյունքներից մեկն էր:

ԳԼՈՒԽ III

ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՆ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1918-2001թթ.)

ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՆ 1918-1923թթ. Իռլանդական պետության ստեղծումը

Տնտեսական զարգացումը: Իր դաշնակիցների հետ միասին հաղթելով և Համաշխարհային պատերազմում՝ Անգլիան համաշխարհային շուկայից, գաղութըներից ու ծովերից վտարեց իր հիմնական ռազմատնտեսական մրցակցին՝ Գերմանիային: Անգլիային և նրա դոնինիոններին անցել էին նախսկին գերմանական գաղութըները և փլուզված Օսմանյան կայսրության տիրությունների մի մասը: Սակայն, ինչպես շուտով պարզվեց, Գերմանիայի Վտարումը համաշխարհային շուկայից դեռևս չէր ստեղծում Անգլիայի համար մենաշնորհային վիճակ: Անգլիայի տնտեսությունը պատերազմից հետո ապրում էր լուրջ դժվարություններ: Պատերազմի ընթացքում երկիրը կորցրեց իր ազգային հարստության 1/3-ը: Պետության պարտը 1919թ. կազմում էր մոտ 8 մլրդ. ֆունտ ստերլինգ:

Արտաքին առևտուրը կրծատվեց ավելի քան երկու անգամ: Եվրոպական պետությունները, որոնց տնտեսությունները գտնվում էին ճգնաժամի մեջ պատերազմից հետո այլևս հնարավորություն չունեին մեծ քանակությամբ անգլիական ապրանքներ ձեռք բերել: 1917թ. հետո Անգլիան կորցնում է Ռուսաստանի շուկան, որը դադարեց նաև լինել նրա համար կապիտալի արտահանման ոլորտ: Բացի այդ արտաքին շուկայում ամերիկյան և ճապոնական ապրանքները լուրջ մրցակցում էին անգլիական ապրանքների հետ: Արդյունաբերությունը նույնպես ճգնաժամի մեջ էր: Դա կապված էր, առաջին հերթին, պատերազմի ավարտի հետ, որովհետև խիստ կրծատվեցին ռազմական արտադրանքի պետության պատվերները: Այդ պատճառով ռեկոնվերսիայի հետ կապված ճգնաժամը դարձնում էր անխուսափելի: Աձում էր գործազրկությունը: Ճգնաժամը շարունակվեց մինչև 1921թ. երկրորդ կեսը, իսկ 1922-1923թթ. տնտեսությունը հայտնվեց լճացման մեջ: 1924թ.-ից սկսում է կայունացումը, սակայն միայն 1929թ. Անգլիայի արդյունաբերական արտադրանքը և առևտուրը հասավ 1914թ. մակարդակին: Դրա հիմնական պատճառները հետևյալն էին՝ 1.

արդյունաբերության սարքավորումների հնացածությունը, ինչը չէր կարող ապահովել արտադրանքի մրցունակությունը հաճաշխարհային շուկայում ԱՄՆ-ի, Ճապոնիայի, իսկ 20-ական թթ. Վերջում նաև Գերմանիայի ավելի էժան ապրանքների հետ: 2. Կառավարությունը շարունակում էր պահպանել ֆունտ ստերլինգի բարձր աշխարհական միջազգային ֆինանսական շուկայում, չնայած, որ նրա ռեալ գինը ցածր էր: Դա նույնապես բարձրացնում էր անգլիական ապրանքների գինը արտաքին շուկաներում, ինչը, իհարկե, ձեռնուու չէր անգլիական արդյունաբերական բուրժուազիային:

Քաղաքական զարգացումը: 1918թ. դեկտեմբերի 14-ին Երկրում տեղի ունեցան պառամենտական ընտրություններ: Լիբերալները և պահպանողականները հանդես եկան միասնական թիվով, իսկ լեյբորիստները, որոնք համարյա ամբող պատերազմի ընթացքում գտնվում էին լիբերալների և պահպանողականների հետ միասին կառավարության կողակիցիայում, որուր են գալիս այդ կողակիցիայից և մասնակցում են ընտրություններին առանձին՝ «Աշխատանքը և սոցիալական նոր կարգը» ծրագրով, որում, իբրև անգլիական հասարակությունն արմատապես վերակառուցելու միջոց, առաջարկվում էր ազգայնացնել արդյունաբերության մի շարք ձյուլեր: Տրեյդ-յունիոնները հնարավորություն էին ստացել, փաստորեն, զանգվածային կարգով անդամագրվել լեյբորիստական կուսակցության մեջ, ինչը, ամենակած, ուժեղացնում էր կուսակցության դիրքերը: 1918թ. ընտրություններին առաջին անգամ մասնակցեցին կանայք, բայց միայն 30 տարեկան հասակից (միայն 1929թ. կանաց տարիքային ցենզը հշեցվեց մինչև 21 տարեկան): Դրանից հետո ընտրությունների թիվը 8 մլն-ից հասավ 21 մլն: Ընտրությունների արդյունքում պահպանողական-լիբերալ կողակիցիան հաղթանակ է տանում, 707 տեղից ստանալով 484, որից 338 տեղ հասավ պահպանողականներին: Այսինքն՝ կողակիցիայում առաջնությունը պահպանողականների կողմն էր: Կառավարությունը գլխավորեց լիբերալների առաջնորդ՝ Լոյդ Ջորջը, սակայն հիմնական պաշտոնները զբաղեցրեցին պահպանողականները (ռազմական նախարար՝ Ու. Չերչիլը, ֆինանսների նախարար՝ Օ. Չեմբերլենը, արտաքին գործերի նախարար՝ Քերոնը):

Ինչպես ասվեց, 1918թ. սկսում է և, փաստորեն, միշև 1924թ. շարունակում է տնտեսական ձգնաժամը, որը հանգեցնում է սոցիալական հակասությունների սրման և դասակարգային պայքարի նոր ալիքի բարձրացնան: Կտանգ կար, որ այս ծանր սոցիալական

և տնտեսական վիճակում գտնվող երկրում տրեյդ-յունիոնները կփորձեն անցկացնել ընդհանուր գործադրով, ինչը կարող էր ընդհանրապես քայլայի երկրի տնտեսությունը: Այդ պատճառով պառամենտը ընդունում է արտակարգ լիազորությունների մասին օրենքը, որը կառավարությանը իրավունք էր տալիս երկրում արտակարգ դրություն հայտարարել և ուժ գործադրել գործադրուվավորների դեմ: Ինչպես և սպասվում էր, ամենամեծ ընդհարումները տեղի ունեցան հանքավիրների հետ 1921թ. գարնանը: Սակայն մնալով միայնակ, որովհետև երկարուղայինները և տրանսպորտայինները նրանց չօգնեցին, հանքավիրները պարտվեցին: Այս պահից հետո բանվորական շարժումը գնաց դեպի անկում և 1923թ. ավարտվեց պարտությունով: Համարյա ամբողջ բանվոր դասակարգի աշխատավարձը այս կամ այն չափով իջեցվեց, և տրեյդ-յունիոնները ստիպված եղան դրան հաճածայնվել: Լոյդ Զորջի գլխավորած կառավարության այդպիսի վճռական գործողությունները թույլ տվեցին կայունացնել երկրի տնտեսական վիճակը:

1922թ. աշնանը, երբ երկրի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակը բավականին կայունացել էր, պահպանողականները որոշում են դուրս գալ լիբերալների հետ կազմած կոալիցիայից:

Լոյդ Զորջի կառավարությունը ստիպված եղավ հրաժարական տալ, իսկ նոր պահպանողական կառավարությունը անմիջապես արձակեց պառամենտը և նշանակեց նոր ընտրություններ: Արդյունքում հաղթող դուրս եկան պահպանողականները, որոնք ստացան 347 տեղ, իսկ երկրորդ 142 տեղով լեյբորիստներն էին: Սկզբից կառավարությունը գլխավորեց Էնդրյու Բոնար-Լոուն, իսկ 1923թ. նայիսից՝ Մթենի Բոլդուինը: Այսպիսով, առաջին անգամ Անգլիայի պատմության մեջ ընդիմության դերը անցավ լեյբորիստներին: Փաստորեն տեղի ունեցավ փոփոխություն անգլիական երկուսակցական համակարգում. լիբերալները իրենց տեղը գիշեցին լեյբորիստներին: Դա վկայում էր, իհարկե, Անգլիայի հասարակական կյանքի մեջ բանվոր դասակարգի և տրեյդ-յունիոնների դերի բարձրացնան մասին: Մյուս կողմից, լիբերալների քաղաքանությունը, որի հիմքը կազմում էր «ազատ առևտորի» գաղափարը, գնալով կորցնում էր իր առաջվա նշանակությունը: Լիբերալներից շատերը անցնում էին պահպանողականների կամ լեյբորիստների կողմը (օրինակ՝ Ռ. Չերչիլն անցավ պահպանողականների կողմը):

Պահպանողական կուսակցության և կառավարության հիմնական նպատակներից մեկը կ ազատ առևտորի տնտեսական քաղաքականությունը պրոտեկցիոնիստական քաղաքականությամբ փոխարինելն էր, ինչը վարչապետ Բոլդուինի կառջիքով կնպաստեր երկրի տնտեսական զարգացմանը: Բոլդուինի նախաձեռնությամբ երկրում նշանակվեցին արտահերթ պաշտամենտական ընտրություններ, որոնք և պետք է որոշեյին երկրի հետագա տնտեսական ռազմավարությունը: Սակայն միայն պրոտեկցիոնիզմի հարցը չէր, որի պատճառով Բոլդուինը շտապում էր անցկացնել այդ ընտրությունները: Բանն այն էր նրանում, որ պահպանողականների դեկավարության մեջ չկար միասնական կարծիք լիբերալների հետ կոալիցիա ստեղծելու հարցում: Օստին Չեմբերլենը, Բալֆորը, Բիրկենհեյլը և մյուսները կողմնակից էին, որ լիբերալների, իսկ ավելի ճիշտ՝ Լոյդ Ջորջի հետ կոալիցիա ստեղծվի: Գոյություն ուներ կուսակցության պահպանամ վտանգը, որովհետև վերոհիշյալ մեծ հեղինակություն ունեցող քաղաքական գործիչները կարող էին միանալ Լոյդ Ջորջին և ստեղծել նոր կուսակցություն: Այդ պատճառով Բոլդուինը, առաջ քաշելով պրոտեկցիոնիզմի զաղափարը, որը պաշտպանում էին բոլոր պահպանողականները, ճգնաժամ էր ամբողջ կուսակցության համար ընդհանուր զաղափարի հիմն վրա վերջ դնել տարածայնություններին: Այս դեպքում արդեն պահպանողականները՝ որպես միասնական կուսակցություն, պայքարի դուրս կազմին լիբերալների դեմ, որոնք պաշտպանում էին ազատ առևտորի զաղափարը: Բոլդուինը հասավ իր նպատակին: Լոյդ Ջորջը, չհասկանալով Բոլդուինի կողմից վարած քաղաքական խաղը, քննադատեց երկրում պրոտեկցիոնիստական քաղաքականություն մտցնելու մասին Բոլդուինի առաջարկը, և, այսպիսով, լիբերալների հետ դաշինքը դառնում է անհնարին: Ընտրությունների արդյունքում պահպանողականները ստացան 259 տեղ՝ կորցնելով հանարյա 100-ը, Լյորդիստները՝ 191, լիբերալները՝ 155 տեղ: Այսպիսով, ոչ մի կուսակցություն պահպաննետում բացարձակ մեծամասնություն չստացավ: Այս դրությունում պահպանողականները չէին ուզում կոալիցիոն կառավարություն կազմել լիբերալների հետ, իսկ վերջինները պահպանողականների հետ: Եվ երկար բանակցություններից հետո որոշում ընդունվեց հնարավորություն տալ կառավարություն կազմել լեյբորիստներին հաշվի առնելով, որ վերջիններս, չունենալով պահպաննետում մեծամասնություն, չեն կարողանա վարել հաքնություն քաղաքականություն: Եվ ահա 1924թ. հունվարի 23-ին Անգ-

լիայի պատմությունում առաջին անգամ լեյբորիստները կազմեցին կառավարություն, որը գլխավորեց նրանց առաջնորդ Ռամսե Մակրոնալդը:

Արտաքին քաղաքականությունը: | Համաշխարհային պատերազմից հետո առաջին տարիներին Անգլիան ստիպված էր հանդուրժել Ֆրանսիայի՝ Եվրոպայում իր գերիշխանությունը հաստատելուն ուղղված ձիգերը, սակայն ԱՄՆ պարագայում Անգլիան ստիպված էր ի վերջո նահանջել և գնալ գիծումների: Այսպես՝ 1921-1922թթ. Վաշինգտոնում կայացած Լոնֆերանսում նա պայմանագիր ստորագրեց ԱՄՆ-ի հետ, որով Միացյալ Նահանգները իրավունք ստացան ունենալ ջրատարողությանք անգլիականին հավասար հզորության գծանավային նավատորմ: Անգլիան նաև համաձայնվեց ընդունել ԱՄՆ-ի առաջարկը, որ Չինաստանի նկատմամբ անցկացվի «բաց դռների» և «հավասար հնարավորությունների» քաղաքականություն: Անգլիան այդ տարիներին պաշտպանում էր, փաստորեն, Թուրքիային թուրք-հունական և թուրք-հայկական պատերազմների ժամանակ՝ ձգտելով ոչ մի դեպքում թույլ չտալ Թուրքիայի մասնատումը: Խորհրդային Ռուսաստանի՝ դեպի արևելք առաջնադաշտան դեմ Անգլիան որպես պատնեշ օգտագործում էր Թուրքիային: Անգլիան հասավ իր նպատակին: 1923թ. հունիսի 24-ին Լոզան քաղաքում ստորագրվեց պայմանագիր, որը փաստորեն փոխարինեց 1920թ. ստորագրված Սկրի պայմանագիրը:

Իռլանդական պետության ստեղծումը: (1919-1921թթ): 1917թ. հոկտեմբերին շինֆեյների կուսակցության համագումարի ժամանակ ընդունվեց Անգլիայի դեմ գինված պայքարի ծրագիր, որը պաշտպանեցին իռլանդական ժողովորդի լայն զանգվածները, այդ թվում և բանվորները: Այսպես՝ Իռլանդիայի ինքնավարության համար ազգային-ազատագրական շարժման դեկավարումը պայքարող ազգայնականներից անցնում է նրանց ծախս հանրապետական թևին, որը պայքարում էր Իռլանդիայի անկախության համար: 1918թ. դեկտեմբերին շինֆեյները ընտրությունների արդյունքում ստանում են 73-ը տեղ 103-ից, որոնք հատկացված էին Իռլանդիային անգլիական պառլամենտում: Շինֆեյները հրաժարվեցին աշխատել անգլիական պառլամենտում: 1919թ. հունվարի 21-ին նրանք հավաքվեցին Դուբլինում, հայտարարեցին իրենց Իռլանդիայի պառլամենտի ներկայացուցիչներ, ընդունեցին երկրի ան-

կախության մասին հռչակագիրը և պահանջեցին, որ անզիհական գորքերը անմիջապես դուրս գան երկրից: Միաժամանակ ստեղծվեց ժամանակավոր կառավարություն, իսկ երկրի նախագահը ընտրվեց շինֆեյների առաջնորդ Դե Վալերան: Ակսվեց Իռլանդական բանակի ստեղծումը: Անգլիայի կառավարությունը փորձ արեց ուժային միջոցներով ոչնչացնել Իռլանդական հանրապետությունը: Իռլանդացիները պատասխանեցին պարտիզանական պայքարով: Ազգային-ազատագրական պայքարը տարածվեց ամբողջ երկրում, իսկ Անգլիայի ներսում միևնույն ժամանակ բարձրանում էր պատերազմի դեմ բողոքների ալիքը: Այս հարցի շուրջ չկար միասնական կարծիք նաև պարագանենութուն և կառավարությունում: Եվ ահա 1921թ. ամռանը Անգլիայի կառավարությունը առաջարկեց նախագահ Դե Վալերային սկսել բանակցություններ: Ստորագրվեց զինադադար և իռլանդական պատվիրակությունը Մայքլ Քոլլինզի գլխավորությամբ ժամանեց Լոնդոն: Երկար և ծանր բանակցություններից հետո 1921թ. դեկտեմբերի 6-ին ստորագրվեց անգլո-իռլանդական պայմանագիրը: Ըստ այդ պայմանագիր՝ 1. ստեղծվում էր անկախ Իռլանդական պետությունը, 2. Անգլիան պահպանում էր Իռլանդիայում ռազմական և ռազմածովային բազաներ. 3. Երկրի վեց հյուսիսարևելյան կոնսուլյունները (Օլիքեր) մնում էին միացյալ թագավորության կազմում (այսուել բնակչության մեծ մասը կազմում էին բողոքականները): Այդ պայմանագիրը և, առաջին հերթին, դրա այս կետերը, որոնք վերաբերում էին Օլիքերին դժգոհություն առաջացրեց Իռլանդիայի որոշ քաղաքական խնբակներում, և նույնիսկ կարճ ժամանակում երկրում բռնկվեց քաղաքացիական պատերազմ: Սակայն, վերջիվերջո, 1923թ. ապրիլին քաղաքացիական պատերազմը ավարտվեց, և երկրում հաստատվեց խաղաղություն: Այսպիսով, 1921թ. ստեղծվեց Իռլանդական անկախ պետությունը, որի ծովային շրջանները մնում էին Բրիտանական կայսրության կազմի մեջ:

Մեծ Բրիտանիան 1924-1929թթ.

Տնտեսական և քաղաքական զարգացումը: Առաջին լեյբորիստական կառավարությունը: 1924-1929թթ. Եվրոպական երկրներում տեղի է ունենում տնտեսական կյանքի կայունացում: Անգլիայում, սակայն, արտադրությունը մեծ վերելք չունեցավ և դա պայմանավորված էր բրիտանական տնտեսության ավանդական կառուցվածքով: Իր եկամուտների մեծ մասը անգլիական ֆինան-

սական կապիտալը ստանում էր այսպես կոչված «անտեսանելի արտահանումից» (կապիտալի արտահանում, բանկային գործարնություններ, ծովային տրանսպորտ), միևնույն ժամանակ ոչ բավականաչափ ներդրումներ անելով սեփական երկրի արդյունաբերության մեջ: Արդյունքում անզիական արդյունաբերությունը, առաջին հերթին նորա առաջատար ճյուղերը՝ ածխապրոյունաբերությունը, մեքենաշինական արդյունաբերությունը, մետաղագործական արդյունաբերությունը իրենց արտադրական սարքավորումներով հետ էին մնում մյուս զարգացած երկրներից, ինչը, իր հերթին խանգարում էր երկրի տնտեսական աճին և իշեցնում անզիական ապրանքների մրցունակությունը համաշխարհային շուկայում: Երկրի տնտեսական զարգացման վրա բացասական հետևանք ունեցավ նաև եկամուտների կրճատումը «անտեսանելի արտահանումից»: Այսպես՝ 1 համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Անգլիան կորցրեց իր բոլոր արտասահմանյան ներդրումների Զ մասը: Բացի այդ, պատերազմի հետո սրվեց մրցակցությունը կապիտալի արտահանման շուկայում առաջին հերթին ԱՄՆ-ի կողմից: Եթե մինչև պատերազմը միջազգային ֆինանսական գործառնությունների կենտրոնը գտնվում էր լոնդոնյան Սիթիում, ապա հիմա այդպիսի կենտրոններ գոյություն ունեին նաև Նյու Յորքում և Ամստերդամում:

20-ական թթ. անզիական տնտեսությունը անչափ անհավասար էր զարգանում: Մի կողմից արագ զարգացում ունեցան արդյունաբերության նոր ճյուղերը՝ ավտոմոբիլային, ավիացիոն, էլեկտրոտեխնիկական: 1926թ. ստեղծվեց խոշոր մենաշնորհ քիմիական արդյունաբերությունում: Մյուս կողմից անզիական արդյունաբերության հին ճյուղերը ճգնաժամ էին ապրում: Այսպես՝ նույնիսկ 30-ական թթ. սկզբին ածուխի արդյունահանման ծավալները, թուցի և պողպատի արտադրությունը, ինչպես նաև մանածագործական արդյունաբերության արտադրանքը դեռ զիջում էին նախապատերազմյան ցուցանիշներին: Ամենամեծ անկումը տեղի ունեցավ նավաշինության մեջ: Միայն 1929թ. Անգլիան արդյունաբերության արտադրության ծավալներով հասավ 1913թ. մակարդակին: Երկրի տնտեսական զարգացման ցածր տեմպերի հետևանքն էր գործազրկությունը, որը այդ ժամանակ հասել էր 1 մլն., և զարմանալի չէ որ հենց Անգլիայում 20-ական թթ. տեղի ունեցավ բանկոր դասակարգի ամենամեծ ելույթը՝ ընդհանուր գործադրությը:

Եվ այսպես 1924թ. հունվարի 23-ին Սակոդնալդը հայտարարում է առաջին լեյբորիստական կառավարության կազմը: Վար-

շապետը զբաղեցրեց նաև արտգործնախարարի պաշտոնը: Ֆինանսների նախարար դարձավ Սնոուդենը, ներքին գործերի նախարար՝ Հենդերսոնը, առևտորի՝ Վեբբը: Նախընտրական ծրագրի մեջ լեյբորիստները խոստացել էին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել ԽՍՀՄ-ի հետ, նոցնել կապիտալի վրա հարկ, վերացնել գործազրկությունը, լուծել բնակարանային հարցը, ազգայնացնել արդյունաբերության մի քանի ճյուղերը: Սակայն այդ ծրագրի մեջ մասը լեյբորիստները չկարողացան իրագործել: Մակրոնալիդի կառավարությունը բանվորների համար բնակարանների շինարարության պետական ֆինանսավորման ծրագիր կազմեց, բարձրացրեց գործազրկուների նպաստները: Սակայն կապիտալի վրա հարկ այդպես էլ չմտցվեց, ինչպես նաև լեյբորիստական կառավարությունը հրաժարվեց ազգայնացնել ածխահանքերը և երկաթգիծը՝ բացատրելով, որ պահպանողականները և լիբերալները դեմ են դրան: Բացի այդ, լեյբորիստները տրեյդ-յունիոնների առաջնորդների աջակցությամբ անց էին կացնում դասակարգային համագործակցության քաղաքականությունը, ինչը դժգոհություն էր առաջացնում բանվոր դասակարգի մեջ:

Արտաքին և գաղությային քաղաքականությունում լեյբորիստական կառավարությունը շարունակում էր վարել Բրիտանական կայսրությունում ազգային-ազատագրական պայքարի ձնշնան քաղաքականությունը, ինչպես նաև պաշտպանում էր Անգլիայի ազգային շահերը ամբողջ աշխարհում: Անգլիան ակտիվ մասնակցեց Դառնեսի ծրագրի հրագործմանը.¹ Կառավարությունը հավանություն տվեց Իրաքին ռմբակոծելու համար, լրացուցիչ ռազմական ուժեր մտցրեց Եգիպտոս և Սուլեյման: 1924թ. փետրվարին Անգլիան դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց ԽՍՀՄ-ի հետ: Անգլիական բանվոր դասակարգի դժգոհությունը լեյբորիստական կառավարությունից, նրա կողմից անցկացվող ներքին և արտաքին քաղաքականությունից, որը էականորեն չէր տարբերվում պահպանողականների անցկացրած քաղաքականությունից, ինչպես նաև լեյբորիստների լուրջ տնտեսական և սոցիալական հարցերի լուծնան անկարողությունը որոշեց կառավարության ճակատագիրը: Մակրոնալիդը փաստորեն արիթ էր փնտրում հրաժարական տալու համար: Եվ շուտով այդ արիթը ստեղծեց այսպես կոչված Քեմպբելի գործը, երբ պահպանողականները քվեարկութ-

¹ Դառնեսի ծրագրով Գերմանիան մեջ ֆինանսական և տնտեսական աջակցություն ստացավ ԱՄՆ-ից և Անգլիայից:

յան դրեցին կառավարությանը վստահություն հայտնելու հարցը, իսկ Մակրոնալիդը, նույնիսկ չսպասելով արդյունքին, 1924թ. հոկտեմբերի 9-ին հրաժարականի դիմում տվեց թագավորին, և հոկտեմբերի 29-ին նշանակվեցին նոր ընտրություններ: Ընտրությունների արդյունքում հաղթանակ տարան պահպանողականները, որոնք նաև ապահովեցին իրենց համար բացարձակ մեծամասնություն պառամենտում՝ ստանալով 415 տեղ: Լեյբորիստները ստացան միայն 151 տեղ, իսկ լիբերալները՝ 40: Գլխավորելով իշխանությունը՝ պահպանողական կառավարությունը վարչապետ Բոլդուինի գլխավորությամբ սկսեց միջոցներ ձեռնարկել երկրի տնտեսությունը կայունացնելու համար: Դրանցից մեկը 1925թ. ֆունտ ստերլինգի նախապատերազմյան մակարդակին ուկու ստանդարտի վերականգնում էր (1 ֆունտ ստերլինգ = 4, 86 դոլար): Ֆունտ ստերլինգի ուկու ստանդարտի վերականգնումը (պատերազմից հետո ֆունտ ստերլինգը համարյա 1/3 չափով արժեզրկվել էր), նշանակում էր, որ անգլիական ֆինանսիստները իրենց Եկանուտների զգալի աճ կունենան արտասահմանում ներդրված կապիտալ ներից և միջազգային բանկային գործառնություններից: Անգլիան դեռ հույս ուներ, որ շուտով նորից կդառնա միջազգային ֆինանսական լիդեր: Սակայն մյուս կողմից ֆունտ ստերլինգի կուրսի աճը հջեցրեց անգլիական ապրանքների մրցունակությունը համաշխարհային շուկայում: Այս վիճակից դուրս գալու համար անգլիական արդյունաբերողները պետք է կամ հջեցնեին արտադրության ինքնարժեքը, կամ էլ կրծատեին բանվորների աշխատավարձերը: Վերջին ճանապարհը ամենահեշտն էր, և շատ դեպքում այդպես էլ եղավ, սակայն անգլիական բանվոր դասակարգը տրեյդ-յունիոնների գլխավորությամբ դիմադրություն կազմակերպեց: Եվ նորից, ինչպես դա եղավ պատերազմից հետո, գործադրության շարժումը սկսվեց ածխարդյունաբերությունից: 1925թ. կեսին հանքատերերը պահանջեցին հանքագործների ֆերերացիայից, որ նրանք համաձայնվեն աշխատավարձների հջեցման և աշխատանքային օրվա երկարացնան հետ: Հրաժարվելու դեպքում նրանք սպառնում էին լոկատուտ հայտարարել օգստոսի 1-ից: Հանքագործներին աջակցեցին երկարուղայինների, տրանսպորտայինների և մեքենաշինական միությունները, ինչպես նաև ԲԱԿ-ի Գերազույն խորհուրդը (Բրիտանական աշխատավորների կոնֆերացիա): Վախենալով ընդհանուր գործադրությունը, որը կարող էր շարժից հանել երկրի ամբողջ տնտեսական կյանքը՝ կառավարությունը հուլիսի 31-ին՝ ուրբաթ օրը (բանվորները այդ օրը անվա-

նեցին «կարմիր ուրբաթ»), հայտարարեց, որ 9 ամսվա ժամկետով տրամադրում է հանքատերերին դրամական նպաստ հանքաբան-վորների աշխատավարձերը պահպանելու համար: Անցավ 9 ամիս, որոնց ընթացքում կառավարող շրջանները և կառավարությունը, կազմակերպելով շտրեյկերներին և ոստիկանությանը, պատրաստվեց ապագա գործադրության հեմ պայքարելուն: Այդպես էլ եղավ: 1926թ. ապրիլի 30-ին հանքատերերը հայտարարեցին լոկաուտ, հանքագործները՝ գործադրությունը իսկ կառավարությունը մտցրեց արտակարգ դրույթուն: Մայիսի 4-ին սկսվեց անզիհական բանվորական շարժման պատմության մեջ առաջին ընդհանուր գործադրությունը: Այն շարունակվեց մինչև մայիսի 12-ը: Մինչև այդ՝ մայիսի 11-ին, Անզիհայի գերագույն դատարանը վճիռ կայացրեց այն մասին, որ ընդհանուր գործադրությունը անօրինական է, և մայիսի 12-ին ԲԱԿ-ի գերագույն խորհրդարար հայտարարեց ընդհանուր գործադրությունը դատարեցման մասին: Միայն հանքագործները շարունակեցին պայքարը, սակայն նրանք էլ նոյեմբերի 30-ին ստիպված եղան ընդունել հանքատերերի պայմանները: Այսպիսով, ընդհանուր գործադրությունը և բանվոր դասակարգի բախումները կառավարության հետ ավարտվեցին կառավարության հաղթանակով: Հանքագործերի, ինչպես նաև մյուս բանվորների աշխատավարձերը հջեցվեցին, իսկ հանքագործերի աշխատանքային օրը ավելացավ 1 ժամով և դարձավ 8 ժամ: Վերջում պետք է խոստովանել, որ միայն պահպանողական կառավարության վճռական գործողությունները թույլ տվեցին երկիրը դուրս բերել շատ ծանր սոցիալ-տնտեսական կացությունից, որից հետո հաստատվեց ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական, այլ նաև ներքին քաղաքական կայունության շրջան: Պահպանողական կառավարությունը շատ դեպքերում դիմում էր այդպիսի քայլերի, որոնք աջակցություն չէին ստանում բանվոր դասակարգի կողմից: Սակայն այդ քայլերը անհրաժեշտ էին Անզիհայի փրկության համար, և որոնք լեյբորիստական կառավարությունը այդպես էլ չհամարձակվեց անել: Արտաքին քաղաքականությունում Բոլղուինի կառավարությունը անց էր կացնում հակասովետական կուրս և 1927թ. խօցեց դիվանագիտական հարաբերությունները ԽՍՀՍՀ-ի հետ: 1929թ. մայիսին տեղի ունեցան պառլամենտական ընտրություններ, որոնց արդյունքում հաղթանակ են տանում լեյբորիստները: Համայնքների պալատում նրանք ստանում են 287 տեղ, իսկ պահպանողականները՝ 261: 1929թ. հունիսին կազմվեց երկրորդ լեյբորիստական կառավարությունը, որը նորից գլխավորեց Ռամսեյ Մակդունալդը:

Անգլիան Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի տարիներին (1929-1933թթ)

Տնտեսական ճգնաժամը: Լեյբորիստական երկրորդ կառավարության քաղաքականությունը: Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը սկսվեց 1929թ. ԱՄՆ-ում և 1930թ.սկզբին հասավ Անգլիա: Իր զագարնակետին ճգնաժամը հասավ 1932թ. զարնաը, երբ արտադրությունը երկրում ընկավ 23%-ով 1929թ. մակարդակից: Համեմատելով ԱՄՆ-ի կամ Գերմանիայի հետ (ԱՄՆ-ում արտադրությունը ընկել էր շուրջ 50%, Գերմանիայում՝ 40%): Վնասը այդքան էլ մեծ չէր, սակայն դա բացատրվում էր նրանով, որ նախագնաժամային տասը տարիների ընթացքում անգլիական արդյունաբերությունը դանդաղ էր զարգանում և միայն ճգնաժամի սկզբին հասել էր նախապատերազմյան արտադրության մակարդակին: Ճգնաժամը ընդգրկեց տնտեսության բոլոր ճյուղերը: Սակայն ամենամեծ հարվածը հասցեց իին, բազային ճյուղերին: Օրինակ՝ թուշի և պողպատի արտադրությունը կրծատվեց երկու անգամ, իսկ նավաշինությանը՝ 12 անգամ: Գները գյուղատնտեսական արտադրության վրա հջան միջինը երեք անգամ, ինչը բերում էր ֆերմերների սնանկացմանը: Ճգնաժամը ծանր անդրադարձավ նաև արտաքին առևտորի վրա: Երկրի կախվածությունը հումքից և պարենամբերքից թույլ չտվեց էապես կրծատել ներմուծումը, իսկ արտահանումը կրծատվեց երկու անգամ: Արդյունքում երկիրը ունեցավ առևտորական բալանսի հսկայական դեֆիցիտ: Սակայն եթե առաջ այդ դեֆիցիտը հնարավոր էր ծածկել այսպես կոչված «անտեսանելի արտահանումից» ստացած եկամուտներից, ապա հիմա այդ եկամուտները չէին բավարարում: 1931թ. Անգլիայի ծախսերը առաջին անգամ 110 մլն. ֆունտ ստերլինգով գերազանցեցին եկամուտները:

Երբ ճգնաժամը հասավ Անգլիային, Լեյբորիստական կառավարությունը արդեն մի քանի ամիս գտնվում էր իշխանության գլխին: Ճգնաժամը չափազանց դժվարացրեց նրանց խոստացած նախընտրական ծրագրի կատարումը: Լեյբորիստները խոստացել էին վերացնել գործազրկությունը, կապիտալի վրա հարկ սահմանել, ազգայնացնել ածխարդյունաբերությունը, տրանսպորտը, էներգետիկ արդյունաբերությունը: Սակայն ստեղծված ծանր տնտեսական վիճակում Մակեդոնալդի կառավարությունը ի վիճակի չէր կատարել իր խոստումները: Ավելին, նա ստիպված եղավ

կրծատել գործազրկության նպաստը և զրկել նպաստից այն գործազրկներին, որոնք ընտանիքում ունեին թեկուզ մեկ աշխատող։ Եյբորիստները, ճիշտ է, փորձ արեցին գործազրկությունը կրծատել։ Նրանք ֆինանսավորում էին հասարակական աշխատանքները, ճգնաժամից առավել տուժած վայրերից գործազրկներին տեղակիխում և վերաբնակեցնում էին երկրի այն տեղերում, որտեղ ճգնաժամի ազդեցությունը այդքան էլ մեծ չէր։ Սակայն դա ոչ մի արդյունքի չբերեց. գործազրկների թիվը հասավ մինչև 3 մլն. մարդ։ Արտաքին քաղաքականությունում Եյբորիստական կառավարությունը իր նախընտրական խոստումներից մեկը կատարեց՝ 1929թ. հոկտեմբերի 3-ին Եյբորիստները վերականգնեցին դիվանագիտական հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ի հետ։ Եյբորիստական կառավարությունը, ինչպես նաև կառավարող շրջանները չեին կարող հաշվի չառնել այն օգալի փոփոխությունները, որոնք տեղի էին ունեցել դոմինիոններում և Անգլիայի հետ նրանց հարաբերություններում։ Այն մեծ տնտեսական աճը, որը ունեցան Կանադան, Ավստրալիան և Հարավ-Աֆրիկյան միությունը, թույլ տվեց նրանց հասնել ավելի լայն քաղաքական ինքնուրույնության։ 1931թ. անգլիական պառլամենտը ընդունում է այսպես կոչված Վեստմինստերյան ստատուսը, որով այն օրենքները, որոնք ընդունվում էին Անգլիայում այլևս պարտադիր չեին դոմինիոնների համար, իսկ այն օրենքները, որոնք ընդունվում էին դոմինիոնների պառլամենտներում, այլևս անգլիական պառլամենտի կողմից հաստատման կարիք չունեին։ Վեստմինստերյան ստատուսը մեծ քաղաքական նշանակություն ուներ։ Դոմինիոնները, փաստորեն, անկախություն ստացան։ Այս պահից հետո Լոնդոնի քաղաքական բառապաշարի մեջ սկսվեց օգտագործվել «Բրիտանական ազգերի ընկերակցություն» տերմինը։

Բարդ վիճակ էր ստեղծվել Հնդկաստանում, որը դեռ պահպանում էր բրիտանական զարդութիւն կարգավիճակը։ Այնտեղ ձևավորվեց հզոր ազգային-ազատագրական շարժում Մահատմա Գանդիի և Զավախալիար Ներուի գլխավորությամբ։ Այդ շարժման միակ նպատակն էր՝ պայքար անկախության համար։ Ըստ հնդիկ առաջնորդների զաղակարախոսության՝ պայքարը պետք է լիներ միայն խաղաղ։ Վերջ ի վերջո, հնդիկների համար պայքարը տվեց իր արդյունքը՝ 1935թ. բրիտանական պառլամենտը փոխանցում է Հնդկական ասսամբլեային բոլոր լիազորությունները, բացառությամբ այն հարցերից, որոնք վերաբերվում էին արտաքին քաղաքականությանը և պաշտպանությանը։

**«Ազգային կառավարության» ստեղծումը և նրա գործու-
նելությունը:** 1931թ. գարնանը Անգլիայի ֆինանսական դրությունը
արագ սկսեց վատանալ: Տնտեսական ճգնաժամի խորացումը և
ֆունտ ստերլինգի անկայուն վիճակը ստիպում էին օտարերկրյա
ներդրողներին հանել անգլիական բանկերից իրենց ֆինանսները
ավելի կայուն արժույթի հետ փոխարինելու համար: Ակսվեց այդ-
պես կոչված «փախուստ ֆունտից» և, միևնույն ժամանակ, գնալով
քշանում էր երկրի ուկու պաշարը: 1931թ. մարտին կառավարութ-
յունը ստիպված եղավ ստեղծել հասուն համանաժողով՝ «ազգա-
յին տնտեսության» գծով խոշոր բանկիր Զորջ Մեյի գլխավորութ-
յամբ, որը պետք էր ուսումնասիրեր երկրի ֆինանսական դրությու-
նը և առաջարկություններ ներկայացներ ճգնաժամից դուրս գալու
համար: Հինգ ամիս հետո համանաժողովը ներկայացրեց հանրա-
գումարային գեկուցում, որտեղ ասվում էր, որ եթե չձեռնարկվեն
արտակարգ միջոցառումներ, պետական բյուջեյի դեֆիցիտը շու-
տով կիամի 120 մլն. ֆունտ ստերլինգի և առաջարկություն էր
արվում ծածկել պակասորդը գործազուրկների նպաստների և պե-
տական ծառայողների աշխատավարձերի իշեցման հաշվին: 1931թ. օգոստոսի 23-ին կառավարությունը, քննարկելով գործա-
զուրկների նպաստների 10%-ով իշեցման հարցը, բաժանվեց՝ կա-
բինետի 11 հոգին կողմ էին իշեցմանը 10-ը՝ դեմ: Մակրոնալդը,
օգտվելով հանգամանքից, ցրում է կառավարությունը և կազմում է
առաջին անգամ խաղաղ պայմաններում կողալիցիոն կառավարութ-
յունը, որը անվանվեց «ազգային»: Նրա կազմի մեջ մտան Մակրո-
նալդի կողմնակիցներից չորս լեյբորիստներ, չորս պահպանողա-
կաններ և 2 լիբերալ: «Ազգային կառավարությունը» գլխավորեց Մակրոնալդը,
սակայն որոշիչ դերը խաղում էին պահպանողա-
կանները: Մակրոնալդը և նրա կողմնակիցները հեռացվեցին լեյբ-
րիստական կուսակցությունից՝ որպես «բանվոր դասակարգի և սո-
ցիալիզմի դավաձան»: Առաջ անցնելով կարելի է ասել, որ Մակրո-
նալդի կողմից այդ քայլը, երբ երկրում ստեղծվել էր ծանր տնտե-
սական և ֆինանսական դրություն, ամենածիշտն էր, որովհետև
այդ պայմաններում մեկ կուսակցությունը իրավունք չուներ ամ-
բողջ պատասխանատվությունը երկրի ապագայի համար վերցնել
իր վրա: Հետագայում տարբեր քաղաքական գործիչներ տարբեր
կուսակցություններից ասում էին, որ Մակրոնալդը փրկեց Անգ-
լիան: 1931թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցան պարլամենտական
ընտրություններ: Հաղթանակեց պահպանողական կուսակցությու-
նը, որը ընտրություններում մասնակցեց նացիոնալ-լեյբորիստների

և նացիոնալ-իրերալների հետ ստեղծած կոպիցիայում: «Ազգային կոլախցիան» ստացավ 497 տեղ, որից 472-ը պատկանում էին պահպանողականներին: Իրերալները ստացան 72 տեղ, իսկ լեյբորիստները ընդամենը 46՝ կորցնելով 241 տեղ: Այսպիսով, լեյբորիզմը շատ լուրջ քաղաքական պարտություն կրեց: Նոր «ազգային կառավարությունը», հետևելով Մեյհ հանձնաժողովի առաջարկություններին, իջեցրեց 10% գործազուրկների նպաստները, իսկ քիչ անց իջեցվեցին պետական ծառայողների աշխատավարձերը: Մյուս շատ կարևոր միջոցառումը, որը անցկացվեց կառավարության կողմից 1931թ., ֆունտ ստերլինգի ուկու ստանդարտի վերացումն էր: Ֆունտ ստերլինգի կուրսը սկզբից սկսեց ընկնել, սակայն կես տար անց դարձավ կայուն, ինչը շատ մեծ դրական նշանակություն ունեցավ առաջին հերթին անգլիական ապրանքների համար, որոնց գները միջազգային շուկայում իջան, իսկ մրցունակությունը բարձրացավ: Անգլիան այլևս այդպես էլ չկարողացավ վերադարձնալ ֆունտ ստերլինգի ուկու ստանդարտին: Բացի այդ, 1931թ. Անգլիան ստեղծում է այսպես կոչված ստերլինգյան բլոկ, որտեղ բացի Անգլիայից և նրա դոմինիոններից, նտան նաև Շվեյցարիան, Դանիան, Պորտուգալիան, Հունաստանը, Բրազիլիան, Բոլիվիան, Իրանը: 1931-1932թթ. պատճառաբանությունը նիշ շաբթօրենքներ, որով Անգլիա ներմուծվող բոլոր ապրանքների վրա դրվում էր նաքսատուրք, որը չպետք էր ապրանքի գնի 10%-ից ցածր լիներ: Այսպիսով, Երկիր ներքին շուկան պաշտպանվեց մյուս ներմուծվող ապրանքների մրցակցությունից, ինչը դրական կերպով ազդեց անգլիական արդյունաբերության զարգացման վրա: Փաստորեն Երկրում պրոտեկցիոնիզմ մտցվեց: Սակայն այդ հարցը պետք էր լուծել նաև դոմինիոնների հետ: Եվ ահա 1932թ. օգոստոսին Օստավայում Անգլիայի և դոմինիոնների միջև ստորագրվեց տնտեսական պայմանագիր, որով պրոտեկցիոնիզմը փաստորեն տարածվում էր ամբողջ «Բրիտանական ազգերի ընկերակցությունում»: «Ազգային կառավարության» կողմից վարած ձկուն տնտեսական և ֆինանսական քաղաքականությունը թույլ տվեցին Երկրին նվազագույն կորուստներով 1933թ. դուրս գալ տնտեսական ձգնաժամից:

Ճգնաժամի վերջին տարում, իսկ հետո՝ 1934-1937թթ. Անգլիայում ակտիվացել էին աջ ծայրահեղականները՝ ֆաշիստները, որոնց գլխավորում էր Օսվալդ Մոսլին: Մինչև իր նոր կուսակցության ստեղծումը («Բրիտանական ֆաշիստների միություն») Մուլին լեյբորիստական կուսակցության անդամ էր և նույնիսկ մտնում

Էր Մակդոնալդի երկրորդ լեյբորիստական կառավարության մեջ: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Անգլիայում նույնպես, ինչպես Մուսուլման հումանիզմը և Հիսուսի գերմանիզմը, ֆաշիստական կուսակցությունը գլխավորեց նախկին սոցիալիստը: Այնուամենայնիվ ֆաշիզմը Անգլիայում չտարածվեց, որովհետև՝ 1. Անգլիան պատճառապես անագույն ավանդույթների երկիր էր. 2. Ֆաշիզմը Անգլիայում չուներ լայն սոցիալական բազա միջին խավերի և բանվոր դասակարգի մեջ, որովհետև վերջինների վրա մեծ ազդեցություն ունեին տրեյդ-յունիոնները և լեյբորիստական կուսակցությունը. 3. Կոմունիստական կուսակցությունը Անգլիայում թույլ էր և հեղինակություն չէր վայելում, իսկ բանվորների սոցիալական պայքարը բավականին չափավոր էր: Այդ պատճառով անգլիական խոշոր բուրժուազիան բացահայտ դիկտատորայի կարիք չուներ. 4. Անգլիայում գոյություն չուներ շովինիզմ: Այս դրանք են հիմնական պատճառները, որոնք թույլ չտվեցին ֆաշիզմին գլուխ բարձրացնել Անգլիայում:

Անգլիան II համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1934-1939թթ)

Տնտեսական զարգացումը: 1934-1939թթ. Անգլիայի տնտեսական զարգացման գլխավոր առանձնահատկությունը կայանում էր արդյունաբերական արտադրանքի զգալի աճի մեջ, որը հասնում էր մինչև 20%: Ընդարձակվում էր արդյունաբերության էլեկտրաէներգետիկական բազան, արտադրությունը մեծանում էր ավտոմոբիլային, շինարարական, պողպատաձուլական, երկարամշակման և մի շարք այլ ճյուղերում: Դրա հետ մեկտեղ լճացման մեջ էին գտնվում ածխի, բամբակի, տեքստիլային արդյունաբերությունները և նավաշինությունը: Որոշակի դժվարություններ կային նաև մետալուրգիայում: Արդյունաբերական արտադրության աճը կապված էր պատերազմին նախապատրաստության հետ: Նախապատերազմական իրադրությունը բացատրում է նաև այն փաստը, որ կապիտալի ներդրումների աճը ամենից առաջ տեղի էր ունենում երկրի ներսում կատարվող կապիտալի ներդրումների հաշվին: Բացի այդ, երկրի ներսում կատարվող կապիտալի ներդրումների աճը տեղի էր ունենում նաև այն պատճառով, որ Անգլիան երկրի ներսում դիմել էր պրոտեկցիոնիզմին և հրաժարվել ֆունտ ստերլինգի ուսկու ստանդարտից: Եթե անգլիական կապիտալի ներդ-

բումները արտասահմանում 1931-1936թ. աճել էին 41 մլն. ֆունտ ստերլինգից մինչև 61 մլն. ֆունտ ստրլինգ, ապա երկրի ներսում կատարվող կապիտալի ներդրումների աճը կազմել էին՝ 1931թ.՝ 89 մլն. ֆունտ ստերլինգ, իսկ 1936թ.՝ 217 մլն. ֆունտ ստերլինգ: 1937թ. երկրում տեղի ունեցավ կարձատև տնտեսական ճգնաժամ, որը շուտ հաղթահարվեց առաջին հերթին ռազմական արտադրության զգալի աճի շնորհիվ: 30-ական թթ. սկզբին Անգլիայի կողմից կատարված ռազմական օախսերը կազմում էին շուրջ 110 մլն. ֆունտ ստերլինգ տարեկան, կամ բյուջեի 13%: 1934-1939թթ. այդ օախսերը ավելացան ավելի քան վեց անգամ և հասան 630 մլն. ֆունտ ստերլինգ, ինչը կազմում էր բյուջեի 43%: 1929թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի հետևանքներից էր հումքի վրա գների շոշափելի իջեցումը: Արդյունաբերության արտադրության գինը նույնպես իջել էր սակայն անհամենատորեն ավելի քիչ: Դա թույլ տվեց Անգլիային 1932-1937թթ. երկու անգամ ավելացնել իր արտահանման արժեքը: Այդ ժամանակաշրջանում հաջողվեց նաև երկու անգամ կրծատել վճարման հաշվեկշռի դեֆիցիտը՝ 110 մլն.-ից մինչև 56 մլն. ֆունտ ստերլինգ:

Անգլիական ֆերմերները պրոտեկցիոնիստական միջոցներով ավելի քիչ էին պաշտպանված, քան արդյունաբերողները, որովհետև Բրիտանական կայսրության մեջ մտնող երկրներից ներմուծվող պարենամթերքային ապրանքներից շատերը հարկատուրքի չին ենթարկվում: Այդ պատճառով կառավարությունը ստիպված էր դրամական օժանդակություն ցույց տալ գյուղատնտեսական արտադրությանը: Մինչև պատերազմը կառավարությունը արտադրված պարենամթերքների հիմնական տեսակների վրա հաստատագրված գներ հաստատեց:

Ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: 1935թ. Ո. Մակրոնալդը վարչապետի աթոռը գիծեց պահպանողականների առաջնորդ Ս. Քոլդրուինին, իսկ նոյեմբերին տեղի ունեցան պառլամենտական ընտրություններ, որի արդյունքում նորից հաղթանակ տարան պահպանողականները. ստանալով 387 տեղ և 33 նացիոնալ-լիբերալների հետ միասին ստեղծելով կոալիցիա՝ կազմեցին նոր «ազգային կառավարություն»: Լեյբորիստական կուսակցությունը ուժի կանգնելով 1931թ. կրած դառը պարտությունից՝ կարողացավ այս անգամ ստանալ 154 տեղ համայնքների պալատում: Պետք է նշել, որ Անգլիայի ներքին քաղաքական զարգացումը այդ տարիներին փաստորեն ամբողջությամբ կախված էր միջազ-

գային դրությունից: Ֆաշիզմի հաղթանակը Գերմանիայում պատերազմի օջախ առաջացրեց Եվրոպայում, ինչը պետք էր ամենից ավելի անհանգստացներ Անգլիայի կառավարողներին, քանի որ Գերմանիայի ծգուունը վերանայել Վերսայան պայմանագիրը և նրա՝ աշխարհի նոր վերաբաժանման ծրագրերը ուղղված էին ամենից առաջ Անգլիայի դեմ: Սակայն ոչ «ազգային կառավարությունը», ոչ էլ ընդունությունը չէին ընթանում Անգլիային սպառնացող վտանգի մեջությունը: «Ազգային կառավարությունը» սկսում է անցկացնել ֆաշիստական Գերմանիայի հանդեպ այսպես կոչված «խաղաղեցնելու» քաղաքականությունը: Այդ քաղաքականությանը սկիզբ դրվեց 1935թ. հունիսին, երբ Անգլիայի և Գերմանիայի միջև ստորագրվեց ռազմածովային համաձայնություն, որով Գերմանիան հնարավորություն է ստանում հզորացնել իր ռազմածովային ուժերը: Այդ անգլո-գերմանական համաձայնագիրը Վերսալի պայմանագրի կոպիտ խախտում էր: Եվ զարմանալի չէ, որ մի շարք քաղաքական գործիչներ անվանեցին այդ համաձայնագիրը «պատերազմի համաձայնագիր», այլ ոչ թե խաղաղության, ինչպես դա ուզում էր ներկայացնել կառավարությունը:

1936թ. Վերջում Անգլիայի հասարակության ուշադրությունը գրավել էր այդպես կոչված «պալատական ճգնաժամը», որը ստացավ նաև քաղաքական երանգավորում: Երբ 1936թ. հունվարին մահանում է Ջորջ V-ը, Անգլիայի թագավորն է դառնում նրա մեծ որդին՝ Էրվարդ VIII-ը, որը, ի տարբերություն իր նախորդողների, մեծ ուշադրություն էր դարձնում քաղաքական և սոցիալական հարցերին, զբաղվում էր դեմագոգիայով, ինչը զայրացնում էր կառավարությունը, անձամբ Բոլդուինին: Շուտով արիթ է ստեղծվում չափազանց ակտիվ թագավորից ազատվելու համար: Էրվարդ VIII հայտարարում է, որ ինքը սիրահարված է և ցանկանում է ամուսնանալ ամերիկանուի Ուոլլիս Սիլվանի հետ, որը, սակայն, արդեն երկու անգամ բաժանված էր: Թագավորի այդ ցանկությունը հակասում էր Անգլիայի ավանդույթներին: Օգտվելով հանգանակից՝ Բոլդուինը թագավորին ներկայացնում է Վերջնագիր՝ նա հրաժարվում է կամ ամուսնությունից, կամ զահից: Թագավորը ընտրում է Երկրորդ տարբերակը, և Անգլիայի նոր թագավոր է դառնում Ջորջ VI-ը (1936-1952): Թագավորի հետ կապված հարցում պահպանողականների մեջ կային տարածայնություններ: Օրինակ՝ Չերչիլը ուզում էր օգտագործել «պալատական ճգնաժամը» Բոլդուինի դեմ՝ ստիպելով նրան հրաժարական տալ: Նա հանգում էր Էրվարդ VIII -ին ոչ մի զիջումների զննալ կառավարութ-

յան հանդեպ: Սակայն Բոլդուինը այդ ներքին կուսակցական պայքարում հաղթող դուրս եկավ: 1937թ. «ազգային կառավարությունը» գլխավորեց Նկի Չեմբերլենը, որը ֆաշիստական Գերմանիայի նկատմամբ «խաղաղեցնելու» քաղաքականություն անցկացնելու վառ կողմնակիցն էր: Չեմբերլենը ամեն գնով ձգտում էր հաճածայնության գալ Գերմանիայի հետ: Չեմբերլենը և նրա համախնիները կողմնակից էին նրան, որ 4 երկրների՝ Անգլիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի և Ֆրանսիայի միջև համաձայնագիր ստորագրվի, ինչը թույլ կտար նրանց թելադրել իրենց կամքը անբողջ Եվրոպային: Սակայն դա անհեռատես քաղաքականություն էր, որովհետև հաշվի չէր առնվում՝ 1. ֆաշիստական երկրների ազրեսիվ էռությունը և 2. Անգլիայի ազգային շահերը Եվրոպայում:

Չեմբերլենի ամրող քաղաքականությունը ուղղված էր Հիտլերին դեպի Արևելք շարժելու ծրագրին: Նա ձգտում էր Ֆաշիստական ռազմական մեքենան ուղղել ԽՍՀՄ-ի դեմ՝ հուսալով, որ Գերմանիայի և Խորհրդային Միության միջև պատերամը կհանգեցնի նրանց փոխադարձ կործանման, ինչը թույլ կտար Անգլիային ազատվել իր երկու ամենավտանգավոր քաղաքական մրցակիցներից: Բայց դա Չեմբերլենի ճակատագրական սխալն էր, որովհետև Հիտլերը, օգտվելով Արևմուտքի և ԽՍՀՄ-ի միջև եղած տարածայնություններից, շարունակում էր վարել իր նվաճողական քաղաքականությունը: Երբ Իտալիան հարձակվեց Եթովպիայի վրա, Անգլիան հայտարարեց իր «չեզոքության» մասին, իսկ երբ սկսվեց քաղաքացիական պատերազմն Խսպանիայում հանրապետականների և ֆաշիստների միջև, ապա Անգլիան այստեղ էլ հանդես եկավ «չմիջանտելու» մասին հայտարարությամբ, ինչը թույլ տվեց իտալ-գերմանական ֆաշիստներին խսպանական ֆաշիստների հետ միասին պարտության մատնել հանրապետական կառավարությանը և հաստատել Խսպանիայում ֆաշիստական դիկտատուրա: 1938թ. մարտին Հիտլերը գրավում է Ավստրիան և միացնում («անշլուս») Գերմանիային: Անգլիայի կողմից վարած «խաղաղեցնելու» քաղաքականությունը իր գագաթնակետին է հասնում 1938թ. սեպտեմբերի 29-ին: Այդ օրը Մյունիսենում հավաքվեցին 4 երկրների՝ Անգլիայի (Չեմբերլեն), Գերմանիայի (Հիտլեր), Ֆրանսիայի (Պալաոյե), Իտալիայի (Սուսոլինի) դեկավարները, որոնք պետք է որոշեին Չեխովովակիային պատկանող Սուլետական մարզի ճակատագիրը, որի նկատմամբ Գերմանիան իր պահանջն էր ներկայացրել: Ի վերջո ստորագրվեց պայմանագիր, որով Սուլետական մարզը տրվեց Գերմանիային: Այդ խայտառակ գործար-

քը դավաձանություն էր ոչ միայն Զեխոսլովակիայի, այլ նաև ամբողջ Եվրոպայի նկատմամբ: Մյունխենից Անգլիա վերադառնալիս Զեմբերլենը Լոնդոնի օդանավակայանում արտասանած ձառում հավաստիացրեց անզիացիներին, որ նա Մյունխենից հարյուրամյա խաղաղություն է բերել: Մի խոսք պահպանողականներ Զերչիի գլխավորությամբ դատապարտեցին այդ պայմանագիրը: Սակայն Հիտլերը չքավարարվեց Սուտենտական մարզով և 1939թ. մարտին զավթեց ամբողջ Զեխոսլովակիան: Անգլիական կառավարությունը ագրեսիայի այդ նոր խոշոր ակտի կապակցությամբ անհրաժեշտ գտավ այնպիսի տեսք ընդունել, թե իբր ինքը ագրեսիային հակազդելու նպատակով մտադիր է երականացնել «Նոր քաղաքականություն»: Անգլիան երաշխիքներ տվեց Լեհաստանին, Հունաստանին և Ռումինիային, սակայն աշխարհը Զեխոսլովակիայի օրինակով արդեն գիտեր անզիական երաշխիքների գինը: Միևնույն ժամանակ Անգլիան և Ֆրանսիան ԽՍՀՄ-ի հետ բանակցություններ են սկսում ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ անզուֆրանկո-սովետական կոլեկտիվ անվտանգության բլոկի ստեղծման մասին: Սակայն այդ բանակցությունները ձախողվեցին առաջին հերթին Անգլիայի պատճառով, որը դեռ հույս ուներ, որ Հիտլերը իր հարվածը կուղղի Խորհրդային Միության դեմ: Այդ բանակցությունների ձախողումը ստիպում է ԽՍՀՄ-ին 1939թ. օգոստոսի 23-ին Գերմանիայի հետ ստորագրել չհարձակվելու մասին պայմանագիրը:

1939թ. սեպտեմբերի 1-ին Գերմանիան հարձակվում է Լեհաստանի վրա: Սեպտեմբերի 3-ին Անգլիան պատերազմ է հայտարարում Գերմանիային: Ակսվում է II Համաշխարհային պատերազմը:

Մեծ Բրիտանիան /I համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939-1945թ.)

1940թ.: Ճակատամարտ Անգլիայի համար: Ինչպես և առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, Գերմանիան ծրագրավորել էր մեծ ուժերով հարձակվել առաջին հերթին Ֆրանսիայի վրա, պարտության մատնել և ստիպել նրան հաշտության պայմանագիր ստորագրել: Այդ հարձակումը Ֆրանսիայի վրա Գերմանիան պետք է սկսեր չեզոք պետությունների՝ Բելգիայի, Հոլանդիայի և Լյուքսենբուրգի տարածքներից: Գերմանական ցանաքային

զորքերի թվաքանակը համարյա հավասար էր անգլ-ֆրանսիական զորքերի թվաքանակին, սակայն Գերմանիան ուներ մեծ առավելություն օդուժի մեջ: Մինչև Ֆրանսիայի վրա հարձակվելը՝ 1940թ. ապրիլին, Գերմանիան գրավում է Դանիան և Նորվեգիան: 1940թ. մայիսի 10-ին գերմանական զորքերը մտան Բելգիա և Հոլանդիա: Նույն օրը Զեմբերլենի կառավարությունը հրաժարական տվեց և վարչապետի պաշտոնը գրադարձրեց պահպանողական կուսակցության առաջնորդներից մեկը՝ հռչակավոր քաղաքական գործիչ Ուինստոն Չերչիլը: Չերչիլի կառավարությունը կուլիցիոն էր. բացի պահպանողականներից նրա կազմի մեջ մտան նաև լիբերալները և լեյբորիստները: Ի տարբերություն Զեմբերլենի կառավարությանը՝ նոր կառավարությունը Չերչիլի գլխավորությամբ լի էր

Ուինստոն Չերչիլ

ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ մինչև վերջ կռվելու վճռականությամբ: Առաջին իր ելույթում պաշտամենտում Չերչիլը ասաց. «Ես ձեզ ոչ ոչ մի բան չեմ կարող առաջարկել բացի արյունից, աշխատանքից, քրտինքից և աղցունքներից... Դուք կհարցնեք, թե ո՞րն է մեր նապատակը: Ես կարող եմ պատասխանել միայն մեկ բառով՝ հաղթանակ: <Հաղթանակ ամեն գնով, հաղթանակ չնայած ոչ մի բանի>»: Մինչդեռ գերմանական զորքերը ջախջախիչ հարված հասցին անգլ-ֆրանսիական բանակին՝ ներխուժելով հյուսիսային Ֆրանսիա Լյուքսեմբուրգից, շրջանցելով «Մաժինոյի գիծը», 400.000 անգլ-ֆրանսիական բանակը շրջափակման մեջ ընկավ Շյունկերկում, որը գտնվում էր Ֆրանսիայի հյուսիսային ափում: Միայն մեծ դժվարությամբ անգիտական նավատորմին հաջողվում է Շյունկերկից էվակուացնել անգլ-ֆրանսիական ուժերը: 1940թ.

հունիսի 16-ին Ֆրանսիայի նոր վարչապետ մարշալ Պետենը դիմում է Գերմանիային հաշտության պայմանագիր ստորագրելու խնդրանքով: 1940թ. հունիսի 22-ին Կոմայենյան անտառում մարշալ Ֆոշի հին վագնում, որտեղ 1918թ. ստորագրվել էր զինադադարը Գերմանիայի հետ, որը վերջ դրեց | Հաճաշխարհային պատերազմին, տեղի ունեցավ ֆրանկո-գերմանական զինադադարի ստորագրումը, սակայն այս անգամ նվաստացողի դերում էր Ֆրանսիան: Ըստ զինադադարի պայմանների՝ Գերմանիան օկուպացնում էր Երկրի 2/3-ը՝ Փարիզի հետ միասին, Էլզասն ու Լոթարինգիան անցնում էին Գերմանիային: Ֆրանսիայի հարավային մասը օկուպացիայի չեղ Ենթարկվում: Ֆրանսիական բանակը զինադափում էր: Ֆրանսիայի պարտությունը բերեց անգլո-ֆրանսիական կողակիցիայի քայլայմանը: Նկատի ունենալով, որ զինադադարից հետո ֆրանսիական ռազմական նավատորն կարող է անցնել Գերմանիային, ինչը շատ վտանգավոր էր Անգլիայի համար՝ Չերչիլը հրամայում է ոչնչացնել իր առաջվա դաշնակիցի նավատորնը: 1940թ. հուլիսի 3-ին խոշոր անգլիական ռազմածովային նավախումբ մոտեցավ ալժիրական Սերս-Էլ-Քերի նավահանգստին, որտեղ գտնվում էր ֆրանսիական ռազմածովային նավատորնի մեծ մաք, և կրակ քացելով անպատրաստ ֆրանսիական նավերի վրա՝ ոչնչացրեց նրանց: Միևնույն ժամանակ անգլիացիները բռնագրավեցին կամ զինարարի արեցին այն ֆրանսիական ռազմական նավերը, որոնք կանգնած էին Անգլիայի և Եգիպտոսի նավահանգստներում: Մրանից հետո Պետենի կառավարությունը խոց դիվանագիտական հարաբերությունները Անգլիայի հետ:

Ֆրանսիայի պարտությունից հետո Հիտլերը հույս ուներ, որ Անգլիան, մնալով միայնակ և չունենալով խոշոր ցանքային բանակ, ստիպված կլինի հանձնվել: 1940թ. ամռանը Հիտլերը առաջարրեց Անգլիային ձանաչել և ընդունել Գերմանիայի նվաճումները և հաշտության պայմանագիր կնքել, սակայն Անգլիայի կառավարությունը մերժեց այդ առաջարկը, իսկ Չերչիլը հայտարարեց, որ Անգլիան երբեք չի հանձնվի ու պայքարը կշարունակի նույնիսկ այն ժամանակ, երբ մարդիկ սովամահ կլինեն: Անգլիացիները արագ տենապերով սկսում են ստեղծել խոշոր ցանքային բանակ՝ զարգացնելով նաև ռազմական արտադրությունը, առաջին հերթին ինքնարիոների, տանկերի և նավերի արտադրությունը: Աշխատանքային օրը երկարացվեց 8 ժամից մինչև 9-10, իսկ ռազմական արդյունաբերությունում՝ մինչև 12 ժամ: Ըստ N 1305 օրենքի՝ արգելվում էին գործադուլները: Արդյունքում Անգլիային շատ կարծ

ժամանակվա ընթացքում հաջողվեց իր ցանաքային ռազմական ուժերը հասցնել մինչև 3 մլն. զինվորի: 1940թ. ընթացքում Անգլիան ավելի շատ ռազմական ինքնաթիւներ արտադրեց, քան Գերմանիան: Անգլիական գիտնականները և ինժեներները, որոնք դեռ պատերազմից առաջ ռադար էին հորինել, հիմա դա գերմանական ինքնաթիւների և նավերի դեմ էին օգտագործում: Անգլիական բժիշկները առաջին անգամ աշխարհում սկսեցին օգտագործել Ա. Ֆլեմինգի հայտնագործությունը՝ պենիցիլինը: Անգլիային մեծ օգնություն էին ցույց տալիս նրա դոմինիոնները, հատկապես Կանադան, որը ուներ մեծ արդյունաբերական կարողություն: Պատերազմական տարիներին Կանադան արտադրեց ավելի քան 800.000 բերնատար մեքենա, 50.000 զրահամեքենա, 16 000 ինքնաթիռ, որոնցից մեծ մասը ուղարկվեց Անգլիա:

Այն բանից հետո, եթե Շերչիլը մերժեց Հիտլերի կողմից հաշտության պայմանագիր Կնքելու առաջարկը, Գերմանիայի դեկավարության առջև հարց առաջացավ հետագա գործողությունների վերաբերյալ՝ շարունակել հարձակումը Արևմուտքում մինչև Բրիտանիայի դիմադրության հաղթահարումը, թե հարձակվել ԽՍՀՄ-ի վրա: Սկզբից գուգահեռաբար մշակվում էին երկու տարրերակներ՝ Անգլիա ներխոժման ծրագիրը ու ԽՍՀՄ-ի վրա հարձակման ծրագիրը: 1940թ. հուլիսի 16-ին Հիտլերը ստորագրում է «ծովարյուծ» ծածկանունով ծրագիրը, որով դեսանտ պետք է իջնեցվեր Անգլիայում: Անգլիական նավատորմին հակագրեցություն ցույց տալու համար որոշվել էր օգտագործել մեծ թվով ռազմական ավիացիա և սուլանավեր: Սակայն Հիտլերը իր նպատակին չհասավ: Գերմանական ավիացիան այդպես էլ չկարողացավ օդային ճակատամարտում հաղթել Անգլիային: Գերմանական ավիացիան ռմբակոծում էր Լոնդոնը և մյուս անգլիական քաղաքաները՝ նապատակ ունենալով ծնկի բերել Անգլիային, սակայն անգլիացիները ոչ միայն դիմադրում էին, այլ նաև մեծ կորուստներ էին հասցնում թշնամուն: Գերմանական ավիացիան կորցրեց 1700 ինքնաթիռ, իսկ անգլիական նավատորմը ոչնչացրեց գերմանական լավագույն ռազմական նավերից մի քանիսը: Հիտլերը ստիպված եղավ նահանջել: Անգլիայի համար մղված ճակատամարտում հաղթեցին անգլիացիները: 1940թ. ամռանը անգլիական ուժերը բախվեցին նաև ֆաշիստական Իտալիայի ուժերի հետ, որոնց սկզբից հաջողվեց գրավել Բրիտանական Սոմալին, սակայն 1941թ. գարնանը անգլիացիները պարտության մատնեցին իտալացիներին և գրավեցին նաև իտալական Սոմալին, Եթովպիան և Էթիոպեյան: Արդ-

յունքում ամբողջ Արևելյան Աֆրիկան մաքրվեց իտալական զորքերից: Հյուսիսային Աֆրիկայում անգլիացիներին հաջողվեց գրավել Լիբիայի մի մասը: Բայց պայքարը Հյուսիսային Աֆրիկայի համար դեռ արջուում էր:

1941-1942թթ. Հակահիտերյան կոալիցիայի ստեղծումը: Երբ 1941թ. հունիսի 22-ին ֆաշիստական Գերմանիան հարձակվեց ԽՍՀՄ-ի վրա, Զերչիլը նոյն օրն իսկ հայտարարեց, որ Անգլիան զորավիճ կլինի ագրեսիայի զոհին: Զերչիլի օրինակին հետևեց ԱՄՆ-ի նախագահ Ֆ. Ռուզվելտը: Պետք է ասել, որ դեռ 1940թ. սկզբին սկսեց անգլո-ամերիկյան մերձեցնան քաղաքականությունը, և ԱՄՆ ընդունեց լենդ-լիզի վերաբերյալ օրենք, ինչը շատ մեծ նշանակություն ունեցավ Անգլիայի համար: 1941թ. հուլիսի 12-ին ստորագրվեց խորհրդա-անգլիական համաձայնագիր՝ Գերմանիայի դեմ պատերազմում փոխօգնության մասին: 1941թ. օգոստոսին Նյուֆառունլենդ կղզում Զերչիլը և Ռուզվելտը ստորագրեցին պատերազմի նպատակաների մասին «Ասլանտյան խարտիան»: 1942թ. հունվարի 1-ին Կաշինգտոնում ստորագրվեց 26 պետությունների դաշնակցային հօչակագիրը, որով ձևավորվեց հակահիտերյան կոալիցիան՝ ապագա ՄԱԿ-ի կորիզը: Անգլիան ոչ միայն դրա գլխավոր մասնակիցներիցն էր, այլև նախաձեռնողներից և հիմնադիրներից էր: 1941թ. դեկտեմբերի 7-ին Գերմանիայի դաշնակից ճապոնիան հարձակվեց Փյուլ-Հարբորի վրա և ոչնչացրեց այնտեղ տեղակայված ամերիկյան ռազմածովային ուժերի մեջ մասը: ԱՄՆ պատերազմ հայտարարեց Ճապոնիային, և այս պահից հետո սկսում է մասնակցել պատերազմական գրծողություններին, ինչը, նոյնպես շատ մեծ նշանակություն ունեցավ հետագա պայքարի համար: 1942թ. մայիս-հունիսին Հյուսիսային Աֆրիկայում գերմանա-իտալական զորքերը գեներալ Ռոմելի գլխավորությամբ սկսում են նոր հարձակում Եգիպտոսի վրա՝ նպատակ ունենալով զավթել Սուեզի ջրանցքը և շատ մեծ կարևորություն ունեցող անգլիական ռազմածովային բազան, որը գտնվում էր Ալեքսանդրիայում: Չնայած մի քանի հաջողությունների՝ Ռոմելին այդպես էլ չհաջողվեց հասնել իր նպատակին: Ատլանտիկայում Գերմանիան օգտագործելով մեծ թվով սուզանավեր՝ մեծ կորուստներ էր հասցնում դաշնակցային ռազմական և առևտրային նավատորմերին, սակայն ռեալ օգուտ իր համար Գերմանիան այդպես էլ այդ գործողություններից չունեցավ: 1942թ. սկզբից անգլիական, իսկ հետո և ամերիկյան ավիացիան սկսում են սիստեմատիկորեն

ռմբակոծել գերմանական քաղաքները և արդյունաբերական ձեռնարկությունները, սակայն լուրջ վճար հասցնել գերմանական ռազմական արդյունաբերությանը չհաջողվեց: Հարավ-Արևելյան Սսիայում Անգլիան անհաջողություններ է կրում: Ճապոնացիները մեկը մյուսի հետևի գավթեցին նրա գաղութները՝ Մալայան, Բիրման, Նոր Գվինեայի մի մասը, ինչպես նաև Ինդոնեզիան և Ֆիլիպինները և ընդհուար մոտեցան Հնդկաստանին և Ավստրալիային:

Անգլիայի ռազմական արդյունաբերությունը 1942-1943թ. հասավ մեծ հաջողությունների, ապահովելով իր ռազմական ուժերի պահանջարկը: Իսկ տանկերի և ինքնաթիրների արտադրությամբ Անգլիան Գերմանիայից առաջ էր անցել:

1943-1945թ: Ֆաշիստական Գերմանիայի պարտությունը:

Անգլիայի և ԱՄՆ-ի կառավարությունները իրենց առաջնահերթ ռազմական խնդիրն էին համարում Հյուսիսային Աֆրիկայի նվաճումը: Անգլո-ամերիկյան հրամանատարությունը պատրաստում էր միանգամից երկու ռազմական գործողություններ՝ Հյուսիսային Աֆրիկայի արևելյան և արևմտյան մասերում: Արևելյան մասում ծրագրավորվել էր հարձակում գեներալ Ռոմելի գերմանա-իտալական ուժերի դեմ Եգիպտոսում, իսկ արևմուտքում՝ ֆրանսիական գաղութների՝ Ալժիրի և Մարոկոյի դեմ: 1942թ. հոկտեմբերի 23-ին անգլիական 8-րդ բանակը գեներալ Մոնտգոմերու ղեկավարությամբ հարձակում սկսեց գերմանա-իտալական գործերի դեմ Եգիպտոսում՝ Ակամեյն քաղաքի մոտ՝ ստիպելով նրանց նահանջել Եգիպտոսից: Նոյեմբերի 8-ին անգլո-ամերիկյան ուժերը ամերիկան գեներալ Դ. Էյբենհաուերի հրամանատարությամբ ափ հջան Մարոկոյում և Ալժիրում: Զարգացնելով հարձակումը արևելքից և արևմուտքից՝ անգլո-ամրիկյան գործերը ծուղակի մեջ զցեցին թշնամում և 1943թ. ամռանը ստիպեցին նրանց Թունիսի տարածքում անձնատուր լինել: Այսպիսով, Հյուսիսային Աֆրիկայի նվաճումը անգլո-ամերիկյան ռազմական ուժերի մեծ հաջողությունն էր, սակայն դա չէր նշանակում, որ Երկրորդ ռազմական չպետք է ստեղծվեր, որովհետև հիմնական ռազմական գործողությունները տեղի էին ունենում Եվրոպայում, գերմանա-խորհրդային ռազմաճակատում և պատերազմի ճակատագիրը, պետք է որոշվեր այստեղ: Այդ պատճառով Երկրորդ ռազմաճակատը անգլո-ամերիկյան դաշնակիցների կողմից պետք է բացվեր Եվրոպայում: Երկրորդ ռազմաճակատի հարցը լուծվեց 1943թ. մայիսին՝ Չերչիլի և Ռուզվելտի հանդիպման ժամանակ Վաշինգտոնում: Չերչիլը

«Բալկանյան տարբերակի» կողմնակիցն էր, սակայն ի վերջո, դաշնակիցները կանգ առան այն տարբերակի վրա, որը առաջարկեց Ուլգվելտը. Երկրորդ ռազմաճակատը բացել 1944թ. մայիսի 1-ից ոչ ուշ Ֆրանսիայում: Իսկ մինչև Երկրորդ ռազմաճակատի բացելը որոշվեց պարտության մատնել Իտալիային և ստիպել նրան դուրս գալ պատերազմից: 1943թ. հուլիսի 10-ին անգլո-ամերիկյան զորքերը ափ դուրս եկան Սիցիլիա կղզում, որտեղից ներխուժեցին Հարավային Իտալիա և սեպտեմբերի 8-ին Իտալիայի Նոր կառավարությունը զինադադար ստորագրեց Անգլիայի և ԱՄՆ-ի հետ: Մուսոլինի ֆաշիստական կառավարության տապալումը և Իտալիայի անցումը դաշնակիցների կողմը ուներ մեծ քաղաքական նշանակություն:

Անգլիայի ռազմական արդյունաբերությունը մեծ վերելք էր ապրում: 1943թ. Անգլիան արտադրեց 7,5 հազար տանկ, 26 000 ինքնաթիռ, մեծ քանարությամբ ռազմական և առևտրական նավեր: Իր հետագա զարգացումը ունեցավ տնտեսության մեջ պետական կարգավորման գործընթացը: Այսպես՝ 1943թ. պետության տնօրինության տակ գտնվում էր ամբողջ արդյունաբերության արտադրության 75 և ֆինանսական դեսուրսների 90%: Արհմիությունների անդամների թիվը 1943թ. հասավ ռեկորդային թվի՝ 8,3 մլն. մարդ: 1943թ. նոյեմբերի վերջում-դեկտեմբերի սկզբին թերթանում տեղի ունեցավ Չերչիլ, Ուլգվելտի և Ստալինի հանդիպումը, որտեղ վերջնականապես որոշվում ընդունվեց 1944թ. մայիսին Հյուսիսային Ֆրանսիայում բացել Երկրորդ ռազմաճակատ: Եվ ահա 1944թ. հունիսի 6-ին անգլո-ամերիկյան դեսանտը ափ իջավ Հյուսիսային Ֆրանսիայում՝ Նորմանդիայում, և այդպիսով բացվեց Երկրորդ ռազմաճակատը: Անգլո-ամերիկյան հրամանատարությունը ափ հանեց 37 ընտիր դիվիզիաներ՝ 6 հազար նավերի օգնությամբ: 11 000 ինքնաթիռներ օրից պաշտպանում էին անգլո-ամերիկյան ուժերի գործողությունները: Այդ ռազմական գործողության անվանումն էր «Օվերլորդ»: Նոյեն օրը թվով ավելի փոքր դեսանտ ափ հանվեց նաև հարավային Ֆրանսիայում՝ Մարսելի մոտ: Այդ գործողությունների հրամանատարն էր Փելդմարշալ Մոնտգոմերին, իսկ ընդհանուր անգլո-ամերիկյան զորքերի հրամանատարը՝ գեներալ Էյզենհաուերը: 1944թ. սեպտեմբերին Ֆրանսիան ամբողջությամբ ազատագրված էր օկուպանտներից: Գերմանացիները ստիպված եղան դուրս գալ նաև Բելգիայից և Հոլանդիայից: Անգլիայի և ԱՄՆ-ի հետագա գործողությունների ծրագրը նախատեսում էր հարձակման զարգացումը Գերմանիայում, որպեսզի

պարտության մատնելով թշնամուն՝ գրավեն Կենտրոնական Եվ-
րոպայի կարևորագույն շրջանները, և անեն դա ավելի արագ, քան
Կարմիր բանակը: Հետագայում իր հուշերի մեջ Զերչիլը գրում էր,
որ ինքը շատ էր ուզում, որպեսզի անգլո-ամերիկյան զորքերը ա-
վելի արագ և շուտ մտնեին Կենտրոնական Եվրոպա, քան խորհր-
դային բանակը:

1945թ. փետրվարին Յալթա քաղաքում տեղի ունեցավ նոր
հանդիպում Ստալինի, Չեռչիլի և Ռուզվելտի միջև, որտեղ որոշ-
վեց, որ դաշնակիցները կպայքարեն Գերմանիայի դեմ մինչև նրա
անձնատուր լինելը, իսկ պատերազմից հետո Գերմանիան պետք
է բաժանվի չորս օկուպացիոն գոտիների, ընդ որում Անգլիան
զբաղացնելու էր նրա հյուսիս-արևմտյան մասը: Բերլինը նույնպես
պետք է բաժանվեր օկուպացիոն գոտիների: 1945թ. սկզբին դաշ-
նակցային բանակները հասան Գերմանիայի սահմաններին և
պատրաստվում էին վճռական գործողություններին: Փետրվարի 8-
ին անգլո-ամերիկյան զորքերը լեյբնիհառուրերի և Մոնտգոմերիի
հրամանատարությամբ հարձակման անցան Արևմտյան ռազմա-
ճակատում: Մարտին նրանք կրվով անցան Հռենոս գետը և մտան
Հռուր նահանգը: 1945թ. վախճանվեց ԱՄՆ-ի նախագահ, հրչակա-
վոր քաղաքական գործիչ Ֆրանկլին Ռուզվելտը, և ԱՄՆ-ի նոր նա-
խագահ դարձավ Վիլհելմ Շարի Թրումենը, սակայն դաշ-
նակիցների հարաբերությունների մեջ վիշտիսություն տեղի չունե-
ցավ, ինչի հետ Գերմանիան հույսեր էր կապում: 1945թ. մայիսի 8-
ին ֆաշիստական Գերմանիան ստորագրեց անվերապահ կապի-
տուլյացիայի ակտը Անգլիայի, ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցիչ-
ների ներկայությամբ: Սակայն 2-րդ Համաշխարհային պատերազ-
մը ավարտվեց միայն սեպտեմբերի 2-ին երբ Ճապոնիան ստորագ-
րեց կապիտուլիացիայի ակտը:

II համաշխարհային պատերազմի հիմնական արդյունքները
հետևյալն էին:

1. Հիմնական արդյունքը ֆաշիստական պետությունների՝
Գերմանիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի պարտությունն էր:
Ֆաշիստական գաղափարախոսությունը, քաղաքականութ-
յունը, ռազմական ուժերը, տնտեսությունը ապրեցին լիակա-
տար կործանում:

2. Շատ ուժեղացավ ԽՍՀՄ-ը, նրա ռազմական ուժերը, և
ամեն քաղաքական դերը աշխարհում: ԱՄՆ-ի հետ միասին
նա դարձավ վաստորեն, աշխարհի ամենահզոր երկրներից
մեկը:

3. Պատերազմից հետո աշխարհի ևս 11 պետություններ ԽՍՀՄի օրինակով հայտարարեցին իրենց երկրում սոցիալիզմ կառուցելու մասին: Այսպես առաջացավ սոցիալիզմի համակարգը, որը գլխավորեց ԽՍՀՄ-ը: Շուտով ամբողջ աշխարհը բաժանվեց երկու ձամբարների՝ կապիտալիստական (Արևելք) և սոցիալիստական (Արևմուտք), որոնք իրարդեն սկսում են վարել այսպես կոչված «սարը պատերազմ»:
4. Պատերազմից հետո սկսվում է համաշխարհային գաղութային համակարգի փլուզումը:
- 5.Եվրոպայում տեղի ունեցավ քաղաքական և տնտեսական ուժերի հարաբերությունների փոփոխություն: Այսպես՝ Գերմանիան և Իտալիան դեռ տարիներ շարունակ չէին կարողանում լրաց մրցակցել իրենց առաջվա մրցակիցների հետ, ինչպես նաև Ֆրանսիան, որը պատերազմի սկզբում կրած պարտությունից հետո ժամանակավոր կորցրեց իր մեջ տերության դրույթումը:
6. Անգլիան նորից հաղթող դուրս եկավ այս սարսափելի պատերազմում, սակայն տնտեսական և ռազմական առունու նա գիջում էր ԱՄՆ-ին:
7. Սակայն ամենահզորացածը այդ պատերազմից դուրս եկավ ԱՄՆ, որը տնտեսական և ռազմական զարգացման տեմպերով բոլոր երկրներին իրենից հետ էր թողել: ԱՄՆ շուտով դառնում է «գերպետություն»:

Մեծ Բրիտանիան հետպատերազմյան առաջին տարիներին (1945-1950թ.): «Սարը պատերազմ» սկիզբը

1945թ. «Բրիտանական հեղափոխությունը»: Լեյբորիստների հաղթանակը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը մեծ վնաս հասցրեց Անգլիայի տնտեսությանը: Արտադրության անկումը կազմեց 10%: Պետական պարտքը, որը 1939թ.կազմում էր 7,2 մլրդ. ֆունտ ստերլինգ, 1949թ. հասվ մինչև 23,7 մլրդ. ֆունտ ստերլինգ, որից 3.5մլրդ ֆունտ ստերլինգը կազմում էր արտաքին պարտքը: Իր արտասահմանյան ներդրումներից միայն 1 մլրդ. \$. ս. Անգլիան ստիպված եղավ փոխանցել ԱՄՆ-ին ռազմական մատակարարումների դիմաց: Մեծ կորուստներ ունեցավ անգլիական առևտուրական նավատորնը: Վատացան հարաբերությունները գաղութըների հետ: Բրիտանական դոմինիոնները, որոնք Անգլիայի

հետ միասին պատերազմում էին Գերմանիայի դեմ, ծգտում էին ստանալ տնտեսական և քաղաքական լիովին անկախության: Գաղութը ներում գնալով ընդլայնվում էր ազգային-ազատագրական շարժումը: Ընդհանուր առնամբ պատերազմի ընթացքում Անգլիան կորցրեց իր ազգային հարստության շուրջ 25 %: Սակայն բոլոր արևածագործական երկրներից նա, այնուամենայնիվ, ամենակին վատ դրության մեջ չէր գտնվում: Մարդկային կորուստները համարյա չորս անգամ ավելի քիչ էին, քան 1 համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 245 000 զրիված, 278000 վիրավոր և 53000 անհայտ կորածներ: Իսկ ավերածությունները գերմանական ռմբակոծություններից իրենց մասշտաբներով անհամենատեղի քիչ էին, քան մայրցամաքում: Անգլիայի հաղթանակի մեջ շատ կարևոր և մեծ դեր խաղաց կուլիցիոն կառավարությունը պահպանողական Ու. Չերչիլի ղեկավարությամբ: Այդ պատճառով շատ անսպասելի էին 1945թ. հուլիսի 5-ին տեղի ունեցած պառլամենտական ընտությունները, որոնց արդյունքում հաղթանակ տարան լեյբորիստները: Չերչիլի ձգտումը՝ անցկացնել պառլամենտական ընտությունները մինչև համաշխարհային պատերազմի ավարտը, բացատրվում էր մի քանի պատճառներով: Իշխանությունը գտնվում էր պառլամենտի ձեռքբերում, որը ընտրվել էր դեռ 1935թ., և նրա լիազորությունները երկարացվում էին պատերազմի պատճառով: Սակայն իհմա, երբ Եվրոպայում պատերազմը ավարտվել էր, ընտությունները հետաձգելու համար արդեն պատճառ չկար: Ինքը՝ կառավարությունը, կուլիցիոն էր, «ազգային»: Չերչիլը վայելում էր ժողովրդականություն և իր ձեռքբերում էր կենտրոնացրնել իշխանությունը, այնուամենայնիվ նրա ղեկավարության տակ պահպանողականները երթեք ընտրություններին չէին մասնակցել և չէին հաղթել, իսկ պահպանողական կուսակցության առաջնորդը նա դարձավ արդեն այն բանից հետո, երբ գիխավորեց կառավարությունը: Բացի այդ Չերչիլը ձգտում էր ընտրություններ անցկացնել «հաղթանակի ալիքի» վրա՝ օգտագործելով բարենպաստ հոգեբանական կիհման:

1945թ. մայիսի 23-ին Չերչիլը հայտարարեց իր պաշտոնաթողության մասին և խնդրեց թագավորին ցրել համայնքների պալատը: Պահպանողականների նախընտրական կամպանիայի մեջ կենտրոնական տեղը գրադացնում էր Չերչիլի փառաբանումը: Միևնույն ժամանակ Չերչիլի ելույթներում մեծ տեղ էին զբաղացնում հակալեյբորիստական և հակասովետական հարձակումները: Օրինակ՝ ելույթներից մեկում նա ուղղակի հայտարարեց, որ «ոչ մի

սոցիալիստական համակարգ չի կարող ստեղծվել առանց քաղաքական ոստիկանությանը»: Եթե Լեյբորիստները հաղթեն, Անզիհայում կլինի գեստապոյ: Իսկ Լեյբորիստների ծրագիրը տարրերվում էր իր քաղաքական արմատականությամբ: Նրանք իրենց ներկայացնում էին որպես «սոցիալիստական կուսակցություն», որի վերջնական նպատակն է «Մեծ Բրիտանիայի սոցիալիստական ընկերակցությունը»: Լեյբորիստները կողմնակից էին «խառը տնտեսությանը», կարևորագույն արդյունաբերական արտադրությունների ազգայնացմանը, ինչպես նաև ակտիվ սոցիալական քաղաքականության անցկցմանը:

Ընտրությունների արդյունքը շշմեցուցիչ էր. Լեյբորիստները ոչ միայն հաղթեցին, այլ նաև առաջին անգամ համայնքների պայմատում ստացան բացարձակ մեծամասնություն՝ 393 տեղ, պահպանողականների 213 տեղերի դիմաց:

Լեյբորիստական կառավարության ներքին քաղաքականությունը: Լեյբորիստների առաջնորդ Կլեմենտ Էթլին գլխավորեց երրորդ Լեյբորիստական կառավարությունը: Էթլին հաջողվեց կառավարությունում ընդգրկել փորձառու և արոֆեսիոնալ քաղաքական գործիչներին: Վարչապետը իր դերը տեսնում էր ոչ թե ղեկավարության, այլ ավելի շատ կառավարության գործունեության կողրդինացման մեջ: Իզուր չէ, որ նոր վարչապետը սիրում էր ասել. «Եթե ձեր մոտ կա լավ շուն, ինքներդ մի հաջեք»: Կառավարությունը սկսում է կյանքի կոչել նախընտրական ծրագիրը: Այսպես՝ 1946թ. փետրվարին ազգայնացվեց Անզիհական Բանկը: 1946թ.-ից մինչև 1948թ. ազգայնացվեցին երկաթուղային ճանապարհները, քաղաքացիական ավիացիան, տրամսպորտը, կարելային և հեռագրային կապը, ինչպես նաև էլեկտրոտեխնիկական և ածխահանության արդյունաբերությունները: Արդյունքում պետական սեկտորում կենտրոնացվեց արդյունաբերության 20%: Դրա հետ մեկտեղ կառավարությունը բազմիցս կրկնում էր, որ մտադրություններ չունի «սոտուալ ազգայնացման» քաղաքականություն անցկացնել: Սեփականության ձևը որոշելու չափանիշը պետք է լինի առաջին հերթին տնտեսական արդյունավետության սկզբունքը: Մեծ ակտիվություն լեյբորիստական կառավարությունը ցուցաբերեց սոցիալական քաղաքականության բնագավառում: Վերականգնվեց արհմիությունների՝ գործադրու անցկացնելու իրավունքը: Ընդունվեցին օրենքներ, որոնք երաշխավորում էին ամբողջ բնակչությանը թոշակների (տղամարդիկ 65 տարեկանից, կանայք՝ 60 տարեկանից)

և գործազրկության նպաստների ստացումը: Նյութական օգնություն պետք է տրվեր նաև մահվան, հիվանդության կամ հղիության դեպքում: Բարեփոխման արդյունքում պետության ծախսերը սոցիալական ապահովագրության բնագավառում ավելացան 2,5 անգամ: Մտցվեց նաև անվճար բժշկական օգնություն բնակչությանը: Կարծ ժամանակվա ընթացքում կառուցվեցին ավելի քան 1 մլն. մունիցիալ շենքեր, որտեղ պետությունը հսկողության տակ էր վերցրել վարձը, որը չպահպան անցներ պատերազմական տարիներին հաստատված չափը:

Եթերիստական կառավարության գործունեությունը թույլ տվեց արդեն 1948թ. հասնել տնտեսական զարգացման նախապատերազմական մակարդակին և կայունացնել սոցիալական վիճակը: Արդյունաբերական արտադրության աճը կազմում էր տարեկան 6%: Սակայն կտրուկ անցունը լայն պետական կարգավորմանը բարդացրեց մասնավոր ներնարկատիրական գործունեությունը և բերեց մասնավոր ներդրումների կրծատմանը: Գնալով կառավարությունը դժվարությունների է հանդիպում իր ծրագրերի ֆինանսավորման հարցերում: Առևտուրական բայլանսի պասիվությունը և կախվածությունը ներմուծումից, ռազմական պարտքերի դիմաց վճարումները արագ կերպով բերում էին երկրի արժութային պաշարների կրծատմանը: Տեղի էր ունենում ֆունտ ստերլինգի արժեգործում, ինչը իր հերթին բացասական էր ազդում ինվեստիցիոն շուկայի վրա: Այս պայմաններում կառավարությունը ստիպված եղավ փոխառություն վերցնել ԱՄՆ-ից՝ միևնույն ժամանակ իր վրա վերցնելով ֆունտ ստերլինգի՝ դոլարի վրա ազատ փոխանակում մտցնելու պարտավորությունը: Դա տեղի ունեցավ 1945թ., սակայն արդեն 1946թ. ԱՄՆ-ում գները բաց թողնվեցին, ինչը բերեց արտահանվող ապրանքների կտրուկ թանկացմանը: Այդ պատճառով Անգլիան, որը ներմուծվող ապրանքների մեջ մասը ստանում էր ԱՄՆ-ից, մեկ տարվա ընթացքում ծախսեց ԱՄՆ-ից վերցրած փոխառությունը: Երկրում սկսվեց սուր ֆինանսական ճգնաժամ: Եթերսիստական կառավարությունը ստիպված եղավ հրաժարվել Մարշալի ծրագրին հետագա մասնակցությունից (այդ ծրագրի շրջանակներում Մեծ Բրիտանիան ստացավ 2,3 մլրդ դոլար), որովհետև ամերիկյան օգնությունը ստանալու համար պարտադիր պայմանն էր արժութաֆինանսական գործունեության բացարձակ ազատությունը:

Նը ներքին շուկայում, իսկ դա սպառնում էր անզիհական տնտեսության կայունությանը: Իհարկե, այդ ֆունտ ստեղինգի անկումը չի կարելի համարել որպես միայն կառավարության սխալների հետևանք, սակայն ֆինանսական ճգնաժամը կտրուկ բարդացրեց երկրի տնտեսության դրույթունը: Եյրորիստական կառավարության հետինակությունը ընկնում էր:

Եյրորիստների արտաքին քաղաքականությունը: «Սառը պատերազմի սկիզբը»: Եթին և նրա կառավարությունը, ինչպես նաև պահպանողականները, կողմնակից էին «ատլանտիկ համերաշխության» քաղաքականությանը: Եվրոպայի վրա սկսում է հջոնել «Երկարյա վարագույրը»: Այդ քաղաքականության սկիզբը դնում է Ու. Չերչիլը իր հայտնի ձառնվ, որը տեղի է ունենում 1946թ. մարտի 5-ին ամերիկյան Ֆուլթոն քաղաքի Վեսթմիստերյան կոլեջում 30000 մարդկանց ներկայությամբ: Այդ ելույթի առիթը դարձավ իրանում ստեղծված քաղաքական ճգնաժամը: Համաձայն 1942թ. կնքված պայմանագրի՝ Խորհրդային զորքերը իրավունք ունեին իրանի տարածքում պատերազմից հետո մնալ ևս - վեց ամիս: Ժամկետը լրանում էր 1946թ. մարտի 2-ին: Սակայն ԽՍՀՄ-ը հայտարարեց, որ դուրս կրերի իր զորքերը իրանից, բացի իրանական Աղբեջանի տարածքից: Արևմտյան երկրները գնահատեցին ԽՍՀՄ-ի այդ քայլը՝ որպես աղբեջանական անջատողական ուժերին ռազմական օգնության և իրանի տարածքի մի մասում ԽՍՀՄ-ին կողմ վարչակարգ ստեղծելու փորձ: Ըստ Չերչիլի՝ նոր աշխարհի կարգավիճակի հիմքը պետք է դաշնա «ամերիկյան դեմոկրատիան»: Ամերիկյան դեմոկրատիա ասելով Չերչիլը նկատի ուներ Արևմտյանքի ընդհանուր մշակութային և բարոյական արժեքները: Նրա կարծիքով, ամբողջ քրիստոնեական քաղաքակրթությունը վտանգի մեջ էր, և ամբողջ աշխարհին սպառնում էր բռնակալության հաստատման վտանգը: Եվ այդ սպառնալիքը գալիս էր ԽՍՀՄ-ից, խորհրդային կոմունիզմից: Չերչիլը կոչ էր անում բոլոր դեմոկրատական երկրներին, որպեսզի նրանք միասնական ուժերով պաշտպանեն իրենց ազատությունը: Փաստորեն խոսքը վերաբերում էր ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի միջև ռազմաստրատեգիական դաշինքի ստեղծմանը, որը «Երկարյա վարագույր» կիշեցներ կոմունիստական սպառնալիքի առջև: «Երկարյա վարագույր» տերմինը Չերչիլը առաջին անգամ օգտագործեց պառլամենտում 1945թ. օգոստոսի 16-ին իր ելույթի ժամանակ: Ֆուլթոնյան ձարից հետո այդ հասկացությունը դառնում է «սառը

պատերազմի» խորհրդանիշը: Չերչիլի ելույթը նաև նոր աշխարհայացքային փիլիսոփայության արտահայտումն էր, որը գնալով մեծ տարածում ամբողջ Արևմուտքում: Դրա հիմքում ընկած էր աշխարհի նոր բաժանումը Երկու հակադիր համակարգերի, որոնք պատրաստ էին բախվելու իրար հետ: Եվ որպեսզի խուսափեն «տաք» պատերազմից, պետք էր ամսիջապես մեկուսացնել հակառակորդին՝ սկսելով «սառը պատերազմ»: Արևմտյան Երկրների համար դա նշանակում էր ԱՄՆ-ի ռազմաքաղաքական գերիշխանության ձանացումը: Անգլիայի համար «հատուկ հարաբերությունները» ԱՄՆ-ի հետ, ինչպես նաև նվիրվածությունը ատլանտիկ համերաշխությանը, դաշնում են արտաքին հարաբերությունների համար կարևորագույն ուղղությունները: Անգլիան պետք է գտներ իր նոր տեղը աշխարհում:

Չերչիլի կողմից հրչակված կուրսը համապատասխանում էր լեյբորիստների նպատակներին: Աներիկյան ֆինանսական օգնությունը շատ էր անհրաժեշտ Անգլիային տնտեսական և ֆինանսական զգացմանց դուրս գալու հանար: Բացի այդ, լեյբորիստները հանգիստ էին ընդունում այն հանգամանքը, որ Մեծ Բրիտանիան գնալով դաշնալու է Վաշինգտոնի «փոքր խաղընկերը»: Ի տարբերություն պահպանողականների՝ նրանք ընդունում էին «Բրիտանիայի մեծությունը»՝ որպես արդեն պատմության փակ էջ: Արդեն 1946թ. Էթիի կառավարությունը սկզբունքորեն անցնում է ատլանտիկ համերաշխության քաղաքականությանը և ԱՄՆ-ի նախազարդումների հետ միասին դաշնում է «սառը պատերազմ» նախաձեռնողը: Չնայած ֆինանսական զգացմանին՝ Անգլիան մեծ ուշադրություն էր դարձնում սպառազինության հարցին: Արդեն 1946թ. որոշում ընդունվեց բրիտանական ատոմային ռումբի արտադրության մասին: 50-ական թթ. սկզբին ռազմական ծախսերը կազմեցին ազգային եկամուտի 10-11% (30-ական թթ. կեսերին այն կազմում էր ընդամենը 2,5 %): 1949թ. ԱՄՆ-ի և Անգլիայի նախաձեռնությանը ստեղծվեց ՆԱՏՕ-ն: Գերմանիան բաժանվեց Երկու պետությունների՝ արևմտյան մասում, որտեղ գտնվում էին Անգլիայի, ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի օկուպացիոն գոտիները, 1949թ. սեպտեմբերին ստեղծվեց Գերմանական Ֆեդերատիվ Հանրապետությունը (ԳՖՀ), իսկ արևելյան մասում, որտեղ գտնվում էին խորհրդային զորքերը, 1949թ. հոկտեմբերին՝ Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը (ԳԴՀ): Բեռլինը նույնպես բաժանվեց արևմտյան և արևելյան մասերի: Սկզբնավորվում է Բրիտանական գաղութային կայսրության վիլուզման գործընթացը: 1946թ. զարնա-

Նը լեյբորիստական կառավարությունը ստիպված եղավ Հնդկաստանին տրանադրել դոմինիոնի կարգավիճակ: 1947թ. օգոստոսի 15-ին Հնդկաստանը կրոնական հատկանիշի հիման վրա բաժանվեց երկու պետությունների՝ Հնդկաստանի և Պակիստանի, որոնք մտան Ազգերի Բրիտանական համագործակցության կազմի մեջ: Հնդկաստանի անկախությունը բրիտանական համագործակցության զարգացման մեջ նոր փուլի սկիզբ է դնում:

«Բրիտանիայի հպատակ» հասկացողությանը փոխարինում է նորը՝ «Համագործակցության քաղաքացի»: 1947թ. սկսած «դրմինիոն» տերմինը փոխարինվում է «Համագործակցության անդամ» տերմինով («դրմինիոն» տերմինը վերացավ 1952թ.): 1948թ. անկախություն ստացան Ցեյլոնը և Բիրման, Վերջինը, սակայն, դուրս մնաց Համագործակցությունից: 1949թ. անկախություն է ստանում Իռլանդական Հանրապետությունը: Նոյն թվականին անկախություն ձեռք բերեց Անդր-Հորդանանը: Անգլիան մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Պաղեստինի նկատմամբ, որի վրա նա մանդատ ուներ: Մինչև 2-րդ համաշխարհային պատերազմը Անգլիան իր վրա պատասխանատվություն էր վերցրել հրեա գաղթականներին «պատմական հայրենիքում» վերաբնակեցնելու համար: Սակայն Պաղեստինի անգլիական վարչության փորձը՝ հսկել հրեա գաղթականների հոսքը, ոչ մի արյունքի չբերեց: Արաբական բնակչությունը թշնամաբար էր ընդունում հրեաներին: Անգլիական կառավարությունը, ելնելով ստեղծված վիճակից, առաջարկեց բաժանել Պաղեստինը երկու անկախ պետությունների: Սակայն այդ հարցի շուրջ լեյբորիստական կուսակցության մեջ կային լուրջ տարածայնություններ: Տեսնելով, որ այլև արաբ-իսրաելական հակամարտության դեմ ուժերը չեն բավարարում, անգլիական կառավարությունը 1947թ. փետրվարի 14-ին հայտարարեց, որ հրաժարվում է միջնորդի ներից և փոխանցում ՄԱԿ-ին: Ստեղծված դրությունից օգտվում են հրեաները: 1948թ. մայիսի 14-ին հրեաների առաջնորդ՝ Դավիդ Բեն-Գուրիոնը հրչակեց Իսրաելական Հանրապետության ստեղծման մասին: Դա Անգլիայի և լեյբորիստական կառավարության արտաքին քաղաքականության նոր անհաջողությունն էր: Լեյբորիստական կառավարությունը մասնակցեց նաև կորեական պատերազմին՝ ՄԱԿ-ի դրոշի ներքո՝ կորցնելով 686 զինվոր սպանվածներով և 2498՝ վիրավորներով: Այդ պատերազմին մասնակցելը լեյբորիստական կուսակցությանը դրական համբավ չբերեց:

ՄԵԾ ԲՐՀԻՏԱՆԱՀԻԱՆ 50-60ԹԹ.

Պահպանողականների կառավարումը (1951-1964 թթ.):

1945թ. կրած պարտությունը ստիպում է պահպանողականներին արդիականացնել անգիտական պահպանողականության գաղափարախոսությունը, ինչից առաջացավ «Նոր պահպանողականություն» հասկացությունը: Դեռ 30-ական թթ. Չեմքերլենի և Չերչիլի միջև պայքարի ֆոնի վրա կուսակցությունում սկսում էր կազմավորվել նոր «տեխնոլոգիա» թկ, որի հիմքը կազմեց «Երիտասարդ պահպանողականներ» խումբը Հարուդ Մակմիլանի գլխավորությամբ: Նրանք կողմնակից էին այդպես կոչված «կազմակերպված կապիտալիզմի» ստեղծմանը, ինչը ենթադրում էր ակտիվ պետական կարգավորում՝ ինչպես արտադրության, այնպես էլ սոցիալական բնագավառում: Չերչիլն աշխատեց միավորել իր շուրջը կուսակցության նոր գախափարախոսներին: 1946թ. տեղի ունեցավ պահպանողականների կոնֆերանսը, որտեղ քարձրացվեց կուսակցական ծրագրի բարեփոխման հարցը: Չերչիլի ազդեցության տակ «Նոր պահպանողականությունը» ընդունեց ավելի չափավոր բնույթ: Չերչիլը կողմ էր, որ կուսակցությունը կառուցի իր քաղաքանությունը՝ ենելով արդի հասարակության իրականությունից, սակայն նա դեմ էր լեյբորիստական ռեֆորմիզմին, ինչի հիմքը հանդիսանում էր պետական կարգավորումը: «Նոր պահպանողականության» չափավոր տարբերակը դարձավ կուսակցության ծրագրի հիմքը: Այսպես՝ պահպանողականները ևս մի անգամ ճանաչում էին մասնավոր սեփականության և շուկայական հարաբերությունների անանցողիկ սկզբունքները: Սակայն, միևնույն ժամանակ, ընդգծվում էր պետական կարգավորման մասնակի պահպանման նպատակահարմարությունը: Պահպանողականները համարում էին, որ լեյբորիստների կողմից անցկացվող ազգայնացման քաղաքականությունը անհրաժեշտ է վերանայել, իսկ ձեռնարկությունների արդյունավետությունը պետք է որոշվի միայն մրցակցության ժանապարհով: Պետությունն իր կողմից պետք է ապահովի ազգայնացված ձեռնարկությունների և մասնավոր ֆիրմաների միջև արդար մրցակցություն: Լեյբորիստական կուսակցությունը չկարողացավ պահպանողականների նման մշակել երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման երկարատև ծրագիր, ինչը, իհարկե, թուլացնում էր նրա դիրքերը ընտրությունների շեմին: Պարագանետական ընտրությունները տեղի ունեցան 1950թ. փետրվարի 23-ին, որոնց արդյուքնում լեյբորիստները ստացան 315 տեղ, պահ-

պանողականները՝ 298: Այսպիսով լեյբորիստները նորից ստացան կառավարություն կազմելու իրավունքը, սակայն նրանք համայնքների պալատում կորցրեցին 78 տեղ, ինչպես նաև բացարձակ մեծամասնությունը: Բացի այդ, լեյբորիստական կուսակցության ներսում սրվում են հարաբերությունները «աջ» և «ձախ» խմբավորումների միջև, ինչը և պատճառ է դառնում, որ 1951թ. սեպտեմբերին չորրորդ լեյբորիստական կառավարությունը հրաժարական է տալիս: 1951թ. հոկտեմբերի 25-ին տեղի են ունենում նոր՝ վաղաժամկետ ընտրությունները, որի արդյունում հաղթող են դուրս գալիս պահպանողականները՝ ստանալով 321 տեղ համայնքների պալատում:

Լեյբորիստները ստացան 295 տեղ, լիբերալները՝ 6: Այսպիսով՝ պահպանողականներին հաջողվեց նաև պառամնենում բացարձակ մեծամասնության հասնել: Կառավարությունը գլխավորեց 77ամյա Ուինստոն Չերչիլը (1951-1955թ.): Գալով իշխանության և հայտարարելով, որ անց է կացնելու «հանդուրժողականության և կոնստրուկտիվության» կուրսը, Չերչիլը, այնուամենայնիվ, արմատական փոփոխություններ կատարեց լեյբորիստների կողմից անցկացված սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության մեջ: Հետևելով իր նախընտրական խոստումներին՝ Չերչիլի կառավարությունը չդիմեց պետական ծեռնարկությունների լայնածավալ մասնավորեցմանը: Ապազգայնացման ենթարկվեցին միայն ավտոճանապարհային տրանսպորտը և պողպատաձուլական արդյունաբերությունը: Սեփականության ձևի որոշման համար վճռական նշանակություն ուներ արտադրության արդյունավետության սկզբունքը: Արտադրությունը, թեև դանդաղ, աճում էր, նամանավանդ էլեկտրականերգետիկայի, մեքենաշինության, քիմիական արդյունաբերությունը: Դրա հետևանքն էր գործազրկության նվազումը: Այսպես՝ 1953թ. գործազրկության թիվը կազմում էր 0,5 մլն. մարդ, իսկ 1955թ.՝ 298 000: Մեծ Բրիտանիան արդյունաբերության արտադրությամբ դեռ պահպանում էր երկրորդ տեղը ԱՄՆ-ից հետո: Այսպիսով կարելի է ասել, որ Չերչիլի կառավարությունը տնտեսության մեջ ակտիվ խառնվելու սուր անհրաժեշտություն չուներ: Սակայն պետության կողմից այդպիսի պասիվությունը ուներ երկրի հետագա զարգացման համար և բացասական ազդեցություն: Գիտատեխնիկական հեղափոխության պայմաններում փոխվում էին առանձին պետությունների տնտեսական բարեկեցության չափանիշները: Տնտեսությունում կտրուկ անկումների և ճգնաժամների բացակայությունը դեռ երաշխիք չէր համաշխարհա-

յին շուկայում առաջատար դիրքերը պահպանելու համար: Անհրաժեշտ էր տնտեսության աճի տեմպերը մշտապես ուժեղացնել, նորագույն տեխնիկական միջոցներ ներդնել արտադրության մեջ և այլն: Այդպիսի բարդ խնդիրներ մասնավոր սեկտորը միայնակ լուծել արդեն չէր կարող: Միայն պետությունը իր հզոր ֆինանսական, ինտելեկտուալ քաղաքական կարողություններով կարող էր իր վրա վերցնել նվազ շահութաբեր, սակայն կարևորագույն ֆունդամենտալ հետազոտությունների շահագործումը, ռազմավարական մեջ նշանակություն ունեցող գիտությանը պատկանող ձյուղերի զարգացումը, որոնք պահանջում էին մեծ ֆինանսական ներդրումներ: Իսկ այդ ժամանակ Անգլիայի պահպանողական կառավարությունը այդպիսի խնդիրների լուծում չէր նախատեսում և տնտեսության մեջ ակտիվ պետական կարգավորման քաղաքականություն չէր անցկացնում՝ վախճանալով վնաս տալ «ազատ ձեռնարկատիրությանը»:

Պահպանողականներին անհրաժեշտ չէր նաև սկզբունքային փոփոխություններ մտցնել արտաքին քաղաքականության մեջ: Դեռ լինելով ընդդիմության մեջ՝ Չերչիլը և Իդենը (Չերչիլի կառավարությունում նա զբաղեցրեց արտգործնախարարի պաշտոնը) մշակեցին այսպես կոչված «Երեք շրջանակների» կոնցեպցիա, որով բրիտանական արտաքին քաղաքականությունը երկրի աշխարհագրական դիրքի և պատմական ավանդույթների համաձայն պետք է կառուցվի երեք ուղղությամբ՝ ատլանտյան միություն, Եվրոպա և Բրիտանական ազգերի ընկերակցություն: 1954թ. նոյեմբերին մեծ շքեղությամբ Անգլիայում տոնեցին Չերչիլի 80 ամյակը: Սակայն տարիքը պահանջում էր արդեն գնալ հանգիստի, և 1955թ. ապրիլի 5-ին Չերչիլը էլիզաբեթ II թագուհուն իր պաշտոնաթողության վերաբերյալ գրավոր խնդրանք ուղարկեց: Կառավարությունը զիսավորեց Էնտոնի Իդենը (1955-1957թթ.), որը միանգամից դիմում է անսպասելի քայլի, ցրելով պառլամենտը և նշանակելով վաղաժամկետ ընտրություններ: Ընտրությունների արդյունքում համոզիչ հաղթանակ նորից տարան պահպանողականները՝ ստանալով 345 տեղ, իսկ լեյբորիստները՝ 277: Իդենի կառավարության համար առաջին դժվարությունները սկսեցին արդեն վեց ամսի հետո: Երկրում տնտեսական զգնաժամի նշաններ սկսեցին դրսնորվել և կառավարությունը ստիպված եղավ գնալ մի քանի սոցիալական ծրագրերի կրծատմանը, անուղղակի հարկերի բարձրացմանը: Այդ բոլոր ձեռնարկած միջոցները տեղին էին, սակայն հակասում էին պահպանողակների նախընտրական կան-

խատեսություններին: Բացի այդ, սրվում է միջազգային դրությունը Մերձավոր Արևելքում: Այդ ռեգիոնը 50-ական թթ.սկզբին դաշնում է կարևորագույներից մեկը համաշխարհային քաղաքականության մեջ: Անգլիան ծգուում էր այստեղ ստեղծել խոշոր արարական պետությունների մասնակցությամբ անգլիամետ ռազմաստրատեգիական բլոկ: Եվ 1955թ. Անգլիայի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց ՍԵՆՏՕ կամ Բաղդադի պակտ ռազմաստրատեգիական բլոկը, որի մեջ մտան բացի Անգլիայց, Թուրքիան, Իրաքը, Իրանը և Պակիստանը (այդ բլոկը գոյություն ունեցավ մինչև 1978թ): ՍԵՆՏՕ-ի կազմում Անգլիան ցանկանում էր տեսնել նաև Եգիպտոսին, սակայն Նասերի կառավարությունը, որը Եգիպտոսուն իշխանության գլուխ անցավ ազգային հեղափոխությունից հետո, ոչ միայն չնիացավ ՍԵՆՏՕ-ին, այլև 1956թ. հրվիսին հայտարարում է Սուեզի ջրանցքի ազգայնացման մասին, որը Անգլիայի հսկողության տակ էր գտնվում: Դա մեծ հարված էր Անգլիայի և նրա քաղաքական ու տնտեսական շահերին: Իդենի կառավարությունը աջակցություն չստանալով ԱՄՆ-ից՝ այնուանենայնիվ Ֆրանսիայի, որը Սուեզի ջրանցքի բաժնետոմսերի տեր էր, և Խորայելի հետ միասին որոշում ընդունեց ռազմական գործողություններ սկսել Եգիպտոսի դեմ: Դա ուղարկի ագրեսիա էր անկախ պետության նկատմանը: Եգիպտոսին անմիջապես պաշտպանեց ԽՍՀՄ-ը, և Խրուսչչովը հենին իր ուղերձում զգուշացնում է, որ եթե ագրեսիան շարունակվի ապա ԽՍՀՄ-ը պատրաստ է նոյնիսկ աստոմային գենք օգտագործել: Այսպիսով, Իդենի կողմից ձեռնարկած արկածախնդրությունը երկիրը կանգնեցրեց միջուկային կոնֆլիկտի եզրին: Անգլիան և Ֆրանսիան ստիպված եղան 1956թ. դեկտեմբերի 22-ին թողնել Եգիպտոսի տարածքը: Անգլիայի և Ֆրանսիայի հեղինակությունը խիստ ընկավ միջազգային ասպարեզում և հատկապես արաբական աշխարհում: Անգլիան շատ մեծ տնտեսական և քաղաքական կորուստներ ունեցավ նավարարաւությամբ և ռազմավարական տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցող Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Իսկ Անգլիայի տեղը շտապեց գրաղեցնել ԱՄՆ-ը, որը չեղոք դիրք էր բռնել այդ պատերազմի ժամանակ: Ինչ վերաբերում է Անգլիայի քաղաքանությանը Եվրոպայի նկատմանը, ապա այստեղ առաջին հերթին պետք է նշել 1954թ. հոկտեմբերին Փարիզում ստորագրված համաձայնագրերը, որոնց հիման վրա ԳՖՀ-ն մտավ ՆԱՏՕ-ի մեջ (1955թ): Այսպիսով, Անգլիան հանաձայնվում էր Արևմտյան Գերմանիայի վերագինմանը: Սուեզի ճգնաժամը ժանր քաղաքական հարված հասցեց պահպանողականներին, և

Իդենի կառավարությունը հրաժարական տվեց: Մեծ Բրիտանիայի նոր վարչապետ դարձավ Հարոլդ Սակմիլանը (1957-1963թթ.), որը պետական կուրսի թարմացման կողմնակիցն էր: Նա հայտարարում է «փոփոխությունների քամիներ» լոգունգը, կոչ անելով կուսակցությանը ակտիվացնել դինամիկ և առաջատեն ազգային զարգացման մորելի ստեղծման աշխատանքը: Սակայն նա շարունակում էր վարել «Նոր պահպանողականություն» չափավոր տարբերակի քաղաքականությունը:

Պահպանողականների համար բարենպաստ տնտեսական պայմաններում 1959թ. տեղի ունեցան պառամենտական ընտրություններ, որոնց արդյունքում պահպանողականները նորից համոզի հաղթանակ են տանում: Սակայն արդեն 1960-1961թթ. երկրի տնտեսության վիճակը վատացավ ֆունտ ստերլինգի նոր ուժեղ արժեզրկման պատճառով, ինչը տեղի ունեցավ արժութա-ֆինանսական միջազգային շուկայում: Սակայն ֆունտ ստերլինգի նոր անկումը բրիտանական տնտեսության ներքին խորը անհամաչափության հետևանքն էր: Չնայած որ անգլիական արդյունաբերությունը պատերազմից հետո իր զարգացման մեջ բավականին մեծ հաջողություններ էր ունեցել, սակայն նա զգալի չափով զիջում էր ԱՄՆ-ին, ԳՖՀ-ին և Ճապոնիային նորագույն տեխնիկական միջոցների ներդրումներով, ինչը բերում էր նրան, որ անգլիական ապրանքները ունենի բարձր ինքնարժեք: Բացի այդ, Անգլիան հետ էր մնում ԱՄՆ-ից, ԳՖՀ-ից և Ճապոնիայից նաև արտադրության աճի տեսակերպ: Այստեղ գլխավոր պատճառներն էին կապիտալի ներդրումների ցածր մակարդակը, ինչպես նաև նորից նորագույն տեխնիկական միջոցների թերօգոտագործումը: Ինչպես արդեն նշվել է, հիմնական կապիտալի նորոգումը, բարձր արտադրողական տեխնիկայի և տեխնոլոգիաների ներդրումը պահանջում էին զգալի ծախսեր, և այդ բարդ խնդիրները մասնավոր սեկտորը միայնակ լուծել չէր կարող, իսկ պահպանողական կառավարությունները տնտեսության պետական կարգավորումով քիչ էին զբաղվում: Անգլիայի արտադրությունը շարունակում էր կախման մեջ մնալ ներմուծումից (հումքից և պարենից) և, հետևաբար, պատրաստի արտադրանքի արտահանությունից, որը շատ դեպքերում իր ծավալներով ավելի քիչ էր, քան ներմուծումը, իսկ դրա հետևանքներն էին՝ բյուջեի դեֆիցիտը և արժեզրկումը: Պետք է նաև հաշվի առնել, որ Անգլիայի տնտեսության համար շատ ծանր հետևանքներ ունեցավ նրա զարդարային կայսրության փլուզումը: Անգլիան չկարողացավ նաև լիարժեք մասնակից դաշնալ եվրո-

պական ինտեգրացիոն գործընթացին: Մի կողմից նա վախենում էր, որ, դաշնալով Եվրոպական տնտեսական համագործակցության ամդամ, նրա կապը համագործակցության երկրների հետ կարող էր թուլանալ, իսկ մյուս կողմից, Անգլիան, հանուն Եվրոպական շահերի, չէր ուզում հրաժարվել ԱՄՆ-ի հետ հաստատված «հատուկ հարաբերություններից»: Ի հակակշիռ «Ընդհանուր շուկայի»՝ Անգլիան 1960թ. ստեղծեց «Ազատ առևտորի Եվրոպական ասոցիացիան», որի կազմի մեջ մտան այն արևմտաԵվրոպական երկրները, որոնք դուրս էին մնացել «ընդհանուր շուկայից» (Շվեյչա, Դանիա, Ավստրիա, Շվեյցարիա, Նորվեգիա, Պորտուգալիա): Սակայն այդ կազմակերպությունը չկարողացավ արժանի մրցակից դաշնալ «Ընդհանուր շուկային» և շուտով լուծարվեց:

Այնուամենայնիվ, նոյնիսկ հաշվի առնելով վերը նշված թերությունները, ընդհանուր առնամբ կարելի է ասել, որ Բրիտանիայի տնտեսությունը լուրջ աճ էր ապրում (50-կան թթ.-60-ական թթ. սկիզբ): Այսպես, երկրի բնակչության մեծանանության համար այդ շրջանը դաշնում է իրենց սոցիալական վիճակի և բարեկեցության բարելավման տարիներ: Աշխատավարձերը բարձրանում էին, և հիմա արդեն բրիտանացիները կարող էին իրենց թույլ տալ ձեռք բերել նոր և թանգարժեք ապրանքներ: Օրինակ, 1951-1963թթ. ավտոմեքենաների թիվը երկրում 3 մլն. հասավ 7 մլն., իսկ հեռուստացույց ուներ, փաստորեն, ամեն մի ընտանիք: 1961թ. աշխատանքային շաբաթը կրծատվեց 48 ժ. մինչև 42 ժ: Դրանք լուրջ նվազումներ էին: Զուգահեռ շարունակվում էր Մեծ Բրիտանիայի գաղութային կայսրության փլուզման գործընթացը: Անգլիան ձանաշեց Մալյայի, Սինգապուրի, Կիպրոսի, Մալթայի, Նիգերիայի, Ուգանդայի, Հարավային Ռոդեզիայի, Հարավային Աֆրիկայի անկախությունը:

1963թ. հոկտեմբերին ծանր հիվանդության պատճառով Մակմիլանը պաշտոնաթող եղավ, և Անգլիայի նոր վարչապետ դարձավ Ալեկ Շոլտս-Հյումը (1963-1964թթ.): Շոլտս-Հյումի վարչապետ դաշնալը կապված էր բրիտանական պետականության հրավագիտական հիմքի մեջ տեղի ունեցած կարևոր փոփոխությունների հետ: Դեռ 1958թ. Մակմիլանի կառավարությունը լորդերի պալատի բարեփոխում անցկացրեց: Ընդունվեց ցմահ պերերի մասին ակտը: Այսուհետև ցմահ պեր կոչումի շնորհումը նայվում էր որպես անձնական մեծ արժանիքների ձանաչում: Վերին պալատը համալրվում էր արժանի քաղաքական և հասարա-

կական գործիչների հաշվին: Այս բարեփոխումը ունեցավ շարունակություն: 1963թ. նորից Մակմիլանի նախաձեռնությանք ընդունվեց պերերի մասին ակտը, որով ցմահ պերերը իրավունք էին ստանում իրաժարվել այդ տիտղոսից: Բանն այն էր, որ սկսած XXդ. սկզբից՝ վարչապետը որպես կանոն պետք է լիներ համայնքների պալատից, որովհետև ավանդույթի համաձայն՝ լրորդ իրավունք չուներ նտնել ներքին պալատ: Այսպիսով, հեղինակավոր քաղաքական գործիչները պահպանողական կուսակցությունից, որոնք ունեին պերի տիտղոսը, այսուհետև իրավունք ստացան հավակնել վարչապետի պաշտոնին: Լորդ Դուգլաս-Հյունը առաջիններից էր, ով օգտվեց այս իրավունքից և, իրաժարվելով պերի տիտղոսից, դարձավ Անգլիայի վարչապետ, ճիշտ է շատ կարծ ժամանակվա ընթացքում: Դուգլաս-Հյունի վարչապետության ժամանակ Բրիտանիայի տնտեսական և քաղաքական կյանքում էական փոփոխություններ տեղի չունեցան: Անգլիայի տնտեսությունը զարգացման տեմպերով շարունակում էր զիջել արևմուտքի մի շարք երկրներին: Օրինակ՝ 50-60-ական թթ. Մեծ Բրիտանիայի արդյունաբերական արտադրանքի միջին տարեկան աճը կազմում էր ընդամենը 3%, ԱՄՆ-ում՝ 4%, ԳՖՀ-ում և Իտալիայում՝ 7,4 %, Ճապոնիայում՝ 15,2%: Արևմուտքի առաջատար երկրներից Անգլիան ուներ նաև կրթության մակարդակի ամենացածր ցուցանիշը: Աշխատանքի շուկայում գոյություն ուներ ցածրորակ աշխատավորների ավելցուկ: Անգլիացիները հիվանդագին էին ընդունում իրենց երկրի միջազգային հեղինակության անկումը, զարգացման տեմպերի նվազումը, Արևմուտքի առաջատար երկրների մեջ դեպի երկրորդ շարք հետսահումը: Նամանավանդ անգլիացիների համար Վշտացուցիչ էր այն հանգամանքը, որ երեկվա հակառակորդները՝ Գերմանիան, Ճապոնիան, Իտալիան, տնտեսական մեծ վերելք էին ապրում: Անգլիացիներից շատերը բոլոր անհաջողությունների մեջ սկսում են մեղադրել պահպանողականներին, իսկ, լեյբորիստները ուղղակի ասում էին որ Անգլիան «իզուր տեղը 13 տարի կորցրեց»:

1952թ. փետրվարի 6-ին մահանում է Ջորջ VI, և Անգլիայի թագուհին է դառնում Էլիզաբեթ II: Նա 25 տարեկան էր, արդեն ամուսնացած էր լեյտենանտ Ֆիլիպ Մատունթբետտենի հետ, որը հետագայում ստացավ հերցոգ Էդինբուրգի տիտղոսը: Էլիզաբեթն ունի երեք երեխա: Գահաժառանգն է Ուելսի արքայազն Չարլզը:

Մեծ Բրիտանիան XX դ. 60-70թթ.

Հարող Վիլսոնի լեյբորիստական կառավարությունը (1964-1970թթ.): 50-ական թթ. Վերջում տեղի ունեցավ փոփոխություն լեյբորիստական կուսակցության ղեկավարորդական մեջ: 1963թ. կայացած ներքին կուսակցական ընտրությունների ժամանակ հաղթեց Հարող Վիլսոնը, որը նախկինում Օքսֆորդում տնտեսագիտություն էր դասավանդում: Վիլսոնը «գիտության և տնտեսական պյանավորման» կողմնակից էր՝ համարելով, որ դա ոչ միայն կառողջացնի բրիտանական տնտեսությունը, այլ նաև միակ ճիշտ ձանապարհն է դեպի սոցիալիզմի հիեալների լիակատար հաղթանակը: 1964թ. հրապարակ հջավ լեյբորիստների նախընտրական ծրագիրը, որտեղ ամփոփվում էին «տեխնոլոգատական հեղափոխության» հիմնական գաղափարները: Պետությունը համարվում էր գիտա-տեխնիկական հեղափոխության հիմնական շարժիք: Լեյբորիստները ընդունում էին բրիտանական արդյունաբերության բազմակողմանի մոդեռնիզացման և ֆինանսաբյուջետային համակարգի ամրապնդման անհրաժեշտությունը: Հերթական պառաւամենտական ընտրությունները տեղի ունեցան 1964թ. հոկտեմբերի 15-ին, որոնց արդյունքում լեյբորիստները ստացան 317 տեղ, պահպանողականները՝ 303 տեղ: Վիլսոնը, դաշնալով վարչապետ, ընգծում էր, որ կառավարությունը գրադվելու է տնտեսական զարգացման հարցերով, «ռեալ քաղաքականությունվ»: Նա հայտարարեց, որ «Վերացավ գաղափարախոսության դարաշրջանը»՝ հրաժարվելով լեյբորիստներին բնորոշ սոցիալիստական դարձվածարանությունից (Փրազելոգիայից): Ամենադժվար պրոբլեմը, որի հետ հանդիպեց Վիլսոնի կառավարությունը, վճարային հաշվեկշիռի խրոնիկական պակասուրդն էր (դեֆիցիտը) և սղածք (ինֆյացիա): Օբեկտիվորեն գոյություն ուներ երկու ձանապարհ պրոբլեմը լուծելու համար՝ ազգային դրամի արժեգրկում (դեվալվացիա) կամ կոչտ դեֆյացիոն քաղաքականություն, որը նախատեսում էր գործարարական ակտիվության և դրամային շրջանառության մասշտաբների սահմանափակում: Սկզբից Վիլսոնի կառավարությունը ընտրեց երկրորդ տարրերակը: Դեֆյացիոն քաղաքականության շրջանակներում կառավարությունը ավելացրեց սուրքեր պահովագրության և բենզինի վրա, իսկ 1965թ. գարնանից ավելացավ շահութահարկը: Կառավարությունը դիմեց նաև աշխատավարձերի և գների բարձրացման կասեցմանը: Այս-

պես՝ աշխատավարձը տարեկան կարող էր ավելանալ 3,5%, ոչ ավել, իսկ գները՝ բարձրանալ՝ 4%-ից ոչ ավել: Բայց դեֆյացիոն քաղաքականությունը կարող էր էֆեկտիվ լինել միայն պետական բյուջեի սպառնան մասի կրծատման պայմանով: Սակայն լեյբորիստները ստիպված եղան հաշվի առնել սեփական էլեկտրորատի շահերը և այն խոսումները, որոնք նրանք տվել էին նախընտրական փուլում: Այս վիճակում Վիլսոնի կառավարությունը չհամարձակվեց կրծատել բյուջետային ծրագրերը: Հակառակ՝ 1964թ. վերջում կառավարությունը բարձրացրեց թոշակները, սկսեց մեծածավալ մունիցիպալ տների կառուցումը: Կառավարության կողմից անցկացված այդպիսի հակասական քաղաքականությունը կարող էր բերել վճարման հաշվեկշիռ նոր պակասուրդի առաջացմանը: Վիլսոնը համարում էր, որ այդ վտանգից կարելի է խուսափել՝ ունենալով տնտեսական արագ աճ: Բացի այդ, նա ձգուում էր ամրապնդել տնտեսության պլանավորման սկզբունքը: Տնտեսության զարգացման համար ստեղծվեց հատուկ Ազգային խորհուրդ, որը 1965թ. պատրաստեց հինգ տարվա համար «Ազգային տնտեսական պլան»: Նախատեսվում էր տարեկան 4-5% արտադրության աճ, գործազրկության վերացում: Կառավարությանը հաջողվեց 1965թ. ընթացքում պահպանել երկրում կայուն տնտեսական վիճակ, ինչը թույլ տվեց Վիլսոնին 1966թ. փետրվարի 28-ին խնդրել թագուհուն ցրել պառամենտը և նշանակել նոր ընտրություններ, որոնք տեղի ունեցան մարտի 31-ին: Լեյբորիստները համայնքների պահատում ստացան 364 տեղ, պահպանողականները՝ 253 տեղ, լիեռալները՝ 12 տեղ: 1966թ. երկրորդ կեսից երկրում նորից սկսվում է սղած (ինֆյացիա), ինչը իր հերթին կարող էր բերել ֆինանսական և տնտեսական ճգնաժամ: Վիլսոնի կառավարությունը փորձ էր անուն բոլոր միջոցներով պայքարել արժեզրկման դեմ և թույլ չտալ ֆունտ ստեղլինգի անկումը: 1966թ. երկրորդ կեսին ծեռնարկվեցին մի շարք միջոցներ, որոնք գնահատվեցին որպես «ամենակոշտ դեֆյացիա 1949թ. հետո»: 40% բարձրացվեցին ավտոմեքենաների գները, ընդհանուր առմամբ 10%-ով ավելացան անուղղակի հարկերը ալկոհոլային խմիչքների, նավթի և բենզինի, փոստային ծառայությունների վրա: Կրծատվեցին պետության կողմից ֆինանսական ներդրումները ազգայնացված արդյունաբերական ճյուղերի մեջ, մտցվեցին լրացուցիչ սահմանափակումներ աշխատավարձի և գների բարձրացման համար, կրծատվեցին շատ բյուջետային ծրագրեր և այլն: Բացի այդ, կառավարությունը փորձում էր լավացնել երկրի վճարման հաշվեկշիռը ապրանքների

արտահանման հաշվին: Այստեղ դրական մեծ դեր կարող էր խաղալ Մեծ Բրիտանիայի ընդգրկումը Եվրոպական «ընդհանուր շուկայի» մեջ: 1967թ. մայիսին Դանիայի և Նորվեգիայի հետ միասին կառավարությունը դիմում պատրաստեց Եվրոպական տնտեսական համագործակցության (ԵՏՀ) մեջ մտնելու խնդրանքով: Սակայն Ֆրանսիան կտրականաբես դեմ էր, և Անգլիան մերժում ստացավ: ԵՏՀին անդամակցելու նոր փորձի ձախողումը ժամանակով համընկավ միջազգային դրության սրման հետ: 1967թ. հունիսին տեղի ունեցավ «Վեցօրյա պատերազմ» հսրայելի և Եգիպտոսի միջև, որի հետևանքն էր համաշխարհային շուկայի ապակայունացումը: Արաբական երկրների կողմից մի քանի անհսների ընթացքում էմբարգո դրվեց Անգլիա նավթի ներմուծման վրա, ինչը շատ բացասական ազդեցություն ունեցավ բրիտանական արտաքին առևտորի համար: Այդ ժանր վիճակից դուրս գալու համար Վիլսոնի կառավարությունը ստիպված եղավ գնալ ազգային դրամի դեվալվացիայի: 1967թ. նոյեմբերի 18-ին հայտարարվեց, որ ֆունտ ստերլինգի կուրսը իջնում է 14,3%-ով: Սակայն, մյուս կողմից, ֆունտ ստերլինգի դեվալվացիան կարող էր աշխուժացնել արտադրությունը, որովհետև տեղի էր ունենում բրիտանական ապրանքների ինքնարժեքի իջեցում, ինչը իր հերթին պետք է դրդեր արտահանման ծավալների ընդլայնումը և ներմուծման էժանացումը: Բայց այդ ծրագրի իրականացումը կախված էր բրիտանական արդյունաբերության զարգացման տեմպերն ուժեղացնելուց: Անհրաժեշտ էին նոր, լրացուցիչ ֆինանսական ներդրումներ, ինչը կառավարությունը հնարավորություն չուներ անելու: Այդ պատճառով կառավարությունը ստիպված եղավ դիմել Միջազգային արժույթի ֆոնդին և կատարել նրա կողմից ներկայացրած մի շարք պահանջներ: Կրատվեցին բյուջետային ծախսերը ոչ արտադրական պահանջների վրա, բարձրացվեցին հարկերը բենգինի, սիգարետների, վիսկիի վրա: Ֆինանսական և քաղաքական աջակցություն էին ստանում առաջին հերթին խոշորագույն բրիտանական մենաշնորհները, որոնք կարող էին մրցակցել համաշխարհային շուկայում: Վիլսոնի կառավարության կողմից վարած ծիշտ տնտեսական քաղաքականության շնորհիկ երկրի վճարային հաշվեկշիռի դեֆիցիտը կրճատվեց: 1968թ. վարչապետը նույնիսկ խոսեց ապագա տնտեսական հրաշքի մասին, ինչը, իհարկե, մեծ չափազանցում էր, որովհետև Մեծ Բրիտանիան շարունակում էր տնտեսական զարգացման տեմպերով հետ մնալ Արևմուտքի մյուս առաջատար երկրներից:

Պետք է նշել, որ Վիլսոնի կառավարությունը 60-ական թթ. վերջում ընդհարվեց այդպիսի սոցիալական պրոբլեմների հետ, որոնք բնորոշ էին ոչ միայն Անգլիայի, այլ նաև ամբողջ արևմտյան երկրների համար: Խոսքը վերաբերում է ուսանողական և հակապատերազմյան շարժումների ռադիկալիզմացմանը: Առաջացավ այլընտրանքային (ալտերնատիվ) երիտասարդական մշակույթ: Այդպես, օրինակ, երաժշտական մշակույթում առաջացան այդպիսի ռոք խմբեր (The Beatles, Rolling Stones, Deep Purple, Led Zeppelin, Pink Floyd), որոնք ընդմիշտ փոխեցին մարդկանց ձաշակը: Տեղի ունեցավ այդպես կոչված սեքսուալ հեղափոխությունը, որը փոխեց հասարակության վերաբերմունքը սեքսի և ամուսնության հիստորիուսի նկատմամբ: Անգլիայում, օրինակ 1967թ. ընդունվեց օրենք, որով օրինականացվում էին հոմոսեքսուալ հարաբերությունները: Այդ «խելագառ» ժամանակաշրջանի գագաթնակետը դառնում է 1966թ. Անգլիայի ֆութբոլի հավաքականի աշխարհի Գավաթի նվաճումը:

1960-ական թթ. վերջին Անգլիան հայտնվեց իին պրոբլեմի առօք. դա Օլյարերի հարցն էր, ավելի ճիշտ՝ կրոնաքաղաքական սուր ընդհարում տեղի ունեցավ Հյուսիսային Իռլանդիայում, որը փաստորեն որոշեց Վիլսոնի կառավարության ձակատագիրը: Սկսած 1921թ. Օլյարերում անգլիացիների նպատակասլաց քաղաքականության հետևանքով լուրջ ժողովրդագրական փոփոխություններ տեղի ունեցան: Տեղի բնակչությունը՝ կաթոլիկ իրլանդացիները, կազմում են բնակչության 1/3, իսկ 2/3-ը՝ բողոքականներ էին՝ իրմանականում շոտլանդացիները և ուելսցիները: Իրլանդացիները Օլյարերի համեմատաբար չունենոր և բողոքականների համեմատությանը արհանարիված և իրավագործկ մասն էին: Այս հոդի վրա ծագեց Օլյարերի կաթոլիկ բնակչության պայքարը քաղաքացիական իրավունքների համար, որը, իհարկե, գուտ կրոնական չէր և ուներ ազգային ու սոցիալական երանգավորում: Կրոնական հոդի վրա բախումները հաճախակի են դառնում 1968թ. և իր զագարնակետին են հասնում հոկտեմբերին, երբ Լոնդոններիում խոշոր ընդհարումներ եղան ոստիկանության հետ: 1969թ. օգոստոսին կառավարությունը ստիպված է լինում Հյուսիսային Իռլանդիայի տարածք մտցնել բանակային զորամասեր: Ի պատասխան դրան՝ Իրլանդիայի Ազատագրական հանրապետական գաղտնի բանակը ծավալեց ահաբեկչական գործողություններ: Այսպիսին էր տնտեսական և քաղաքական դրությունը, երբ 1970թ. հունիսի 18-ին տեղի ունեցան պառլամենտական ընտրություններ, որոնց արդ-

յունքների վրա մեծ ազդեցություն ունեցան Օլստերի իրադարձությունները: Հաղթեցին պահպանողականները՝ ստանալով 330 տեղ, իսկ լեյբորիստները ունեցան 287 տեղ:

Էղարդ Հիթի պահպանողական կառավարությունը (1970-1974թթ.): Կառավարությունը գլխավորեց պահպանողական կուսակցության նոր առաջնորդ Էղարդ Հիթը, որը պատկանում էր «նոր պահպանողականներ» հոսանքին:

Ի տարբերություն լեյբորիստների՝ «նոր պահպանողականները» չէին տեսնում պետության մեջ այն ուժը, որը կարող էր իր վրա վերցնի ամբողջ պատասխանատվությունը հասարակական զարգացման պրոբլեմների լուծման համար: Նրանք անհրաժեշտ էին գտնում նյութական և սոցիալական պայմաններ ստեղծել կոնկրետ նարդու բարեկեցության համար: Դրան հասնելու համար, որպես կարևորագույն միջոց, պահպանողականները հաճարում էին սեփականատերերի կատեգորիայի ընդունումը, որովհետև սեփականությունը, նրանց կարծիքով, ապահովում է անձի իսկական ազատությունը և անկախությունը և դրա հետ մեկտեղ ստեղծում է նաև անհրաժեշտ պայմաններ հասարակության ստեղծագործական զարգացման համար գիտատեխնիկական հեղափոխության ժամանակաշրջանում: Կառավարության առջև խնդիր էր դրվում կրծատել պետական ծախսերն առաջին հերթին սոցիալական բնագավառում և, միևնույն ժամանակ, ամեն կերպ օգնել մասնավոր հատվածին: Հետևելով այդ քաղաքականությանը՝ 1973թ. անցկացվեց բարեփոխում առողջապահությունում և երկու սեփատորները՝ պետականը և մասնավորը, միավորվեցին՝ ստեղծելով միասնական ազգային առողջապահության ծառայություն, որտեղ գնալով տարածվում էին շուկայական հարաբերությունները: Մ. Թետչերի գլխավորությամբ անցկացվեց նաև բարեփոխում կրթության բնագավառում, որտեղ ուշադրություն էր դարձվում մասնավոր կրթությանը: Նա շարունակում էր մնալ էլիտար, իսկ բյուջետային ծախսերը պետական դպրոցների համար զգալի չափով կրծատվեցին: Կրծատվեցին նաև բյուջետային ծախսերը մունիցիպալ շինարարության համար և, միևնույն ժամանակ, զարգանում էր մասնավոր շինարարությունը, ինչի համար կառավարությունը ստեղծում էր բարենպաստ պայմաններ:

Սոցիալական ծրագրերի կրծատումը Հիթի կառավարությունը անց էր կացնում «ազատել տնտեսությունը պետության ավելորդ ազդեցությունից» կարգախոսով: Այդ նույն գիծը իրականաց-

Վում էր նաև արդյունաբերությունում, որտեղ կառավարությունը ապագայնացնան քաղաքականություն էր վարում: Հիթի կառավարությունը միջոցներ ծեռնարկեց հարկային համակարգի բարեփոխման գործում: Կրժատվեցին ուղիղ և ավելացան անուղղակի հարկերը, ինչը պետք էր խառներ տնտեսության «ռեալ հատկած»: Խցեցվեց նաև խոշոր մենաշնորհների համար սահմանված շահութահարկը: Կառավարությունը հրաժարվեց լայնածավալ ծրագրերից, որոնք ուղղված էին գործազրկության դեմ պայքարելուն: Աստիճանաբար վերացվում էին լեյբորիստների կողմից եկամուտների և գների վրա վերահսկման մասին բոլոր ընդունված որոշումները: Սակայն Հիթի կառավարությանը այդպես էլ չհաջողվեց գտնել արդյունավետ միջոցներ սղաձի դեմ պայքարելու համար, ինչը նորից բերեց վճարային հաշվեկշռի պակասուրդին: Բացի այդ, Մեծ Բրիտանիայի դիրքերը համաշխարհային շուկայում, չնայած արդյունաբերության արտադրության աճի դրական դինամիկայի, շարունակում էին վատանալ: Նրա բաժինը համաշխարհային արտահանման մեջ 1973թ. հջակ մինչև 6,6%: 1973թ. հուվարի 1-ից Մեծ Բրիտանիան Դանիայի և Իռլանդիայի հետ միասին դարձավ Եվրոպական համագործակցությունների համակարգի լիարժեք անդամ: Սակայն այդ քայլի տնտեսական արդյունավետությունը պետք է երևար միայն մի քանի տարի հետո: Իրավիճակը Հյուսիսային Իռլանդիայում շարունակում էր մնալ բարդ: Անգլիական գորաբաժինը, որը տեղակայված էր Օլյարերում, գնալով ընկալվում էր կաթոլիկ փոքրանասնության կողմից որպես Օկուպանտների բանակ: 1972թ. Հիթի կառավարությունը Հյուսիսային Իռլանդիայում մտցնում է ուղիղ կառավարման վարչակարգ: 1972թ. դեկտեմբերի 30-ին անգլիական գորքերը կաթոլիկների վրա կրակ բացեցին Լոնդոնի քաղաքում, ինչի հետևանքով սպանվեց 13 մարդ: Ի պատասխան Իրլանդիայի մայրաքաղաք Դուրլինում զայրացած ամբոխը ներխուժեց և այրեց անգլիական դեսպանատունը: Այս պահից Իրլանդական գաղթնի բանակը հրաժարվում է զինադադարից և ահաբեկչական պատերազմ է սկսում անգլիական կառավարության դեմ: Միայն 1972-1975թթ. Հյուսիսային Իռլանդիայում գոկվեցին 475 մարդ: Հիթի կառավարությունը լարվածությունը թուլացնելու համար որոշում է 1973թ. մարտի 8-ին Հյուսիսային Իռլանդիայում հանրաքվե անցկացնել հետևյալ հարցադրումով՝ համաձայն են Հյուսիսային Իռլանդիայի բնակիչները, որ Օլյարերը անջատվի Մեծ Բրիտանիայից և միավորվի Իռլանդական Հանրապետության հետ: Սակայն այդ քայլի քաղաքական

Էֆֆեկտը մինհնալ էր, որովհետև, բնականաբար, բողոքական մեծանասնությունը դեմ քվեարկեց, իսկ կաթոլիկ փոքրանասնությունը զնդիանրապես դիմեց բոյկոտի, որովհետև նախապես ամեն ինչ պարզ էր: Այսպիսով, պահպանողականների ժամանակ Օլորերի պորբեմը ոչ միայն չլուծվեց, այլ ավելի բարդացավ:

1973թ. վերջում բրիտանական տնտեսությունը նոր ցնցում ապրեց: 1973թ. հոկտեմբերին ՕՊԵԿ-ը աննախադեպ որոշում է զնդունում նավի գինը բարձրացնելու մասին՝ 3 դոլարից մինչև 11, 65 դոլար մեկ բարելի համար: Այդ քայլը արևմտյան երկրների տնտեսությունները կանգնեցրեց զլորա էներգետիկ ճգնաժամի եզրին: «Նավթային շոկը» ոչ միայն բերեց հսկայական վնասներ, արտադրության անկում, ներդրումների կրծատում, այլ նաև ստիպեց որոշ ժամանակով վերակառուցել արտադրության ամբողջ տեխնոլոգիական բազան: Այդ գործընթացը ձգվեց մոտ տաս տարի և դարձավ ինդուստրիալ տնտեսական մոդելի կառուցվածքային ճգնաժամի պատճառը: Սակայն առաջն էներգետիկական ճգնաժամի հետևանքով բարձրացավ համարյա բոլոր արտադրանքի ինքնարժեքը, ինչից հետո կտրուկ բարձրացան մեծածախ և մանրածախ գները: Բնակչության վճարունակությունը իր հերթին կտրուկ ընկել էր, ինչը վերարտադրության ճգնաժամի սպառնալիք ստեղծեց երկրում: Այսպիսով, Մեծ Բրիտանիան, որը իր նավթի պահանջների 2/3 ապահովում էր Միջին Արևելքից ներմուծման միջոցով, հայտնվում է այն երկրների ցուցակում, որոնք ամենաշատ կորուստներ ունեցան «Նավթային շոկից»: Այս տնտեսական և ներքաղաքական բարդ վիճակում Հիթը որոշում է զնդունում անցկացնել վաղաժամկետ պառակնատական ընտրություններ: Ընտրողները պետք է որոշեին, թե ում են իրենք վստահում երկիրը ճգանաժամից դուրս բերելու համար:

Հարուր Վիլսոնի լեյբորիստական կառավարության (1974-1976թթ.) և Ջեյմս Թալագիանի կառավարության (1976-1979թթ.) քաղաքականությունը: 1970թ. կրած պարտությունից հետո լեյբորիստական կուսակցության ղեկավարությունը որոշեց վերադարձնալ կուսակցության համար ավանդական «ծախս» քաղաքականությանը: Եվ իհնա էլ լեյբորիստների նախընտրական ծրագիրը կրում էր ռադիկալ բնույթ:

Ծրագիրը նախատեսում էր անցկացնել լայն ազգայնացում, պետական կարգավորման համակարգի ամրապնդում, ռազմական ծախսերի կրծատում: Ընտրությունները կայացան 1974թ.

մարտի 4-ին և բերեցին հետևյալ արդյունքներ՝ լեյբորիստները ստացան 301 տեղ, պահպանողականները՝ 296 տեղ: Այսպիսով, ոչ մի կուսակցություն համայնքների պալատում չստացավ բացարձակ մեծամասնություն: Հիթի՝ լիբերալների հետ կոպակցիոն կառավարություն ստեղծելու փորձերը ավարտվեցին ապարդյուն, որից հետո նրա կառավարությունը հրաժարական տվեց, և Վիլսոնը կազմում է իր նոր լեյբորիստական կառավարությունը: Զգտելով անրապնդել իր դիրքերը՝ Վիլսոնը մի քանի ամիսների ընթացքում անցկացրեց մի շարք միջոցառումներ, որոնք հանդնկնում էին նախընտրական խոստումների հետ. բարձրացվեց հանքափորների աշխատավարձը, ավելացան թռչակները, «սարեցվեցին» ժամանակավոր գները պարենային ապրանքների վրա: Օգտվելով երկրում ստեղծված ներքաղաքական և տնտեսական բարենպաստ պայմաններից՝ Վիլսոնը խնդրում է թագուհուն ցրել պառլամենտը և նշանակել նոր վարչաժողովը ընտրություններ, որոնք և տեղի են ունենում 1974թ. հոկտեմբերի 10-ին: Ընտրությունների արդյունքում լեյբորիստներին հաջողվուն է նվաճել պառլամենտում բացարձակ մեծամասնություն՝ 319 տեղ, 296 տեղերի դիմաց, որոնք ստացել էին պահպանողականները: Լեյբորիստների ծրագրի մեջ տեղ գտավ միայն մեկ նոր դրույթ, որը առաջարկել էր կուսակցության նախագահ Ջեյմս Քալաֆիանը: Այն կոչվեց «սոցիալական կոնտրակտ», որը ենթադրում էր արհմիությունների և կառավարության միջև սերտ համագործակցության վերականգնումը, ինչը մտնում էր լեյբորիստների «Բարեկեցության պետություն» գաղափարի շրջանակի մեջ: Սակայն սկսած 1975թ. ամռանից՝ Վիլսոնի կառավարությունը ստիպված լինելով պայքարել սղածի աճի դեմ՝ բարձրացրեց հարկերը սպառողական ապրանքների վրա, կրծատվեցին սոցիալական ծրագրերի համար հատկացված պետական ծախսերը: Այսինքն՝ «սոցիալական կոնտրակտ» ծրագրը ձախողվեց, ինչը և ստիպեց Վիլսոնին 1976թ. պաշտոնաթող լինել: Անգլիայի վարչապետ է դառնում Ջեյմս Քալաֆիանը: Քալաֆիանը, լինելով «սոցիալական կոնտրակտ» ծրագրի հեղինակը, այնուամենամիվ հայտարարեց դեպի պետական միջոցների խնայողության քաղաքականությունը անցնելու նաև, պայքար սղածի դեմ, ազգայնացման ծրագրերից հրաժարում: Լեյբորիստական կառավարությունը վերջնականապես հրաժարվում էր իր «սոցիալական կոնտրակտ» ծրագրից: Դա, ինչպես նաև լեյբորիստների տնտեսական և սոցիալական քաղաքականությունը, դժգոհություն է առաջացնում առաջին հերթին բանվոր դասակարգի շրջանում և

դրա հետևանքը եղավ այն, որ կրծատվեց լեյբորիստների ընտրողների խավը: Սակայն 1977թ. կեսից, երբ ճգնաժամային լարվածությունը ընկնում է, արդյունաբերության արտադրության մակարդակը սկսում է կամաց բարձրանալ, իսկ տղածը իջնում է մինչև 16%, 1978թ.: 8%: Սակայն և այս բարենպաստ տնտեսական վիճակում լեյբորիստական կառավարությունը չի փոխում իր սոցիալական քաղաքականությունը, ինչը բերեց բանվոր դասակարգի դժգոհության նոր ալիքի բարձրացմանը: 1978թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցավ Բրիտանիայի տրեյդ-յունիոնների կոնգրեսը, որտեղ կառավարության դեմ ուղղված բանաձև ընդունվեց: Ակսվեցին մասայական գործադուլներ, որոնք ապակայունացրեցին երկու վիճակը, իսկ տարվա վերջում ներքաղաքական իրավիճակը ավելի է սրվեց: Քայլագիանը ստիպված եղավ ցույ պառլամենտը և գնալ վաղաժամկետ ընտրությունների: Նրանք տեղի ունեցան 1979թ. մայիսի 3-ին և բերեցին հետևյալ արդյունքների՝ պահպանողականները ստացան պառլամենտում 339 տեղ, լեյբորիստները՝ 268 տեղ: «Պահպանողականների կառավարությունը գլխավորեց Մարզարես թետչերը:

Անգլիան և 60-70թթ. միջազգային հարաբերությունները: 60-ական թթ. «առանձնահատուկ» հարաբերությունների ինտենսիվությունը Լոնդոնի և Վաշինգտոնի միջև նվազել էր: Չներթելով ատլանտյան համերաշխության սկզբունքը Վիլսոնը միևնույն ժամանակ սկզբունքորեն հրաժարվում էր ԱՄՆ-ի «կրտսեր պարտնյություն» դերից: Անգլո-ամրիկյան հարաբերությունների համար որոշիչ է դաշնում այն հանգամանքը, որ Լոնդոնը հրաժարվում է Վիւսնամ ուղարկել գոնե սիմվոլիկ զորաբաժին: Հիմք կառավարության ժամանակ անգլո-ամերիկյան հարաբերությունների մեջ փոփոխություն տեղի չունեցավ: 1971թ. Հնդկաստանի և Պակիստանի միջև երկրորդ պատերազմի ժամանակ ԱՄՆ աջակցում էր Պակիստանին՝ չնայած Մեծ Բրիտանիայի կողմից ձեռնարկած բոլոր փորձերին չեզոք դիրք պահպանել և միջնորդի դեր խաղալ: Այդ ժամանակ ԱՄՆ նաև առանձին քաղաքական բանակցություններ է սկսում վարել Չինաստանի հետ՝ հաշվի չառնելով Անգլիայի շահերը հարավ-ասիական ռեգիոնում: Իր հերթին Անգլիան չպաշտպանեց կոշտ հակաարաբական դիրքը, որը Վաշինգտոնը բռնել էր երկու արաբա-իսլամական պատերազմների ժամանակ 1967թ. և 1973 թթ: Միայն սկսած 1974 թ-ից անգլո-ամերիկյան հարաբերությունները նորից սկսում են ջերմանալ:

Անգլո-խորհրդային հարաբերությունները զգալի չափով լավացան վարչապետ Վիլսոնի 1974թ. Մուսկվա կատարված այցից հետո: Անգլիան ակտիվ մասնակցեց համաԵվրոպական անվտանգության համակարգի կազմավորման գործընթացի մեջ: 1975թ. օգոստոսի 1-ին վարչապետ Վիլսոնը մյուս պետությունների ղեկավարների հետ միասին ստորագրեց Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության Հելսինկյան խորհրդակցության եզրափակիչ ակտը: Անգլիան գնալով կորցնում էր իր դիրքերը երրորդ աշխարհում: 1965թ. Հնդկաստանի և Պակիստանի միջև տեղի ունեցավ առաջին պատերազմը, որը Անգլիային այդպես էլ չհաջողվեց կանխել: Երկրորդ պատերազմն այդ երկրների միջև տեղի ունեցավ 1971թ. դեկտեմբերին, որի ժամանակ ԽՍՀՄ-ը պաշտպանեց Հնդկաստանին, իսկ ԱՄՆ-ը՝ Պակիստանին: Հնդկաստանը հաղթանակ տարավ, որից հետո Պակիստանից անջատվեց և անկախացավ Բանգլադեշը: Այդ պահից Պակիստանը դաշնում է ԱՄՆ-ի դաշնակիցը, Հնդկաստանը՝ ԽՍՀՄ-ի, իսկ Անգլիայի ազդեցությունը այդ տարածաշրջանում զգալի չափով թուլացավ:

Աֆրիկայում Անգլիան չկարողացավ գտնել Հարավային Ուդեգիայի և Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետության պրոբլեմների լուծումը, որտեղ սպիտակամորթ վիզը անանուն կողմից հաստատվել էին ռասիստական վարչակարգեր: Դա դժգոհություն էր առաջացնում Բրիտանական ազգերի համագործակցության մեջ մտնող աֆրիկյան պետությունների շրջանում:

**ՍԵԺ ԲՐԻՀԻՄԱՆԻ 80-90ԹՅ.: Մ. ԹԵՏՈՂԵՐԻ (1979 – 1990ԹՅ.) և
Զ. ՄԵԽՈՐԻ (1990 – 1997ԹՅ.) ԿԱռավարումը**

Անգլիան Մ. Թետչերի (1979-1990թ.) և Զոն Սեյջորի (1990-1997թ.) կառավարման տարիներին: Մարզաբնակչությունը ծնվել էր 1925թ. նպարավաճարի ընտանիքում, ստացել է քիմիկության մասնագետի կոչում:

Մարզարես Թեոփեղ

վի մասնագիտություն: Սակայն դեռ քունքում թետչերը արդեն ընդգրկվեց պահպանողականների շարքերում և ակտիվ մասնակցություն ունեցավ քաղաքական կյանքում: Այդ պահից թետչերը իրեն լիովին նվիրեց քաղաքական կարիերային: Արդեն 60-ական թթ. վերջում նա մեծ հեղինակություն էր վայելում կուսակցությունում և 1975թ. ներկուսակցական պայքարում հայթող դուրս եկավ և դարձավ պահպանողական կուսակցության առաջնորդ՝ փոխարինելով Հիրին: Պետք է նշել, որ կուսակցությունը այդ ժամանակ գտնվում էր զգանաճամի մեջ տարբե

Նմբակների մրցակցության պատճառով։ Ընկնում էր ընտրողների վստահությունը։ Կուսակցության թիվը 50-ական թթ. համեմատությանք նվազել էր երկու անգամ։ Պետք էր համախմբել կուսակցության բոլոր անդամներին։ Այդ պատճառով թետչերը փոխում է ղեկավարության ոճը։ Նա համոզված էր, որ առանց հարյուրավոր կուսակցական ակտիվիստների աջակցության հենարավոր չէր ռադիկալ բարեփոխումներ անցկացնել։ Կուսակցությանը հարկավոր էր նոր տիպի առաջնորդ՝ կոչշտ նարտիկ, վճռական քաղաքական գործիչ։ Թետչերը իր վրա Վերցրեց «գեներալի» դերը, որը «գործը ձակատամարտի է տանում» հանուն «ազգի փրկության»։ Սակայն, նվաճելով «երկարյա լեդի» համբավը, թետչերը մյուս կողմից աշխատում էր պահպանել «մեր մարդը» իմիջը կուսակցության շարքային անդամների համար։ Այդպիսի քաղաքական ոճը դարձնում է բրիտանական նեոպահպանողականության առանձնահատուկ գիծը։

Թթւտքերը միշտ արհամարհանքով էր Վերաբերվում լեյբո-
րիստների սոցիալիստական համարվող պաներին ու գործողութ-

յուններին: «Հակակոմունիզմն իմ արյան մեջ է», - ասում էր Թետչերը և իր առջև խնդիր էր դրել կանգնեցնել «Անզիհայի սողքը դեպի սոցիալիզմ»: Թետչերը փաստորեն հանդես եկավ որպես Անզիհան «դասական կապիտալիզմի հիմունքներին» վերադարձնելու վճռական կողմանկից: Թետչերի և նրա կառավարության կողմից մշակած սոցիալ-տնտեսական ծրագիրը հետագայում կոչվեց «թետչերիզմ»: «Թետչերիզմ» և ներառահպանողականությունը հիմնվել էին արդի տնտեսական գաղափարախոսության վրա: Այդ գաղափարախոսության հիմքը կազմեց «մոնետարիստական» տեսությունը, որի հեղինակն էր ամերիկյան տնտեսագետ ալոֆեսոր Միլթոն Ֆրիդմանը Զիկագոյի մոնետարիզմի դպրոցից: Անզիհայում մոնետարիստական տեսությունը իր զարգացումը ունեցավ դեռ 60-ական թթ. Մանչեստրի համալսարանում: Այդ տեսության և «թետչերիզմի» հիմնական դրույթները հետևյալն են՝ 1. Հրաժարվել տնտեսությունը պետության կողմից կարգավորելու գաղափարից: 2. Պետությունը պետք է հրաժարվի անեկամտաբեր ձեռնարկությունների բյուջետային ֆինանսավորումից: 3. Պետության հիմնական խնդիրներից մեկը պետք է լինի սղածի դեմ պայքարը: 4. Տնտեսության պետական հատվածի լրիվ և անվերապահ ապագայնացում: 5. Տնտեսական բարեկեցության հիմքը պետք է դարնային մասնավոր ձեռնարկությունները, շուկայական ձեռնարկատիրական գործունեությունը: Իսկ պետությունը պետք է ապահովի այդ տնտեսական համակարգի կայուն կենսագործունեությունը: 6. Սոցիալական ծրագրերի համար ֆինանսավորման կտրուկ կրծատում: 7. Արհմիությունների իրավունքների սահմանափակում:

Թետչերի և նրա համախոների կարևորագույն արժանիքը կայանում էր «մոնետարիզմի» տնտեսական տեսությունը ամբողջական սոցիալ-քաղաքական գաղափարախոսության վերածնան մեջ: Բացի շուկայական արդյունավետությունից, որը պետք է տար տնտեսական զարգացման նոր մորելը, ներառահպանողականները ձգտում էին վերականգնել անձի սոցիալական ակտիվությունը և պատասխանատվությունը, աջակցել կոնկրետ մարդու շահերին, որը պայքարում է իր կյանքի բարեկավման համար, այլ ոչ թե հույսը դնում է պետության վրա: Թետչերի խոսքերը, որ «Անվճար պանիրը լինում է միայն մկան թակարդի մեջ», դաշնում են այդ սոցիալական գաղափարախոսության խորհրդանշիցը: Բրիտանական ներառահպանողական գաղափարի առանձնահատկությունն այն էր, որ մեծ դեր էր հատկացվում անզիհացիների «բնական» կոնսերվատիզմին, բրիտանական հասարակության հոգեկան հարստություն-

ներին՝ հարգանք ընտանիքի և եկեղեցու, օրենքի և կարգապահության, աշխատասիրության և խնայողության հանդեպ: «Օրենք և կարգապահություն» կարգախոսը թետչերի քաղաքական ծրագրի մեջ զբաղացրեց կենտրոնական տեղերից մեկը:

Թետչերի կառավարությանը բաժին է ընկնում շատ բարդ պարբերություններ՝ սոցիալական և տնտեսական քաղաքականության բնագավառներում: Սկսած 1979թ. կեսից տնտեսությունը զգալի անկում է ունենում: Ինչպես ասվեց, «նավթային շոկը» շատ մեծ բացասական ազդեցություն ունեցավ Անգլիայի ամբողջ տնտեսության վրա: Սակայն անխստությունները Անգլիայի համար դրանով չափարտվեցին: 1979թ. իրանում տապալվում է շահի վարչակարգը, և շուտով սկսվում է Իրան-Իրաք պատերազմը, որի հետևանքով ՕՊԵԿ-ը երկու անգամ բարձրացրեց նավթի գինը: Անգլիայում արդյունաբերության արտադրության ընդհանուր անկումը կազմեց 12%, ընդ որում թերև արդյունաբերությունում՝ 27%: Ճգնաժամը ուղեկցվում էր սղաժի և գործազրկության կտրուկ աճով: Գործազրկությունների թիվը 1980-1981թթ. ավելացավ 1,5-ից մինչև 3,3 մլն. մարդ: Սակայն, չնայած այդպիսի անբարենպաստ պայմաններին, թետչերի կառավարությունը չնահանջեց տնտեսության մեջ ստրուկտորային բարեփոխում անցկացնելու ծրագրից: Ինչպես և նախատեսվել էր, պետությունը հրաժարվեց արդյունաբերական ձեռնարկություններին դուտացիաներ տալու քաղաքականությունից: Բարեփոխման ենթարկվեց և հարկադրումի համակարգը: Իշեցվեց եկանտահարկը, իսկ ուղղակի հարկերը խոշոր եկամուտների վրա կրճատվեցին 3,5 մլրդ. ֆունտ ստերլինգով, միևնույն ժամանակ բարձրացվեցին անուղղակի հարկերը: 8%-ից մինչև 15% բարձրացվեց նաև ավելացված արժեքի հարկը: Այդ հարկով հարկադրվում էին մի շարք սպառողական ապրանքներ, կենցաղային սպասարկումներ և այլն: Բոլոր այդ միջոցառումները ուղեկցվում էին ակտիվ պրոպագանիտիստական կամպանիայով անձնական սպառնան կրճատման ուղղությամբ: Կառավարությունը կոչ էր անում ազգին «ապրել ըստ միջոցների»: Թետչերը կտրուկ կրճատեց պետական ծախսերը կոմունալ և ձանապարհային տնտեսությունների վրա, մշակույթի և կրթության բնագավառներում՝ խնայելով 1980-1981թթ. 4 մլրդ. ֆունտ ստերլինգ: Միևնույն ժամանակ կրճատվում էր և պետական ապարատը: Անց էր կացվում պետական ձեռնարկությունների ապավետականացումը, ինչից բարեն մեծ համալրում ստացավ: Հակասղաճային և կառուցվածքային քաղաքականությունը, որը անց էր կացնում

Թետչերի կառավարությունը, թույլ տվեց 1981-1982թ. հասնել դրական արդյունքների: Սղաձը իջավ մինչև 4%, տնտեսության մեջ աճի նշաններ երևացին, իսկ 1983թ. սկսած նկատվեց արտադրության զգալի աճ: Կտրուկ բարձրացան անզիական խոշոր մենաշնորհների բաժնետիրական տոնսերի կուրսերը, զգալի աճ էին ապրում մասնավոր ներդրումները: Սակայն, մյուս կողմից, «ցնումային թերապիան» ուներ նաև բացասական հետևանքներ՝ ձեռնարկությունների ապագետականացումը ուղեկցվում էր գործազրկության կտրուկ աճով: Միայն 1980-1983թ. ընթացքում գործազրկությունների թիվը 2 մլն-ից հասավ մինչև 3 մլն. մարդ: Տեղի էին ունենում մեծ թվով հակակառավարական բողոքի ցույցեր աշխատանքից զրկվող բանվորների կողմից, որոնք հաճախակի ավարտվում էին ոստիկանության հետ բախումներով: Ի պատասխան՝ կառավարությունը ընդունում է մի շարք օրենքներ, որոնք ուղղված էին արհմիությունների իրավունքների և գործադրությունների դեմ:

Թետչերի կառավարության համար մեծ փորձություն եղավ 1982թ. Արգենտինայի դեմ պատերազմը Ֆոլկենյան (Սալվինյան) կղզիների համար: Այդ պատերազմը շովինիստական մոլուցը առաջացրեց Անզիայում, որը Թետչերը կարողացավ հնտորեն օգտագործել: Այդ պատերազմի ընթացքում Թետչերը անձանբ դեկավարում էր բոլոր քաղաքական, դիվանագիտական և ռազմական գործողությունները, ավելորդ անգամ հաստատելով «Երկար լեռի» համբավը: Հաղթանակն այդ պատերազմում նպաստեց Թետչերի և նրա կառավարության հեղինակության բարձրացմանը և դիրքերի անրապնդմանը: Օգտվելով ստեղծված բարենպաստ պայմաններից՝ Թետչերը որոշեց անցկացնել Վաղաժամկետ ընտրություններ: Ընտրությունները տեղի ունեցան 1983թ. հունիսի 9-ին և ավարտվեցին պահպանողականների համոգիչ հաղթանակով: Նրանք ստացան 397 տեղ, լեյբորիստները՝ 209 տեղ: Լեյբորիստների այդպիսի անհաջողությունը կապված էր կուսակցության տրոհման հետ, որը տեղի ունեցավ 1981թ-ին: Լեյբորիստական կուսակցությունից անջատվեց Ոյո Շենկինսի գլխավորած խումբը, որը ստեղծեց նոր՝ Մեծ Բրիտանիյաի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը:

80-ական թթ. կեսին Թետչերի կառավարությունը անցկացրեց ամենալայնածավալ և հետևողական բարեփոխումներ: 1984-1987թթ. ապագետականացվեց արդյունաբերական հիմնարկների 1/3, այդ թվում հեռուստակոմունիկացիաներ, պողպատաձուլման

ձեռնարկություններ, գազի արդյունաբերությունը, էլեկտրաէներգետիկան: Բացի ապագետականացումից, թետքերի կառավարությունը կտրուկ կրծատեց ամեն տեսակի օգնությունը պետական հիմնարկներին (շուրջ 10 անգամ 1980-1987թթ. ընթացքում): Ընդհանուր պետական ներդրումների ծավալը կրծատվեց 50-ից մինչև 25%: Դա հնարավորություն տվեց կայունացնել բյուջեն և թույլ չտալ տնտեսական վերելքի պայմաններում սղածի նոր աճ: Միևնույն ժամանակ կառավարությունը մեծ ուշադրություն էր հատկացնում անգլիական խոշոր մենաշնորհներին, որոնք ներկայացնում էին անգլիական կապիտալը համաշխարհային շուկաներում, նրանց անհրաժեշտության դեպքում տրամադրելով ֆինանսական օգնություն: Կառավարությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև միջին և մասն թիգմեսի զարգացման վրա: Արդյունքում 1980-1987թ. ընթացքում սեփական գործ ունեցողների թիվը 1,9-ից հասավ մինչև 3 մլն. մարդ: Բացի այդ, մասշտաբային ապագետականացումը թույլ տվեց բնակչության լայն զանգվածներին դաշնայի բաժնետեր: 80-ական թթ. վերջուն Անգլիան բաժնետերերի բարձրանակությամբ զբաղացնում էր 2-րդ տեղը ԱՄՍ-ից հետո: Թետքերի կառավարության գործողությունների հետևանքով Անգլիայի տնտեսությունը այդ տարիներին վերելք է ապրում տարեկան աճը կազմում էր 3-4%, իսկ աշխատանքի արտադրողականությամբ Անգլիան զիջում էր միայն Հայոնիային:

Կրծատվեց գործազուրկների թիվը՝ 2,6 մլն. 1979թ. մինչև 1,9 մլն. 1987թ: Տնտեսական վերելքը ուղեկցվում էր անգլիացիների բարեկեցության բարձրացումով: Բնակչության եկամուտները այդ տարիներին աճում էին տարեկան մոտ 5%: Այդ ժամանակվա ընթացքում արդեն անգլիացիների 64% ունեին սեփական տներ, 70% -ից ավելին՝ ավտոմեքենաներ, շուրջ 50%-ը հնարավորություն ուներ, որ իրենց երեխաները կրթություն ստանան վճարովի ոսումնական հաստատություններում, որոնք ապահովում էին կրթություն ստանալու համար ավելի բարձր մակարդակ: Բնակչության այդ շերտը իրեն անվանում էր «միջին դասակարգ»:

Տնտեսական աճի ֆոնի վրա թետքերը որոշում է ցույլ պառականությունը: Նոր ընտրությունները կայացան 1987թ. հունիսի 11-ին, և ինչպես սպասվում էր, պահպանողականները նորից մեծ առավելությամբ հաղթում են՝ ստանալով 376 տեղ, լեյբորիստները, որոնց ներկուսակցական ճգնաժամը շարունակվում էր, ստացան 229 պատգամովարական տեղ: 1988-1989թթ. կառավարությունը շարունակում է կենսագործել իր կուրսը. ապագետականցվեցին

նոր ձեռնարկություններ, օդանավակայաններ, մունիցիպալ շենքեր: Շարունակվեց նաև առողջապահության և կրթության բնագավառներում շուկայական հարաբերությունների հաստատման գործընթացը: Սակայն 1989թ. ներքին սոցիալ-քաղաքական դրությունը երկրում սրվում է: Դրա պատճառն է դաշնում թետչերի կողմից ձեռնարկած «գլխահարկի» մասին օրենքի փոփոխությունը: Այդ հարկը մունիցիպալիտետները գանձում էին 18 տարեկան լրացած յուրաքանչյուր բնակչից և հավաքված միջոցները ծախսում էին հասարակական ծառայությունների համար: Եթե նախկինում «գլխահարկը» գանձում էին ամբողջ ընտանիքից՝ հաշվի առնելով նրա կազմը, եկամուտները, բնակարանի կամ տան արժեքը, ապա նոր օրենքով այդ հարկը սահմանվում էր բոլորի համար հավասարաշափ, ինչից տուժում էին բազմամարդ ընտանիքները, բայց շահում էին մասնավոր տների միայնակ հարուստ բնակիչները: Օգտվելով նոր օրենքից՝ մունիցիպալիտետները սահմանում էին գլխահարկի բարձր չափեր: Դա տեղիք տվեց բողոքի ցուցերի և հանրահավաքների տարբեր քաղաքներում, որոնց դեմ սկսեցին կիրառել ոստիկանական ուժեր: Օրինակ՝ Լոնդոնում բողոքի ցույցին մասնակցեց մոտ 200.000 մարդ, որը ավարտվեց Տրաֆալգարյան հրապարակում բախումով ցուցարարների և ոստիկանության միջև (անգլիական մամուլը այն անվանեց «Տրաֆալգարյան ճակատամարտ»): Այդ իրադարձությունները մեծ հարված հասցրին թետչերի հեղինակությանը: Բացի այդ, բարեփոխումների հետևանքով հասարակությունում տեղի ունեցավ խորը սոցիալական թևուացում՝ ընտանիքների մոտավորապես 20% հայտնվեցին աղքատության պայմաններում: Եվ, վերջապես, անգլիական հասարակության զգալի մասը հոգնել էր թետչերի քաղաքական ոճից, անհաջողությունից, ավտորիտարիզմից: Դժգոհություն էին արտահայտում նաև թետչերի մերձավոր շրջապատից շատերը: Հասկանալով, որ կուսակցությունը կամամած է տրոհման եզրին, թետչերը 1990թ. աշնանը պաշտոնաթող է լինում, կուսակցության առաջնորդի և վարչապետի դերը զիջելով Զոհին Մեյջորին: Մեյջորը փոխեց պահապանողական կուսակցության ղեկավարության իմիջը: Լինելով երիտասարդ (47 տարեկան), հմայիչ, միշտ բարյացակամ, հանգիստ, ունենալով թույլ ձայն՝ Մեյջորը դուրս էր գալիս ընտրողներին, որոնք հոգնել էին «երկաթե լեդիի» ոճից: Մեյջորը չէր շտապում ցրել պառամենտը: Մեծ քարոզական տպավորություն ունեցավ գլխահարկի մասին օրենքի չեղյալ հայտարարումը: 1992թ. ապրիլի 2-ին կայացան հերթական պառլամենտական ընտրությունները,

որոնք նորից (4-րդ անգամ) հաղթանակ բերեցին պահպանողական կուսակցությանը՝ 338 տեղ հանայնքների պալատում: Եյրորիստները, որոնք ստացան միայն 271 տեղ, այդպես էլ չկարողացան ծևավորել լեյբորիզմի նոր գաղափարախոսությունը: Պետք է նշել, որ 1988թ. միավորվեցին լիբերալ և սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունները, և նոր կուսակցությունը կոչվեց լիբերալ դեմոկրատների կուսակցություն, որը 1992թ. ընտրություններին ստացավ 20 տեղ:

1992թ-ից երկիրը նոր տնտեսական վերելք է սկսում ապրել, որը իր ինտենսիվությամբ մինչև 1997թ. երկրորդ կեսը գերազանցում էր Եվրոպական համագործակցության (ԵՀ) մյուս երկրների զարգացման դիմացիկան: Գործազրկության մակարդակը ցածր էր: Նոր տնտեսական վերելքի հիմնական պատճառներն էին 1980-ական թթ. անցկացված բրիտանական տնտեսության մեջ կառուցվածքային վերակառուցումը, բրիտանական ապրանքների արտահանման ուժեղացումը, նավթի և գազի արդյունահանման ընդլայնումը Հյուսիսային ծովում և նրանց արտահանումը: Աշխատանքի արտադրողականության տեմպերը արդյունաբերությունում հասնում է տարեկան 3-4%: Մեջջորի կառավարությունը շարունակում էր վարել փոքր բիզնեսի աջակցության, ինչպես նաև ապաբետականացման քաղաքականությունը: Ավարտվեց Լեկտրատներգետիկայի ծերնարկությունների ապապատականացման գործընթաց և շարունակվեց երկարությաին տրանսպորտի և հանքահորերի ապաբետականացումը: Բրիտանական ապրանքների արտահանումը ավելի է ուժեղանում 1994-1995թթ: Այդ տարիներին ներմուծման աճի տեմպերը կազմում էին տարեկան 4-5%, իսկ արտահանման՝ տարեկան 10% (դեպի ԵՀ երկրներ՝ 14%): Եվ, ամենազիստավորը, տնտեսական աճը տեղի էր ունենում առանց սղաձի: Պատերազմից հետո առաջին անգամ տնտեսական աճի տեմպերը կայուն կերպով գերազանցում էին գների աճի տեմպերը:

Մեջջորի կառավարման ժամանակ ակտիվացավ ռեգիոնալ քաղաքականությունը: Այսպես՝ 1994թ. Շոտլանդիայում անցկացվեց տեղական իշխանության բարեփոխումը, ինչից հետո կառավարման ռեգիոնալ մարմինները էկոլոգիական քաղաքականության, ճանապարհային և բնակարանային շինարարության, կրթության և առողջապահության բնագավառներում ստացան ավելի լայն լիազորություններ և իրավունքներ: Ուելսում հաստատվեց մայրենի լեզվի արտոնությունը, նրա պարտադիր ուսումնասիրումը Ուելսի

թպրոցներում: Ստեղծվեցին մայրենի լեզվով հեռուստաալիքներ և այլն: Քաղաքական դրությունը Հյուսիսային Խոլանդիայում շարունակում էր մնալ բարդ, Լոնդոնի բոլոր փորձերը, ինչ-որ չափով թուլացնել լարվածությունը, մնացին ապարդյուն:

1997թ. մայիսին տեղի ունեցան պարագանենտական ընտրություններ, որոնց արդյունքները շատ անսպասելի էին՝ լեյբորիստները ստացան 419 տեղ, պահպանողականները՝ 165, ինչը այդ կուսակցության հանար ամենավատ արդյունքն էր Վերջին 90 տարվա ընթացքում: Անգլիայի նոր վարչապետ է դառնում լեյբորիստական կուսակցության առաջնորդ Էնտոնի Բլերը:

Մեծ Բրիտանիայի արտաքին քաղաքականությունը 80-90-ական թթ. առաջին կեսին: Թետչերի արտաքին քաղաքականության ռազմավարությունը նախատեսում էր Մեծ Բրիտանիայի՝ որպես Մեծ տերության կարգավիճակ ունեցող երկրի վերականգնումը: 1979թ. Լուսակայում տեղի ունեցավ Համագործակցության կոնֆերանս, որտեղ ամենասուր պրոբլեմն էր՝ Հարավային Ողոեգիայի հարցը: Բրիտանական կողմը երաշխավորեց, որ Հարավային Ողոեգիայում կանցկացվեն սահմանադրական բարեփոխումներ և ընդհանուր ընտրություններ: Անգլիան կատարեց իր խոստումը, և արդեն 1980թ. Հարավային Ողոեգիայի փոխարեն առաջացավ նոր անտություն՝ Զիմբաբվեի Հանրապետությունը, որը դարձավ Համագործակցության անդամը: Սակայն Թետչերը դեմ էր, որպիսզի Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետության նկատմամբ որևէ պատժամիջոցներ կիրառվեն՝ չնայած նրան, որ այդ երկրում տիրում էր ապարտեհի հանակարգը: Բայց իրականում Թետչերը առաջնորդվում էր Անգլիայի շահերով, որն առաջին տեղում էր Հարավային Աֆրիկյում ներդրված կապիտալի ծավալով, և պատժամիջոցները կիրավածեին անգլիական անդրազգային մենաշնորհների շահույթներին: Թետչերի և Մեջօրի կառավարման ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի առաջատար դիրքը Համագործակցությունում ավելի ամրապնդվեց:

Արդեն ասվել էր, որ 1982թ. տեղի ունեցավ կարճատև պատերազմ Անգլիայի և Արգենտինայի միջև Ֆոլկլենդյան (Մալվինյան) կղզիների համար, որոնք գտնվում են Աստղանտիկ օվկիանոսի հարավարևմտյան մասում և 1833թ-ից անգլիացիների հսկողության տակ են: Պատերազմը սկսվեց 1982թ. ապրիլի 2-ին, երբ արգենտինյան զորքերը ափ հցան և կալանավորեցին կղզիների նահանգապետին և կայազորին: Նույն օրը Անգլիան խզում է բոլոր հարա-

բերությունները Արգենտինայի հետ և ուղարկում է դեպի կղզիներ 40 նավերից բախկացած ռազմական նավախումբ: Պատերազմը տևեց 10 շաբաթ և ավարտվեց անգլիացիների հաղթանակով: Արգենտինացիները կորցրեցին սպանվածներով 1300 մարդ, անգլիացիները՝ 250: Ֆոլկլենդյան ճգնաժամը էապես անրապնդեց անգլո-ամերիկյան դաշնակցային հարաբերությունները: Եթե ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում առաջ քաշվեց բանաձև, որով կողմերը պետք է կանգնեցնեին ռազմական գործողությունները և սկսեին բանակցություններ վարել, Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ վետո դրեցին այդ բանաձևի վրա: ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի բարեկամական հարաբերությունները պայմանավորված էին նաև Թետչերի և նախագահ Ռեյգանի ամձնական ջերմ փոխհարաբերություններով: Անգլիան պաշտպանում էր ԱՄՆ-ին բոլոր տարածքային կոնֆլիկտների հարցերում՝ իրանի դեմ պայքարում, ինչպես նաև խորհրդային գործերի դեմ՝ Աֆղանստանում: Թետչերը պաշտպանեց մոսկովյան օլիմպիադայի բոյկոտը, կրծատեց տնտեսական և մշակութային համագործակցությունը ԽՍՀՄ-ի հետ: Անգլիան պաշտպանեց ԱՄՆ-ի ռազմական գործողությունը Լիբիայի դեմ 1986թ, երբ ամերիկյան ինքնաթիռները օգտագործում էին բրիտանական ռազմական օդանավակյայանները: Թետչերը մնում էր ՆԱՏՕ-ի հզորության ամրապնդման համար կողմնակից՝ դիմելով այն որպես միջազգային լարվածության թուլացմանը նպաստող գործոն: Նա միջուկային գենքը համարում էր խաղաղություն անրապնդող, համաշխարհային պատերազմը կանխարգելող միջոց և դեմ էր միջուկային լիակատար գինաթափմանը: Թետչերը չհամաձայնվեց իշեցնել բրիտանական միջուկային հզորության մակարդակը, երբ ԱՄՆ և ԽՍՀՄ-ը որոշեցին ոչնչացնել իրենց՝ եվրոպայի տարածքում տեղակայված միջին հեռահարության միջուկային գենքը:

Չնայած որան, որ Թետչերը իր կառավարման առաջին տարիներին բռնել էր կոչտ հակախորհրդական դիրք, նա արևմտյան առաջնորդներից առաջինն էր, որը ողջունեց ԽՍՀՄ-ում սկսած վերակառուցման քաղաքականությունը: Թետչերն առանձնահատուկ հարգանքով էր վերաբերվում Գորբաչովին, որի հետ բոլոր պաշտոնական և անպաշտոն հանդիպումներն անցնում էին սրտագին փոխընթանման մթնոլորտում:

Զոն Մեյջը իմնականում հետևում էր իր նախորդի արտաքին քաղաքանության գժին: Նա հավանություն տվեց երկու Գերմանիաների միավորմանը, սակայն առանց ավելորդ ոգևորութ-

յան ընդունեց ԽՍՀՄ-ի փլուզումը: Ի տարբերություն Միտերանի և Քոլի, որոնք դատապարտեցին Չեչնիյաի իրադարձությունները, Մեյջըրը միայն արտահայտեց այդ կապակցությամբ «մտահոգություն»: Անգլիայի կողմից այդպիսի կորեկտ դիրքը Ռուսաստանի նկատմամբ թույլ տվեց Երկու պետությունների միջև հաստատել կառուցողական հարաբերություններ, սակայն «բացարիկ» փոխհարաբերություններ Մեյջըրի և Ելշինի միջև այդպես էլ չհաստատվեցին: Անգլիական զորքերը մասնակցեցին 1991թ. Իրաքի դեմ Պարսից ծոցի պատերազմին (Իրաքը հարձակվում է Քուվեյթի վրա և նրա դեմ ՄԱԿ-ի դրոշի ներքո ստեղծվում է կոպակիա, որի կազմի մեջ մտան նաև Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ-ն) : Այդ պատերազմն էլ ավելի սերտացրեց Մեծ Բրիտանիյաի և ԱՄՆ-ի հարաբերությունները:

Անգլիան ակտիվ մասնակցություն էր ցուցաբերում Եվրոպական ինտեգրացիայի հետագա խորացման հետ կապված բոլոր միջոցառումներին: Նա պաշտպանեց Մաաստրիխտի պայմանագիրը Եվրոպական Միության (ԵՄ) ստեղծման մասին, սակայն Անգլիան ունի իր «հատուկ» կարծիքը ինտեգրացիայի գործընթացի տեմպերի վերաբերյալ: Օրինակ՝ Երբ 2001թ. հունվարին Եվրոպական Միությունում նոցվեց ընդհանուր արժույթ՝ Եվրոն, Մեծ Բրիտանիան չմիացավ այդ որոշմանը:

Մեյջըրի կառավարման ժամանակ՝ 1994թ., տեղի ունեցավ Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև Լամանշի նեղուցի տակով անցկացված թունելի բացումը, որը կարելի է համարել դարի խոշորագույն կառուցներից մեկը:

Ենտոնի Բլերը և «Նոր լեյբորիզմը»

Եվ այսպես, 1997թ. մայիսին կյայացած ընտրություններից հետո պահպանողականների 18 տարվա իշխանությունը վերջացավ: Իշխանության գլուխ անցան լեյբորիստները Ենտոնի Բլերի գլխավորությամբ: Բլերը լեյբորիստների առաջնորդ է դարնուն 1994թ., 40 տարեկան հասակում: Բլերը մարմնավորում էր բրիտանական քաղաքական գործիչների նոր սերունդը: Նա իր հիմնական ձիգերը կենտրոնացրեց լեյբորիստական կուսակցության իմիջի փոփոխման, «Նոր» գաղակարախոսության կազմավորման վրա: Այդ հարցերին էր նվիրված 1995թ. կայացած լեյբորիստական կուսակցության կոնֆերանսը: Փոխվեց կուսակցության կանոնադրությունը: Ըստ նոր կանոնադրության՝ լեյբորիստական կու-

Ենտոնի Բլեր

Դանշջը՝ կարմիր դրոշը փոխարինվեց կարմիր վարդով։ Այդ էին հիմնականում «Նոր Լեյբորիզմ» դրույթները, որոնք թույլ տվեցին կուսակցությանը հաղթել ընտրություններում։ Բայց ամենահետաքրքիր այն է, որ Բլերը փաստորեն չփոխեց տնտեսական քաղաքանությունը։ Ինչպես և պահպանողականների ժամանակ, առավելությունը տրվում էր մասնավոր հատվածին, պետությունը համարյա չէր խառնվում տնտեսական ընթացքի մեջ՝ միևնույն ժամանակ ամեն տեսակ աջակցություն ցույց տալով ձեռնարկատիրությանը, արտադրության բազայի տեխնիկական և տեխնոլոգիական մոդերնիզացմանը։ XX դ. 90-ական թթ. վերջում Մեծ Բրիտանիայի տնտեսությունը պահպանում էր աճի տեսակի կայունությունը, ինչպես նաև շուկայի բարենպաստ վիճակը և լավ պայմաններ ֆինանսական ներդրումների համար։ Բոլոր երկրներից, որոնք մտնում են Եվրոպական համագործակցության մեջ, Մեծ Բրիտանիան արտասահմանյան ֆինանսական ներդրումների մակարդակով գրադարձնում է առաջին տեղը։ Անգլիայում գործում են ավելի քան 13 000 արտասահմանյան ֆիրմաներ, այդ թվում նաև խոշորագույն անդրազգային մենաշնորհներ՝ բարձր տեխնոլոգիական արտադրության բնագավառում։ Անցկացվող ֆինանսական քաղաքականությունը, որը նույնպես Մեջքորի կառավարության քաղաքանության շարունակությունն է, թույլ տվեց զգալի չափով իշեցնել պետական բյուջեի պակասուրդը, ինչը, իր հերթին, նպաստեց Մեծ Բրիտանիայի ամբողջ ֆինանսարժութային համակար-

գի կայունացմանը: Սղածի մակարդակը 1999թ. կազմեց ընդամենը 3,4%:

Սակայն այդ հովվերգությունը փլուզվեց, երբ 2008թ. սկսվեց համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամը, որը տարածվեց անբողջ տնտեսության վրա: 2009թ.-ից բրիտանական տնտեսությունը ծանր ժամանակներ է ապրում, բայց դրա մեջ լեյքորիստական կառավարության մեղքը նվազագույն է, որովհետև ճգնաժամի մասշտաբները ցուց են տալիս, որ բարեփոխումների կարիքն ունի ամբողջ կապիտալիստական համակարգը:

1999թ. Անգլիայում անցկացվեց լորդերի պալատի բարեփոխում, որով պերը (լորդը) գրկվեց իր տիտղոսը որպես ժառանգություն թողնելու իրավունքից: Պերի (լորդի) տիտղոսի շնորհումը մնում է որպես թագավորին տրվող արտոնություն, սակայն թեկնածուների ընտրությունը պետք է կատարի հատուկ և անկախ հանձնաժողովը: Այդ բարեփոխման հետևանքը եղավ այն, որ Վերին պալատի կազմը ենթարկվեց ռադիկալ փոփոխությունների: հեռացվեցին բոլոր ժառանգական լորդերը:

1997թ. Ուելսում և Շոտլանդիայում տեղի ունեցան հանրաքվեներ տեղական օրենսդիր ժողովների ստեղծման վերաբերյալ: Ուելսում հանրաքվեին նաևնակցեց բնակչության 50%, այդ պատճառով սահմանադրական բարեփոխումը այստեղ անցկացվեց ոչ լիկ ծավալով: Ստեղծվեց ասամբլեա, որը իրավունք չունի ընդունել տարածքային օրենքներ և հարկեր հաստատել: Նրա իրավասության մեջ նշան նշան ռեգիստրատուրական զարգացման, գյուղատնտեսության, կրթության և բնապահպանության (էկոլոգիայի) հետ կապված հարցերը: Շոտլանդիայում սահմանադրական բարեփոխումը հավանություն ստացավ բնակչության 74%-ի կողմից: Շոտլանդական պառլամենտը ստացավ լայն լիազորություններ, այդ թվում նաև տարածքային օրենքների ընդունում, որոնք չափում է հակասեն կենտրոնական օրենսդրությանը: Պարլամենտը իրավունք ստացավ նաև հաստատել և հավաքել հարկերը: Շոտլանդական պառլամենտի վերականգնումից հետո կարող է հետևել նաև Շոտլանդիայի անջատումը Միացյալ Թագավորությունից: Սակայն ընտրությունների ժամանակ շոտլանդական Ազգային կուսակցությունը՝ անջատման կողմնակիցները, առայժմ պարտություն կրեց: Շոտլանդական պառլամենտի պաշտոնական բացումը տեղի ունեցավ 1999թ. հուլիսի 1-ին:

Մեծ Բրիտանիայի համար իբրև ծանրագույն քաղաքական խնդիր է մնում Հյուսիսային Իռլանդիայի հարցը: Բլերը համաձայն-

Վեց, որ բանակցություններում մասնակցեն Շին Ֆեյն կուսակցության ներկայացուցիչները, և 1998թ. ապրիլին ԱՄՆ-ի միջնորդությամբ ստորագրվեց Եռակողմ պայմանգիր, որով՝ 1. Վերականգնվում էր Հյուսիսային Իռլանդիայի քաղաքական ինքնավարության կարգավիճակը, 2. Ստեղծվեց Հյուսիսային Իռլանդիայի ազգային ասամբլեա, որը պետք է աշխատի «Երկրորդամի համաձայնության» կանոններով, այսինքն՝ ամեն մի որոշում ընդունելու համար պահանջվում է ինչպես կաթոլիկ, այդպես էլ բողոքական պատգամավորների համաձայնությունը 3. Իռլանդիան պարտավորվեց հրաժարվել Օլյութերից. 4. Անգլիան համաձայնվեց համահռլանդական տեղական ինքնավար մարմնների ստեղծմանը: Հաշտության պայմանագիրը հաստատվեց 1998թ. մայիսի 22-ին՝ հանրաքվեի ժամանակ: Հյուսիսային Իռլանդիայում «կողմ» քվեարկեց բնակչության 71%, Իռլանդիայում՝ 94%: 1998թ. հունիսին տեղի ունեցան ընտրություններ Ազգային ասամբլեա, որը պետք է կազմեր կառավարությունը: Այսպիսով, «նոր» լեյբորիստներին հաջողվեց եթե ոչ լրիվ լուծել հյուսիսիռլանդական հարցը, ապա զգալի չափով թուլացնել նրա լարվածությունը: Այսպիսով, «նոր» լեյբորիստներին հաջողվեց եթե ոչ լրիվ լուծել հյուսիսիռլանդական հարցը, ապա զգալի չափով թուլացնել նրա լարվածությունը:

Արտաքին քաղաքանությունում Բլերը գնաց ԱՄՆ-ի հետ «առանձնահատուկ հարաբերությունների» էլ ավելի ամրապնդման ուղիղով: Բլերը ջերմ անձնական հարաբերություններ ուներ նախագահ դեմոկրատ Բիլ Քլինտոնի հետ: 1998թ. փաստորեն միայն Լոնդոնը պաշտպանեց ԱՄՆ-ի՝ Սուրամի և Աֆղանստանի այսպես կոչված «հակահարեկչական» ռմբակոծությունները: 1998թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցան անգլո-ամերիկյան համատեղ ռազմական գործողություններ Իրաքի դեմ, իսկ 1999թ. Մեծ Բրիտանիան ԱՄՆ-ի հետ միասին Հարավլավիայի դեմ ամենակոշտ գործողությունների կողմնակիցն էր:

Բրիտանական ռազմական ուժերը մասնակցություն ունեցած Սերբիայի ռմբակողություններին: Մեծ Բրիտանիան կողմնակից է «ՆԱՏՕ-ի դեպի արևելք ընդլայնման» գործընթացին: Պետք է նշել նաև, որ Բլերին հաջողվեց անձնական ջերմ հարաբերություններ հաստատել նաև ԱՄՆ-ի մյուս նախագահ՝ հանրապետական Ջորջ Բուչի հետ և «առանձնահատուկ հարաբերությունների»քաղաքականությունը երկու երկրների միջև շարունակվեց: 2001թ. սեպտեմբերի 11-ին Նյու Յորքում տեղի ունեցած ահաբեկչությունից հետո Բլերը անձամբ միանգամից ժամանեց Կաշինգտոն՝ ցույց տալով, որ Մեծ Բրիտանիան միշտ Անգլիկայի կողքին է: Նոր լեյբորիստական կառավարության սկզբում 1997թ. հուլիսի 1-ից, հարյուր հիսունվեց տարվա տիրապետությունից հետո Մեծ

Բրիտանիան վերադարձեց Չինաստանին Հոնկոնգը: Համաձայնությունը Չինաստանի հետ կնքվեց դեռ 1984թ. Թետչերի իշխանության ժամանակ: Ըստ կնքված համաձայնագրի չինացիները՝ 50 տարվա ընթացքում անփոփոխ պետք է թողնեն Հոնկոնգի հասարակական կարգը:

1997թ. տեղի ունեցավ իրադարձություն, որը ցնցեց ամբողջ Անգլիան. օգոստոսի 31-ին զահաժառանգ Չարլզի նախկին կինը՝ արքայազնութիւն Դիանան զոհվեց ավտովթարում իր սիրելական՝ Եգիպտացի միլիարդատեր Շոդի Ալ Ֆայեդի հետ միասին Փարիզի կենտրոնում:

2001թ. գարնանը տեղի ունեցան պառամենտական ընտրություններ, որոնք հաղթանակ բերեցին լեյբորիստներին, և Ենտոնի Բլերը նորից գլխավորեց լեյբորիստական կառավարությունը:

2003թ. ապրիլին ԱՄՆ-ն և Մեծ Բրիտանիան առանց ՄԱԿ-ի սանկցիայի (ՆԱՏՕ-ի մեջ ընդգրկված երկրներից մեծ մասը նույնպես դեմ դուրս եկավ այդ քայլի), մեղադրելով Սադամ Հուսեյնին զանգվածային ռչնչացման գենքի թաքցման մեջ, ներխուժեցին Իրաք և տապալեցին նրա ռեժիմը: Սակայն, երբ ժամանակն անցնում էր, իսկ «թաքնված» գենքն այդպես էլ չհայտնաբերվեց, Մեծ Բրիտանիայում և ԱՄՆ-ում բողոքների ալիք բարձրացան և Բլերի ժողովրդավարությունը գնալով սկսեց նվազել: 2006թ. նա նույնիսկ ստիպված եղավ հայտարարել, որ մեկ տարուց հետո թողնելու է լեյբորիստական կուսակցության ղեկավարի պաշտոնը: Այդպես էլ եղավ. 2007թ.-ին կուսակցության լիդերի և երկրի վարչապետի պաշտոնը զբաղեցրեց Գորդոն Բրաունը: Մեծ Բրիտանիան իր զորքերը իրաքից դուրս բերելու հատուկ ժրագիր է մշակում: Բրիտանական զորքերը, բայց արդեն ՆԱՏՕ-ի դրոշի ներքո, գտնվում են Աֆղանիստանում, պատերազմելով թալիմբաների դեմ: 2009թ. «նոր» լեյբորիստների ժողովրդավարությունը հասավ նվազագույնի, սակայն արդարության համար պետք է նշել, որ դրա հիմնական պատճառներից են ոչ միայն թույլ տված վիսալները արտաքին քաղաքականությունում, այլ նաև համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը, որը շատ մեծ հարված հասցրեց երկրի սոցիալական բնագավառին: 2010թ. տեղի են ունենալու հերթական պառամենտական ընտրությունները: Այս «նոր» լեյբորիստների համար մեծ փորձություն է դառնալու:

Անգլիայի և Սեծ Բրիտանիայի թագավորները և արքայաստոհները

Անգլոսաքսոնյան (ՈՒեսսեքսի) թագավորներ (802-1066)

1. Էգբերտ (802-839)
2. Էթելվոլֆ (839-855)
3. Էթելբալդ (855-860)
4. Էթելբերդ (860-866)
5. Էթելրենդ I (866-871)
6. Ալֆրեդ Սեծ (871-899)
7. Էղվարդ Ավագ (899-924)
8. Էթելսթան (924-939)
9. Էղմունդ (939-946)
10. Էղրեդ (946-955)
11. Էղվիգ (955-959)
12. Էղգար (959-975)
13. Էղվարդ Տառապյալ (975-979)
14. Էթելրենդ II (979-1016)
15. Կանութ Դանիացի (1016-1035)
16. Հարոլդ I (1037-1040)
17. Հարոլդիկանութ (1040-1042)
18. Էղվարդ Խոստովանող (1042-1066)
19. Հարոլդ II (1066)

Նորմանդական արքայաստոհներ

1. Վիլհելմ I Նվաճողը (1066 - 1087)
2. Վիլհելմ II (1087 - 1100)
3. Հենրի I (1100 - 1135) բարոնների խօսվության տարիները (1135-1153)
4. Ստեֆան (1153 - 1154)

Պիանտագենետների արքայաստոհներ

1. Հենրի II (1189 - 1189)
2. Ուչչարդ I Արյուծի Սիրտ (1189 - 1199)
3. Ջոն I (1199 - 1216)
4. Հենրի III (1216 - 1272)
5. Էղվարդ I (1272 - 1307)

6. Էղվարդ II (1307 - 1327)
7. Էղվարդ III (1327 - 1377)
8. Ոհշարդ I (1377 - 1399)

Լանկաստերների արքայաստոհն

1. Հենրի IV (1399 - 1413)
2. Հենրի V (1413 - 1422)
3. Հենրի VI (1422 - 1461)

Յորքերի արքայաստոհն

1. Էղվարդ IV (1461 - 1483)
2. Էղվարդ V (1483)
3. Ոհշարդ III (1483 - 1485)

Թյուրորների արքայաստոհն

1. Հենրի VII (1485 - 1509)
2. Հենրի VIII (1509 - 1547)
3. Էղվարդ VI (1547 - 1553)
4. Մարիա (1553 - 1558)
5. Էլիզաբեթ I (1558 - 1603)

Սույուարտների արքայաստոհն

1. Ջեյմս I (1603 - 1625)
2. Կառլոս I (1625 - 1649) - գլխատվեց
1649 - 1653 ՝ հանրապետություն
1653 - 1658 ՝ Կրոմվելի պրոտեկտորատ
3. Կառլոս II (1660 - 1685)
4. Ջեյմս II (1685 - 1688)՝ զահագրկվում է
1688թ.՝ «փառավոր հեղափոխություն»
5. Վիլհելմ III (1688 - 1702)
6. Աննա Սույուարտ (1702 - 1714)

Հանովերյան արքայաստոհն

1. Ջորջ I (1714 - 1727)
2. Ջորջ II (1727 - 1760)
3. Ջորջ III (1760 - 1820)
4. Ջորջ IV (1820 - 1830)
5. Վիլհելմ IV (1830 - 1837)

Սաքսեն-Կորուրգ-Գոթյան արքայաստոհմ

1. Վիկտորիա (1837 - 1901)
2. Էդվարդ VII (1901 - 1910)

Վինդզորների արքայաստոհմ (1917թ.-ց)

1. Ջորջ V (1910 -1936)
2. Էդվարդ VIII (1936թ Հրաժարվեց զահից)
3. Ջորջ VI (1936 - 1952)
4. Էլիզաբեթ II (1952-)

Էլիզաբեթ II

Անգլիայի վարչապետները (XIX-րդ դար - XX-րդ)

1. Բենջամեն Դիզրաելի (1874 - 1880) – պահպանողական
2. Ուիլյամ Գլադպոն (1880 - 1885) – լիբերալ
3. Ոորերտ Սոլսբերի (1885 - 1892) – պահպանողական
4. Ուիլյամ Գլադպոն (1892 - 1894) – լիբերալ
5. Ոորերտ Սոլսբերի (1894 - 1902) – պահպանողական
6. Արթուր Բալֆուր (1902 - 1905) – պահպանողական
7. Հենրի Քենմիքել - Բաններման (1905 -1908) – լիբերալ
8. Հեռերը Էսքվիթ (1908 - 1916) – լիբերալ
9. Դեվիդ Լոյդ Ջորջ (1916 - 1922) – լիբերալ
10. Սթենլի Բոլտուին (1923 - 1924) – պահպանողական
11. Ուամսեյ Մակդոնալդ (1924) – լեյբորիստ
12. Սթենլի Բոլտուին (1924 - 1929) – պահպանողական
13. Ուամսեյ Մակդոնալդ (1929 - 1931) – լեյբորիստ
14. Ուամսեյ Մակդոնալդ (1931 - 1935) – դուրս Եկավ լեյբորիստական կուսակցությունից և գլխավորեց «ազգային կուլտիցիոն կառավարությունը»
15. Սթենլի Բոլտուին (1935 - 1937) – պահպանողական
16. Նեվի Չեմբերլեն (1937 - 1940) – պահպանողական
17. Ուինսթոն Չերչիլ (1940 - 1945) – պահպանողական
18. Կեմենք Էթլի (1945 - 1951) – լեյբորիստ
19. Ուինսթոն Չերչիլ (1951 - 1955) – պահպանողական
20. Արթուր Իդեն (1955 - 1957) – պահպանողական
21. Հարոլդ Մակմիլան (1957 - 1963) – պահպանողական
22. Ալեկ Ուոլֆաս – Հյում (1963 - 1964) – պահպանողական
23. Հարոլդ Վիլսոն (1964 - 1970) – լեյբորիստ
24. Էդվարդ Հիթ (1970 - 1974) – պահպանողական
25. Հարոլդ Վիլսոն (1974 - 1976) – լեյբորիստ
26. Ջեյմս Թալափիան (1976 - 1979) – լեյբորիստ
27. Մարգարետ Թետչեր (1979 - 1990) – պահպանողական
28. Ջոն Մեյջոր (1990 - 1997) – պահպանողական
29. Էնտոնի Բլեր (1997 -2007) – լեյբորիստ
30. Գորդոն Բրաուն (2007-) - լեյբորիստ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գլուխ I

Անգիան միջին դարերում	3
Բրիտանիան մինչև անգլոսաքսոնական նվաճումը	3
Անգլոսաքսոնական նվաճումը: Բրիտանիայի քրիստոնեացումը	5
Անգիան IX դ. վերջից մինչև XI դ. կեսը	10
Նորմանական նվաճումը: Վիլհելմ I Նվաճողը	14
Անգիան XI դ. վերջում - XII դ. առաջին կեսին	16
Անգիան XII դ. երկրորդ կեսին: Հենրի II Պլանտագենետը և նրա բարեփոխումները	18
Անգիան XIII դ.: «Ազատությունների մեջ խարսիա»: Պառլամենտի ստեղծումը	22
Հարյուրամյա պատերազմի սկիզբը: Ուոր Թայլերի ապստամբությունը (XIV դ.)	26
Անգիան XV դ. առաջին կեսին: Հարյուրամյա պատերազմի ավարտը և Վարդերի պատերազմի սկիզբը	32
Անգիան XV դ. երկրորդ կեսին: Վարդերի պատերազմի ավարտը	38
Արտաքին առևտություն XV դ. վերջում – XVI դ.: Պայքար ծովային ճանապարհների համար	44
Սոցիալ - տնտեսական զարգացումը XVI դ.	47
Թյուդորների բացարձակ միապետության հաստատումը	49
Անգիական բուրժուական հեղախոխությունը: (XVII դ.)	57

Գլուխ II

Անգիան նոր դարաշրջանում	76
Արյունաբերական հեղաշրջման սկիզբը: (XVIII դ.)	76
Անգիան Նապոլեոնական պատերազմների դարաշրջանում (XVIII դ. վերջ - 1815թ.)	82
Անգիան 1815 – 1860թթ. Զարտիստական շարժումը: ...	85
Անգիան XIX դ. 70 – 80թթ.	93
Անգիան XIX դ. վերջից մինչև I համաշխարհային պատերազմը	98
Անգիան I համաշխարհային պատերազմի տարիներին.....	104
Փարիզյան հաշտության կոնֆերանսը: Վերսալի հաշտության պայմանագիրը և Անգիան	109

Գլուխ III

Մեծ Բրիտանիան նորագույն դարաշրջանում (1918 - 2001)	112
Մեծ Բրիտանիան 1918 – 1923թթ.: Իռլանդական պետության ստեղծումը	112
Մեծ Բրիտանիան 1924 – 1929թթ.:	117
Համաշխարհային ճգնաժամի տարիները (1929- 1933թթ.)	122
II համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1934 – 1939թթ.)	126
II համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939 -1945թթ.)	130
Հետպատերազմյա առաջին տարիները (1945 – 1950թթ.): «Սառը պատերազմի» սկիզբը	138
Մեծ Բրիտանիան 50 – 60թթ.	145
Մեծ Բրիտանիան 60 – 70 թթ.	152
Մ. Թետչերի (1979 - 1990) և Զ. Մեյզորի (1990 – 1997թթ.) կառավարումը	162
Ենտոնի Բլերը և «նոր լեյբորիզմը»	171
Անգլիայի և Մեծ Բրիտանիայի թագավորները և արքայատոհմերը	177

Համակարգչային ծևավորումը՝ Վ.Բրյուսովի անվան ԵրՊԼՀ-ի
համակարգչային կենտրոն (դեկավար՝ դոց. Վ.Վ.Վարդանյան)

Համակարգչային էջավորումը՝ Հ.Ս. Էլչակյան
Ս.Վ. Առաքելյան

Ստորագրված է տպագրության՝   01.07.09
Հանձնված է տպագրության՝   09.07.09

Տպաքանակ՝ 250

«Լինգվա» հրատարակչություն
Երևանի Վ.Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարան
Հասցեն՝ Երևան, Թումանյան 42
Հեռ.՝ 53-05-52
Web: <http://www.brusov.am>
E-mail: yslu@brusov.am